

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DEN JYSKE HISTO RIKER

historieteoretisk tidsskrift

nr.13

forskning i
dansk arbejderklassens
og arbejderbevægelses
historie

1978

DANSK ARBEJDERKLASSES OG ARBEJDERBEVÆGELSENS HISTORIE

**Temanummer om forskning i dansk arbejderklasser og
bevægelses historie**

DEN JYSKE HISTORIKERS REDAKTION
vælges for én årgang ad gangen med basis i **FAGKRITIK HISTORIE**
på Århus Universitet.

Ansvarlig over for presseloven: Peter Sørensen
Redaktionssekretær: Lars Juhl

Indlæg til tidsskriftet indsendes til:	Abonnement og bestilling af tidligere numre hos:
DEN JYSKE HISTORIKER	Forlaget MODTRYK
Historisk Institut	Mejlgade 21-21
Århus Universitet	DK-8000 Århus C.
8000 Århus C.	Tlf. (06) 12 79 12
	Postgiro 5 21 64 78

**ABONNENTER MEDDELER SELV ADRESSEFORANDRING TIL
POSTVÆSENET.**

Abonnement:

Nr. 13-16 incl. (10. årgang):

4 numre, ialt ca. 660 sider Kr. 90,00

Af tidligere numre kan stadig fås:

Nr. 3/4 1973/74. Klassestrukturen i Danmark 1870-1920	Kr. 17,50
Nr. 1/1974. Konjunkturforløb og klassebevidsthed	Kr. 30,00
Nr. 2/1975. Det tyske socialdemokrati	Kr. 30,00
Nr. 3/1975. Statsteori, keynesianisme og arbejderbevægelse	Kr. 20,00
Nr. 4/1975. Forskning og fremstilling - subjektproblematikken	Kr. 25,00
Nr. 5/1975. Gymnasiet og faget historie	Kr. 25,00
Nr. 6/1976. Om studiet af førkapitalistiske samfundsforhold	Kr. 35,00
Nr. 7/1976. Politisk arbejde i uddannelsessektoren	Kr. 25,00
Nr. 8/1976. Revolution og kontrarevolution i Spanien 1800-1976	Kr. 45,00
Nr. 9/1976. Det danske klassesamfund 1920-1940	Kr. 40,00
Nr. 10/1977. Socialpolitik i Danmark 1891-1977	Kr. 35,00
Nr. 11/1977. Imperialisme - grundlag, funktion, konsekvens	Kr. 45,00
Nr. 12/1977. Socialdemokratiet i Danmark 1910-1930	Kr. 45,00
Særnr. 1/1977. Dokumenter til den spanske arbejderklasses og arbejderbevægelses udvikling	Kr. 40,00

© Modtryk, socialistisk forlag A.m.b.A.

Mejlgade 21-23, DK-8000 Århus C.

Tlf. (06) 12 79 12, postgiro 5 21 64 78.

og Den jyske Historiker.

Sats: MODTRYK

Tryk: Specialtrykkeriet, Viborg A/S

Indbinding: Henriksens Bogbinderi, Århus

ISBN 87 87620 63 4.

Indhold

FORFATTERKOLLEKTIV

Arbejderkvinder og uligeløn 5

NIELS CHRISTENSEN, LARS JUHL, OLE MARQUARDT

Enhed og modsætninger i arbejderklassen

Begrebet »arbejderklassens erfaringer« og dettes
politiske konsekvenser 77

JENS CHRISTENSEN

Kommenteret bibliografi til den danske
arbejderklasses og -bevægelses historie 139
med Index 233

Arbejderkvinder og uligeløn

Forfatterkollektiv:

Rita Christensen
Kirsten Jacobsen
Inger Lise Jensen
Else Flarup Knudsen
Agnete Birger Madsen
Karin Steen Møller
Ruth Nissen
Birgitte Possing
Karen Marie Sanden

Indholdsfortegnelse

Arbejderkvinder og uligeløn

I. Indledning	7
II. Kvindernes møde med arbejdsmarkedet	14
III. Kvindernes stilling i familien – og dobbeltarbejdsbyrden	26
IV. Arbejderkvindernes faglige og politiske organisering – og kvindefrigørelsesstrategier	42
V. Konklusion	58
VI. Bibliografi	63

I. INDLEDNING

1. Projektbeskrivelse

Den følgende artikel skal ses som et led i et projekt om den kvindelige arbejderbevægelses historie. Vi er en gruppe kvinder på Historisk Institut i Århus, der har sat os for at afdække dette glemte kapitel af Danmarkshistorien. Vores udgangspunkt har været:

- 1) Den kapitalistiske udvikling op gennem 60'erne og i 70'erne, hvor lønarbejderforholdet fik større udbredelse, og flere kvinder blev stillet over for det modsætningsfyldte i dobbeltarbejdssituationen, gjorde igen kvindespørgsmålet aktuelt. Dette blev endvidere grundlaget for den nye kvindebevægelse, der rejste en debat om undertrykkelsen af kvinder generelt. – For at forstå hvorfor kvinderne var havnet i en særlig ringe position, både på arbejdsmarkedet og i hjemmene, er der opstået et behov for at analysere kvindesituationen bredt.

Der findes ingen samlet materialistisk fremstilling af arbejderkvindernes historie fra slutningen af forrige århundrede og til i dag, og det har vist sig vanskeligt at bruge det materiale, der er til arbejderklassens historie, fordi man her hovedsageligt har fokuseret på avantgarden inden for de politiske og fagpolitiske områder, hvoriblandt kvinderne

kun undtagelsesvist gjorde sig gældende. Denne tendens til prioritering af mandsdominerede områder kan f.eks. spores i klassikerne inden for arbejderbevægelsens historieskrivning, såsom »En bygning vi rejser« og »Det knager i samfundets fuger og bånd«¹.

- 2) Det er vigtigt at få placeret arbejderkvinderne på deres rette plads i historien, for at få oparbejdet hele klassens historie og historiske erfaringer, hvilket er nødvendige forudsætninger, for at forstå vor nuværende politiske og økonomiske situation. Til en forståelse af udbytningen af arbejderklassen hører nemlig de specielle og historisk specifikke former udbytningen af arbejderkvinderne antager. Her står betingelserne for reproduktionen af arbejderklassen centralt, både fordi udbytningen af klassen i denne sfære er et temmeligt uopdyrket område, og fordi reproduktionsområdet må med til at forklare det specielle ved arbejderkvindernes historie.

Analysen skal således forstås som en erfaringsopsamling af arbejderkvindernes levevilkår, deres historiske erfaringer og de reaktioner, der har vist sig på undertrykkelsen. Dette må være nødvendige forudsætninger for en socialistisk kvindepolitik, fordi en sådan må bygge på en historisk bevidsthed om, at tingene er foranderlige. En bevidsthed hos arbejderkvinderne i dag, om at kvindens undertrykkelse ikke er noget naturligt – men samfundsskabt, at kvinder har organiseret sig i 100 år osv., vil være forudsætningerne for at give de aktuelle kampe de rette perspektiver.

- 3) Vi er alle selv kvindelige historikere og har som sådan en subjektiv interesse i at nå frem til en afklaring af kvindepolitikken i dag. Projektet skulle således gerne medføre en politisk og historisk afklaring for os selv, og en afklaring af vores egen placering i klassekampen.

Ofte stilles spørgsmålet, om arbejderkvinder og mellemlagskvinder kan lave alliancer på et fælles grundlag, eller om kampen må kæmpes i de omgivelser, hvor man befinder sig. Vi vil ikke føre diskussionen videre her, blot understrege, at det under alle omstændigheder er vigtigt at få oparbejdet arbejderkvindernes historie, også for at forstå mellemlagskvindernes historie og den arbejdsmæssige proletarisering, der i øjeblikket sker i disse lag. Det må være bevægelser og modsætninger i arbejderklassen selv, der skal radikalisere arbejderkvinderne. At der til den situation ligger en historisk formidling og en almen viden (f.eks. i skolebøger) vil imidlertid være af enorm betydning for alliancerne og dermed for kampens udfald.

Den største gruppe kvinder udgjordes fra den kapitalistiske periodes begyndelse i 1870'erne af a) kvinder på landet, b) tjenestepiger, c) kvinder i den »offentlige sektor«, dvs. kommunelærere, kontordamer osv. og d) industriarbejderkvinder.

Når vi *afgrænser* vores projekt til kun at fremstille industriarbejderkvindernes historie, begrundes det med, at arbejderkvinderne igennem deres arbejde i industrien får *mulighed* for at erfare modsætningerne i kapitalis-

men i og med at de underlægges lønarbejderforholdet. Kvindernes organisationsprocent var ganske vist meget lavere end de mandlige ufaglærte arbejdes, men alligevel må tilknytningen til fagforeninger være vigtig, og især var det vigtigt, at kvinderne i industrien arbejdede sammen med andre kvinder. Det må med andre ord være her frigørelsestendenserne sætter sig igennem, selv om kvinderne i industrien blev beskæftiget med arbejde af huslig karakter, og selv om reproduktionssfæren stadig satte begrænsninger for industriarbejderkvindernes indsigt i klassekampens nødvendighed.

Målgruppen for projektet kan, som følge af, at der ikke foreligger en samlet materialistisk beskrivelse af arbejderkvindernes historie, være mange. Dvs. andre historikere skulle gerne få nytte af vores arbejde. *Hvis andre grupper derfor har lignende intentioner, vil vi gerne have kontakt med disse for at udveksle erfaringer og materiale og eventuelt lave en arbejdsdeling, så grupperne ikke laver dobbeltarbejde på stoffet².*

Vi har tænkt os at projektet skal munde ud i en grundbog for gymnasiet og HF, evt. også materiale til EFG-kurserne. Når vi således i første omgang afskærer arbejderkvinder som målgruppe, på trods af, at det er deres historiske rødder, vi søger at finde frem, så er det fordi det samfundsmæssige skel som sættes under kapitalismen mellem »håndens« og »åndens« arbejdere ikke nedbrydes fra en lille forskningsgruppe på Århus Universitet – selv om vi så søgte at formulere fremstillingen så uakademisk som muligt.

Samtidig vil vi forsøge at tage kontakt med arbejderkvinder, og ud fra disse erfaringer lave artikler og mindre pjecer om nogle konkrete emner, i håb om at dette vil vise sig brugbart for arbejderkvinderne.

Denne artikel er derfor et resultat af de overvejelser, vi har fundet nødvendige for overhovedet at skrive den kvindelige arbejderbevægelses historie – og er på ingen måde teoretiske nyskabelser indenfor den kvindelige politiske debat. Lad os nemlig her slå fast, at det har været lettere at finde frem til relevansen af projektet og vore intentioner i den forbindelse, end at udfylde dem.

For os at se knytter disse vanskeligheder dels an til emnet: havde vi haft et grundmateriale til kvindernes historie, ville det have været ulige lettere at gribe fat i f.eks. kvindernes sociale virkelighed, hvilket vi i en metodisk og politisk diskussion sagtens kan blive enige om må prioriteres højt.

Der har derfor været indbygget en del frustrationer i projektets forløb, hvor vi har haft vanskeligheder ved at gribe fat i de konkrete problemstillinger for derigennem at belyse det mere generelle om kvindernes arbejds- og levevilkår. Arbejderkvinderne har ikke selv efterladt meget materiale til belysning af dette, og vi er kommet til kort både som kvinder og som historikere. Som kvinder fordi vi åbenbart er alt for bange for at drage konklusioner på materialet og at bruge fantasien i det øjeblik, hvor vore resultater skal nedskrives. Som historikere fordi vi også har det traditionelle videnskabelighedskrav siddende på rygmarven: hvor meget kan vi f.eks. bruge »Raske Fjed«, der bygger på 10 arbejderkvinders erindringer. Kan vi drage slutninger herfra, når man både må tage højde for erindrings-

forskydninger og subjektivitet? – Disse overvejelser brydes med andre, der går på, at vi netop gennem vor faktiske historieskrivning om arbejderkvinderne vil bruge følgende metodeopfattelse: at historisk metode også består i at finde erfaringerne fra dagligdagen frem, at vi nægter kun at beskæftige os med dem, der tog teten indenfor arbejderklassen. – Her kan mangelen på kilder også sige noget om arbejderkvindernes hverdag, og omfattende undertrykkelse. I øvrigt er der også, når man leder grundigt nok, kilder der viser, hvordan arbejderkvinderne har taget kampen mod undertrykkelsen op.

Vores argumentation for at bringe artiklen i DJH går på, at DJH ikke tidligere har behandlet kvindespecifikke problemstillinger i deres udgivelsesrække. Der har vist sig et fatalt hul mht. kvindernes situation, både hvad angår klassestrukturhæfterne og de planlagte arbejderbevægelsens historie. Desuden er DJH et tidsskrift, der når ud til bredere dele af mellemlagene end flere andre af de kvindepoltiske bøger³. Derfor kan vores sammenfatning måske alligevel indeholde nyheder for nogle i DJH's læserkreds.

Artiklen skal altså udelukkende forstås som en introduktion til gruppen og det endelige arbejde, der endnu ligger forude, nemlig fremstillingen af de kvindelige arbejderes faktiske historie.

2. Uligeløn – et historisk problem

Under vores diskussion af, hvordan vi skulle gribe denne artikel an, fandt vi frem til:

- 1) at vi ville bruge perioden 1870-1900 som udgangspunkt, fordi en hel del af de problemer, der bliver en fast bestanddel af arbejderkvindernes liv, her stiller sig for første gang – og det endda meget radikalt. Men også fordi man ved at tage fat her, hvor industrialiseringen finder sted, kunne finde tilbage til rødderne af nogle ting, som senere tilsløres;
- 2) at uligelønnen kunne være et omdrejningspunkt i analysen, fordi uligelønnen umiddelbart rejser en lang række andre problemer, såsom kvindens stilling i familien, dobbeltarbejde, faglig organisering, placering i produktionen m.m. Samtidig er uligelønnen stadig i 1978 et vigtigt problem. Uligelønnen er ikke blot en »uretfærdig« støjelse, men først og fremmest en splittelsesfaktor, som ikke alene svækker arbejderkvindernes, men hele klassens kampkraft.

I 1973 indførtes formel ligeløn mellem mænd og kvinder i Danmark. Kravet om ligeløn er absolut ikke nyt. Det er blevet fremført med forskellig styrke gennem tiderne – men har dog hele tiden ligget og rumlet i

baggrunden. Dvs. at kravet om ligeløn og måden, det fremføres på, må vurderes forskelligt alt efter, hvilken historisk sammenhæng det optræder i:

Derfor må det analyseres, hvilken samfundsmæssig udvikling, der havde muliggjort den formelle ligestilling i 1973, og hvorfor den ikke blev reel i praksis. En sådan analyse kræver også, at man er i stand til at stille *politiske* spørgsmål til det stof, man skal behandle. Dvs.: hvilke krav stiller situationen på et givet tidspunkt til arbejderklassens/arbejderkvindernes strategi? Og på den anden side: *hvordan* kom strategien rent faktisk til at se ud og *hvorfor*?

Sådanne spørgsmål vil ikke kun kunne bidrage til en afklaring af uligelønnens fortsatte eksistens efter 1973, men også til en forklaring på uligelønnens eksistens under hele kapitalismen.

Spørgsmål af denne karakter vil naturligvis altid blive stillet ud fra ens egen *aktuelle* politiske opfattelse, *men* at kunne stille dem korrekt kræver dog en ret omfattende viden om, i dette tilfælde, arbejderkvindernes *totale* livssituation. Det er altså i første omgang denne viden, det drejer sig om at oparbejde. (Dette som en forklaring på, hvorfor vi ikke i denne artikel stiller ret mange af den slags spørgsmål).

Generelt kan man sige, at uligelønnen hænger sammen med kvindearbejdets form under kapitalismen. Men uligelønnen og diskrimineringen af arbejderkvinderne har antaget forskellige former under kapitalismen. Derfor kan vi ikke i dag almengøre uligelønnen. Problemet omkring uligeløn er et *historisk* problem, som, selv om det har eksisteret under hele kapitalismen, ikke er nogen »naturnødvendig« del af den kapitalistiske logik.

Vi mener altså ikke, at diskrimineringen af visse befolkningsgrupper er nogen absolut nødvendighed for reproduktionen af kapitalforholdet. *Men* for kapitalen er uligelønnen en fordel. Dels fordi lavtlønsgrupperne er med til at holde liv i lavproduktive brancher, men først og fremmest fordi den splitter arbejderklassen og besværliggør en fælles kamp mod udbytningen. Netop derfor er kravet om *radikal* ligeløn (»lighed i lønnen«) et reformkrav, hvis socialistiske perspektiv i første række ligger i forsøget på at samle en arbejderklasse, der i dag er lønmæssigt splittet på kryds og tværs (ikke kun mellem mænd og kvinder). Kun hvis der eksisterer en virkelig vilje til at overvinde denne splittelse, kan kravet sættes igennem – reel, radikal ligeløn er ikke noget, som kapitalisterne forærer bort til spotpris. Det vil altså kræve meget hårde kampe og helt andre styrkeforhold, end vi kan se i dag. Det er derfor et åbent spørgsmål, om ikke gennemførelsen af radikal ligeløn reelt vil blive en mellemstation i et langt mere vidtgående opgør.

Kravet om radikal ligeløn er altså sat på dagsordenen, fordi skellet ikke *kun* går mellem mænd og kvinder generelt, men også mellem mænd indbyrdes og kvinder indbyrdes. Dette problem er ikke nyt, men er, som følge af individualiserede lønformer, i dag langt mere dybtgående og omfattende end tidligere. Når vi derfor i det følgende bruger termerne ligeløn/uligeløn i den mere snævre og traditionelle betydning: mellem mænd og kvinder

Bryggeriarbejdskvinder fra omkring århundredeskiftet (sted ukendt)

generelt, så hænger det sammen med, at det reelt har været på denne led, at problemerne har været størst og på denne led, at kravene har gået.

Det »traditionelle« krav om ligeløn mellem mænd og kvinder blev fremført med fornyet styrke fra o. 1970. Den løsning som fagbevægelsen og arbejdsgiverne tilbød de utilfredse kvinder var: samme løn for arbejde af samme værdi. Hvor graden af værdi dels bliver på arbejdsgivernes præmisser (dvs. de værdier, der giver størst profit), og dels afgøres ved arbejdsvurdering. I overenskomsterne fra 1973 anbefales, at ligelønnen indførelse sker via arbejdsvurdering.

Således omgår arbejdsgiverne kvindernes krav ved at indføre en ligeløn, der tilsyneladende beror på en objektiv vurdering af arbejdsindsatsen. Herigennem tilsløres lønforskellen, samtidig med at arbejdet vurderes individuelt og så rationelt som muligt. (Måske får kvinderne en højere løn i kroner og ører, men arbejdstempoet og den forøgede produktivitet betaler gildet, og der bliver endda ekstra profit til kapitalisterne).

Selv om man kan tale om en ligestillingstendens i og med, at kvinderne i højere grad fungerer som normalarbejdskræfter, og i og med at overenskomsterne i 1973 indførte fælles mindsteløn for mænd og kvinder og slettede betegnelsen kvinder, så er det en formel ligestilling i konkurrencen på arbejdsmarkedet. Arbejdsvurderingen og den tilsyneladende objektivitet gør det op til den enkelte at kvalificere sig, og her står kvinderne svagere som følge af nogle historisk bestemte begrænsninger. Her hører kvindernes hovedansvar i familien og det dermed forbundne dobbeltarbejde til de væsentligste. Denne ekstra arbejdsindsats, og det moralske og faktiske ansvar for arbejdskraftens reproduktion, som kvinderne er underlagt, får yderligere til følge, at kvinderne generelt bliver lavere kvalificeret (uddannet) end mænd, hvilket kommer til at retfærdiggøre deres placering

i lavtlønsområder. (De kvalifikationer, som kvinderne har tilegnet sig via husarbejdet, vurderes ikke særlig højt – eller vurderes slet ikke som kvalifikationer, der skal betales for).

Indførelsen af »ligeløn« blev et skoleeksempel på, hvordan arbejderklassens krav integreres: De accepteres tilsyneladende, men får en vending på 180° og sendes tilbage i hovedet på arbejderne, med yderligere udslidning af og opløsning i klassen til følge.

Ved at fokusere på uligelønnen opstår der en fare for, at analysen kommer til at prioritere de kvantitative elementer i den økonomiske analyse uforholdsmæssigt højt, (her tænkes især på værdi- og prisbevægelser). For at forstå kvindearbejdet, som uligelønnen er en fremtrædelsesform for, må man, som før antydet, se på arbejderkvindernes hele livssituation i en bestemt periode, for at kunne indkorporere også de kvalitative sider af ændringerne (boligforhold, ændringer i dobbeltarbejdssituationen, bevidsthed, bevægelser, osv.). På den måde skulle det blive muligt at forklare, at uligelønnen ikke blot er et spørgsmål om, at kvinderne generelt får lavere løn end mænd, men omvendt, at uligelønnen er udtryk for kvindernes generelt dårligere situation på arbejdsmarkedet og i hjemmet.

Vi vil nu, med udgangspunkt i perioden 1870-1900, tage følgende problemer op:

- 1) *Kvindernes møde med arbejdsmarkedet og industriproduktionen.*
Kan vi ud fra omstændighederne ved dette møde – hvordan det mulig-gøres, både for kapitalen og for kvinderne, hvilken placering kvinderne får og graden af tilknytning til arbejdsmarkedet – sige noget om hvorfor kvinderne fra starten får uligeløn?
- 2) *Uligelønnen kan ikke kun bestemmes ud fra kvindernes stilling i produktionen, men må vurderes i et langt bredere perspektiv.* Derfor bliver det vigtigt at sige noget om *kvindernes stilling i familien* og den *dobbelt-arbejdssituation*, som de bliver tvunget ud i, hvis de må tage arbejde udenfor familien. Vi vil derfor forsøge at komme lidt tættere på den betydning, som husarbejdets omfang og karakter havde for arbejderkvindernes stilling på arbejdsmarkedet.
- 3) *Gennem en vurdering af de første faglige og politiske kvindeorganiseringer, de mandlige fagforeninger og arbejderbevægelsen generelt, og de forestillinger om og strategier for kvindernes ligestilling og frigørelse, der opstod i disse sammenhænge, vil vi forsøge at se på, hvilken betydning de havde for arbejderkvindernes lønforhold og deres vilkår i det hele taget – altså både i produktionen, i hjemmet og i politiske sammenhænge.*

Noter:

1. Disse to fremstillinger præges endvidere af SD's henhv. DKP's opfattelse af klassekampen.
2. I første omgang begrænser vi os til perioden 1870-1930.
3. F.eks. kan vi nævne kvindeserien på Modtryk, Kvindearbejde e. 1945.

II. KVINDERNES MØDE MED ARBEJDSMARKEDET

Indledning

Under kapitalismens historie i Danmark kan man groft sige, at kvindernes inddragelse på arbejdsmarkedet er sket ad to omgange. Første gang ved industrialiseringens gennemslag i Danmark 1870-1900, og anden gang under højkonjunktoren i 1960'erne.

Ud over at det begge gange var kapitalens behov for at udvide arbejdsstyrken, der var styrende for inddragelsen af kvinderne, og ud over at der var tale om kvinder, der for de flestes vedkommende aldrig før havde haft nogen fast tilknytning til arbejdsmarkedet – ud over dette er det meget problematisk at sidestille de to processer.

Det vi vil prøve på i det følgende, er at se på hvilken betydning de omstændigheder, hvorunder kvinderne i den tidlige kapitalisme blev inddraget i produktionen, havde for deres samfundsmæssige placering og for deres kampmuligheder.

For at sætte dette i relief vil vi dog først vurdere inddragelsen af kvinderne i 60'erne og hvilke ændringer det har betydet.

Et sådant forsøg rejser imidlertid straks problemet omkring kvinderne og den *industrielle reservearmé*.

Kvindernes funktion som reservearmé har været (og er) noget nær et dogme i dele af den nye kvindebevægelse og venstrefløj – et dogme som dog er blevet lagt i blød af de sidste års kvindeforskning. Denne opblødning har resulteret i en langt mere frugtbar tilgang*:

Hvis man definerer den industrielle reservearmé som bestående *både* af arbejderne, der udstødes af produktionen (arbejdsløshed under kriser f.ex.) og af grupper som ikke før har været lønarbejdere og som ikke umiddelbart bliver opsuget i industrien, så kan man ikke tale om, at kvinderne som sådan udgør en sådan reservearmé.

Dette hænger netop sammen med den ændring i kvindearbejdet, der er sket i 1960'erne og 70'erne.

Generelt sagt, var det mere erhvervslivets behov for arbejdskraft end det var kvindernes behov for arbejde, der var det kendetegnende for kvindernes inddragelse på arbejdsmarkedet i tresserne. Anderledes under den tidlige kapitalisme: Her var det først og fremmest kvindernes behov for arbejde, for simpelthen at kunne sikre familiens eller egen fortsatte

* Se især »Mellem opgør og tilpasning«, p. 169-179, og »Hvor gik kvinderne hen, da de gik ud?«, p. 79ff. Det følgende ligger meget tæt op af disse, men bøgerne vil sikkert kunne give et mere nuanceret billede, da vores vurderinger meget bærer præg af at skulle tjene et bestemt formål, nemlig at sætte kvindernes situation i 1870-1900 i relief, og derfor nok overbetoner de progressive tendenser i de nuværende tilstande.

eksistens, der var det kendetegnende for inddragelsen. Dette gjaldt også i tiden frem over: Lige siden de første kvinders opdukken på arbejdsmarkedet i slutningen af forrige århundrede har det været den økonomiske tvang, der har været årsagen til, at kvinder tog/tager arbejde uden for hjemmet. Det, der skete i tresserne, var at erhvervslivet nu udover det antal kvinder, der allerede fandtes ude i produktionen, fik behov for et yderligere antal kvinder som arbejdskraften inden for de mange nye servicefag og de mange arbejdspladser inden for den ekspanderende offentlige sektor, som fulgte i kølevandet af højkonjunkturen. De kvindelige arbejdskraften her til måtte nødvendigvis komme fra den hjemmegående arbejdskraftreserve, altså de kvinder, der indtil da havde levet af mandens løn, og det vil først og fremmest sige kvinder fra mellemlagene, og bedrestillede arbejder/håndværkerhjem.

Vi har haft nogle diskussioner om, hvad det var, der fik disse kvinder ud fra hjemmene, og er kommet frem til flere forklaringer, hvoraf den vigtigste er det samfundsmæssige krav om et større forbrug, som 60'ernes store vareudbud førte med sig. Via reklamer, ugebladsartikler mm. blev husmødrene præsenteret for nye vareprodukter: T.V., fryser, køleskab, el-komfur, fuldautomatiske vaskemaskiner o.lign., som kom til at fremstå som nødvendige, og dermed selvfølgelig bestanddele af ethvert hjem. Dels gjorde mange af disse produkter den daglige husholdning lettere for kvinden, og gjorde det således også lettere for hende at tage et job ved siden af det i hjemmet, og dels blev det nødvendigt med en ekstraintægt for overhovedet at kunne erhverve sig disse »nødvendigheder«. På den måde kan man sige, at det også i 60'erne var en økonomisk tvang, der fik de hidtidige hjemmegående kvinder ud på arbejdsmarkedet. Men for disse kvinder var det ikke en økonomisk tvang, der drejede sig om liv og død, og derfor måtte de materielle muligheder for at kunne overkomme dobbeltarbejdet bedres væsentligt før kvinderne tog arbejde uden for hjemmene. Således ville det nok være tvivlsomt, om det samfundsmæssige behov for en fryser eller andet godt ville være slået igennem på samfundsmæssigt plan, hvis det ikke havde været for den udvidelse af børneinstitutioner, der fandt sted under samme højkonjunktur, og som gjorde det muligt for kvinderne at forlade hjemmet. Og endelig må man ikke glemme den ideologiske appel, hvis indhold var en lovprisning af lønarbejdet (og alt det, der kunne købes for en ugeløn) og af kvindernes evner og muligheder («kvinder kan det hele»).

Ganske vist var størstedelen af de kvinder, der røg ud på arbejdsmarkedet i 60'erne og begyndelsen af 70'erne ikke fra arbejderklassen. – De fleste af arbejderklassens kvinder var der jo, mere eller mindre fast tilknyttet, i forvejen. Men den ideologiske appel, statens overtagelse af reproduktive funktioner, den faktiske nødvendighed, som kvindernes løn er for familien, m.m. nød arbejderkvinderne jo også godt af. Det har betydet bedre forudsætninger for at forstå og opfatte sig selv som normalarbejdskraft, og hermed mulighed for at identificere sig også med arbejdet i produktionen, frem for udelukkende med arbejdet som mødre og husmød-

re. Med kapitalens krise står kvinderne derfor i nogen grad parate til at forsvare deres nye identitet, de accepterer ikke uden videre at genoptage rollen som husmødre, men stiller op i køen på lige fod med de arbejdsløse mænd. I det hele taget står de stærkere end de nogensinde før har gjort.

Denne tendens til, at kvinderne er blevet en fastere del af arbejdsstyrken, betyder, at den høje arbejdsløshed blandt kvinder idag snarere må vurderes ud fra deres placering på et kønsopdelt arbejdsmarked, end ud fra de reproduktive funktioner, de har og de ideologiske fænomener, der omgærdter dem som køn. Alt i alt kan man sige, at fænomenet »kvinder som reservearmé« ikke kan (og har for så vidt aldrig kunnet) anskues som ét problem. Man må idag skelne mellem de arbejdsløse kvinder som kommer fra »rene« kvindebrancher, fra blandede brancher, fra udkant-sområder, H.K.-områder og servicefag, osv. Dette fordi arbejdsløshedspolitik i forhold til disse forskellige grupper ikke nødvendigvis skal have samme indhold.

For industriens kvinder gælder, at de i høj grad var og er beskæftigede inden for arbejdsintensive, hjemmemarkedsorienterede brancher, hvor udlægget til løn er relativt stor sammenlignet med udlægget til råstoffer og maskiner. De lave kvindelønninger var og er en forudsætning for, at disse brancher kan klare sig i den internationale konkurrence, hvilket stiller disse branchers kvindearbejde ulige svagere i forbindelse med lønkampe. En væsentlig forklaring på dagens høje kvindearbejdsløshed er, at krisen slår hårdt ned på disse brancher. Men også inden for de »blandede brancher« er der flere arbejdsløse kvinder end mænd¹. Dette hænger nok sammen med de funktioner kvinderne varetager i disse industrier. Som ufaglærte samlebands- eller montagearbejdere er deres arbejdsprocesser forholdsvis lette at intensivere eller rationalisere.

Der ses idag en tendens til, at arbejderkvinderne bevæger sig fra de kvindedominerende brancher til de blandede. Denne udvikling er affødt af en strukturændring af den danske industri, hvor produktionsmiddel-sektoren vokser på bekostning af konsummiddel-sektoren, relativt².

Dette kan også få betydning for en ændring af kvindernes situation. Ganske vist er det arbejde, kvinderne udfører i de blandede industrier stadigvæk det, der kaldes kvindearbejde, altså arbejde, der er kendetegnet ved fingerfærdighed, akkuratesse, osv. Det er selvfølgelig i kapitalens interesse at fastholde denne differentiering mellem såkaldt ukvalificeret (læs: kvindearbejde) og kvalificeret arbejde, idet dette gør det muligt at fastholde kvindernes lavtløn. Men det må alligevel på længere sigt komme til at betyde noget, at kvinderne mere og mere kommer til at arbejde under samme tag som mænd, som generelt har en meget længere og mere grundfæstet kamptradition (samtidig må kvinderne vel osse kunne lære dem et og andet?).

I den forbindelse ville det være oplagt at undersøge de historiske erfaringer, der ligger fra de blandede arbejdspladser. Var kampbetingelserne bedre for kvinderne på disse arbejdspladser, og i givet fald hvordan kom det da til udtryk? Er der nogen afvigelse i mændenes syn på kvinderne i

forhold til det gængse? Altså hvorledes kom kvindeopfattelsen til udtryk på arbejdspladsen, i hjemmet og i fagforeningen? Dette er dog ikke noget, vi har kunnet tage op i følgende afsnit – det er blot nævnt her som et muligt undersøgelsesfelt.

Gennem denne korte beskrivelse af 60'erne og 70'erne har vi i første række forsøgt at beskrive, hvordan kvindernes fastere tilknytning til arbejdsmarkedet og den deraf følgende bevidsthed som lønarbejder har givet bedre *muligheder* end nogensinde før for at forstå og bearbejde den specifikke kvindeundertrykkelse og -udbytning. Dette har gjort beskrivelsen noget rosenrød, – *men* de arbejdende kvinder står faktisk idag med meget alvorlige problemer omkring det at forene et stadigt mere intensiveret, indholdstomt og fremmedgørende arbejde med de krav og forventninger som samfundet og de selv stiller til deres opgaver i familien. I forhold til det, vi beskriver i denne artikel, vil man kunne konstatere, at kvindernes problemer er historisk bestemte, fordi de opstår ud fra forskellige historiske virkeligheder. Arbejderkvindernes levevilkår var ikke så lidt anderledes under den tidlige kapitalisme end de er i dag. Og alligevel var de dog grundlæggende de samme. Det, vi vil se på i det følgende afsnit, er sammenhængen mellem de datidige kvindelige levevilkår og de omstændigheder, hvorunder kvinderne blev inddraget på arbejdsmarkedet. Vi vil først og fremmest prøve at finde frem til årsagerne til kvindernes inddragelse, det kendetegnende ved det arbejde, de fik, og hvad det kom til at betyde for dem.

Kapitalismens udvikling muliggør kvindearbejdet

Omkring 1870 befandt det danske samfund sig stadig i overgangen mellem det feudale og det kapitalistiske samfund. En proces, som omdannede arbejdskraften til en vare, som arbejderen måtte sælge – hvor hovedklasserne i den kapitalistiske produktionsmåde udskiltes – hvor en ny produktionsstruktur dannedes, og hvor modsætningen mellem land og by så småt blev en realitet.

Med næringsfrihedsloven af 1857 var de formelle betingelser for udviklingen af et frit marked og, med opløsningen af laugsstrukturen, osse et frit arbejdskraftmarked, blevet skabt. Men det nye samfund var endnu kun på kravlestadiet. En egentlig industrialisering fandt først sted gennem hele perioden 1870-1914.

Gennem hele denne periode var den danske produktionsstruktur domineret af landbruget. Den kapital, som primært akkumuleredes i landbruget, men som osse opsamledes i handelssektoren i kraft af Danmarks stilling på verdensmarkedet, investeres i begyndelsen over et bredt spektrum. Disse investeringer bidrog til at skabe betingelserne for, at en kapitalistisk vareøkonomi kunne blomstre: veje, jernbaner, havneanlæg og telegraf.

Tobaksarbejdere (Århus 1886)

I byerne var produktionsstrukturen endnu i begyndelsen af 1870'erne helt domineret af håndværk og industri. Håndværket var helt domineret af den faglærte arbejder. Maskinerne havde endnu ikke revolutioneret produktionen i industrien. – Den var stadig manufakturmæssigt drevet – baseret på en udviklet arbejdsdeling mellem faglærte og ufaglærte.

I løbet af 80'erne og 90'erne blev den ufaglærte arbejdskraft, hvoraf kvinder, børn og unge udgjorde en stor del, i stadig større udstrækning inddraget som lønarbejdere, og blev dermed et betydningsfuldt element i den kapitalistiske produktion og en del af arbejderklassen.

Muligheden for at kapitalisterne kunne åbne portene for kvinder og børn blev skabt af:

- a) Indførelsen af maskiner inden for den eksisterende produktion. Kvinder og børns arbejde kunne anvendes som det ufaglærte vedhæng til disse maskiner – en tillægsarbejdskraft for kapitalen og dermed et nyt udbytningsfelt³.
- b) Industrialiseringen af områder, som under feudalismen havde ligget inden for den familiemæssige hjemmeproduktion.
- c) En endnu kraftigere udvidelse af den manufakturrelle arbejdsdeling inden for allerede igangværende brancher og produktioner.

Samtidig kunne denne arbejdskraft (kvinder og børn) aflønnes

ringere end den voksne, mandlige – og åbnede altså for ekstra profitmuligheder for kapitalen.

Det bliver da vores opgave i det følgende at forsøge at udrede, om nogle af omstændighederne ved kvindernes inddragelse som lønarbejdere eventuelt kan forklare, *hvorfor* deres arbejdskraft kunne betales ringere end den mandlige.

Nøden tvinger kvinderne ud på arbejdsmarkedet

Det øgede behov for arbejdskraft som udbredelsen af arbejdsdelingen og den begyndende industrialisering affødte, modsvarede af eksistensen af en stor overskudsbefolkning på landet (frisættelsen af arbejdskraft som følge af kapitalakkumulation i landbruget), som nu begyndte at søge til byerne. Især med højkonjunkturen i 1880'erne og 90'erne skete der en kraftig befolkningsforskydning i takt med industrialiseringen⁴.

Via denne proces opstod der i byerne et lag af førstegenerationsarbejdere, der udover at være en trussel mod de faglærte arbejdere, i måske endnu højere grad var en trussel mod sig selv: I konkurrencen med hinanden kunne de trykke lønnen så langt ned, at det tvang endnu flere arbejdskraft ud på markedet, nemlig kvinder og børn. På denne måde kunne arbejderens løn splittes op på flere familiemedlemmer, og altså nødvendiggøre kvindernes arbejde.

Når man anlægger en sådan familiemæssig betragtning (at familien ikke kan klare sig udelukkende for mandens løn) må man dog samtidig gøre opmærksom på, at kun 39,5% af de kvinder, der (1897) arbejdede i industrien, var gifte. Af resten af kvinderne i industrien var 48,3% ugifte og 12,2% enker*.

Det er umiddelbart selvfølgelig, at disse ugifte og enker måtte forsørge sig selv, men deres antal er sikkert blevet kraftigt forøget af den masseudvandring til »den nye verden«, der fandt sted i denne periode. 27,9% af fødselsoverskuddet udvandrede⁵, og heraf var langt størstedelen mænd. Det betød, at det i vidt omfang blev overladt til kvinderne at forsørge, ikke bare sig selv, men også de børn, som kæresten eller ægtemanden havde betænkt dem med inden han stak af, og de forældre, som brødre havde efterladt til deres søstres omsorg.

* Dette betyder ikke, at alle andre gifte arbejderkvinder ikke arbejdede udenfor hjemmet. Mange har sikkert haft vaske- og rengøringsarbejde, job som bude, o.l. Men der er sikkert mange, især de, som var gifte med faglærte arbejdere med et fedt og stabilt arbejde, der har »gået hjemme«. Ud fra den dominerende position, som de faglærte arbejdere indtog i arbejderbevægelsen, er dette faktisk vigtigt, fordi det siger noget om disse arbejderes opfattelse af kvinder og kvindearbejde i det hele taget. Af andre vigtige arbejdsfelter for kvinderne kan vi nævne, at mange af de piger, der kom fra landet fik ansættelse som tjenestepiger, men at langt de fleste var unge (15-25 år) og ugifte (se bibliografi, E.M. Rosenmeier) Handels- og kontorpersonale, sygeplejersker, lærerinder o.l. var stigende i antal i disse år, men det har nok ikke primært været arbejderklassens kvinder.

Dette var da nogle omstændigheder, som kan forklare, at lønarbejde blev nødvendigt for kvinderne. Vi vil nu se nærmere på hvor i industrien kvinderne blev placeret, hvorfor og hvilken betydning det fik**.

Kvinderne får en særlig placering i industrien

Inden for produktionen blev kvinderne fra begyndelsen placeret i:

- a) særlige brancher;
- b) særlige funktioner;
- c) specielle former for udbygning (industrielt hjemmearbejde).

ad a) I 1897 var der iflg. Håndværks- og Industritællingen 36.760 arbejdere ud af 139.848 arbejdere. Dvs. forholdet mellem kvindelige og mandlige arbejdere var som 1:4.

Af disse 36.760 arbejdere befandt næsten halvdelen sig i København, hvor industrien havde en mere fabriksmæssig karakter (og hjemmearbejdet en større udbredelse)⁶.

Kvindearbejdet var klart koncentreret inden for få brancher. Tilsammen beskæftigede beklædnings-, tekstil- og næringsmiddelindustrien således 29.000 kvinder i 1897, dvs. 4/5 af alle kvindelige industriarbejdere.

Inden for disse brancher var kvinderne mest dominerende i tekstilindustrien, nemlig 62,1% af arbejdsstyrken. Dernæst beklædningsindustrien med 52,4%, mens kvinderne i næringsmiddelindustrien kun udgjorde 24,8% af arbejdsstyrken (dette tal blev overgået af både papir-, teknisk/kemisk- og kunstindustrien, i nævnte rækkefølge). Til gengæld var der inden for næringsmiddelindustrien ét af de mest kvindedominerede fag overhovedet, nemlig tobaksindustrien.

De brancher, hvor kvinderne var dominerende, kan (bortset fra tobakken) betegnes som industrialisering af traditionelt husholdningsarbejde, varetaget af de samme kvinder, som nu tog arbejde i industrien. Dermed var kapitalen i stand til at udnytte de kvalifikationer, som kvinderne allerede besad. Der behøvedes da ingen eller kun meget kort tillæringstid. De færdigheder/evner, som kvinderne havde, kunne altså bruges som kvalifikationer ved arbejdskraften – men uden at de blev betalt!*

** Kvindernes arbejde i hjemmet og stilling i familien i det hele taget får naturligvis en meget afgørende betydning for kvindernes position på arbejdsmarkedet, men da dette vil blive behandlet i næste afsnit, vil vi ikke gå nærmere ind på det her.

* Hvad enten man begrunder det i logik eller klassekamp, så er det et faktum, at de faglærte arbejdere gennem hele kapitalismen er blevet/har taget sig betalt i forhold til deres tillærte kvalifikationer. Hvad angår de ufaglærte kan man sige, at de, ligesom kvinderne, besidder nogle »socialiserede« færdigheder (f.eks. styrke og behændighed), men at de får større kompensation end kvinderne for produktionens slid på disse færdigheder.

Arbejderne på Kiksfabrikken Globus (1905)

ad b) Hvis vi f.eks. ser på tobaksindustrien, så er den netop et eksempel på, at det bliver muligt at inddrage kvinder i produktionen, ikke via mekanisering, men via en udvidelse af arbejdsdelingen indenfor den manufakturrelle produktion⁷.

Allerede i 1874 udgjorde kvinder og børn tilsammen over halvdelen af tobaksindustriens samlede arbejdsstyrke, heraf var 31% børn (!) og 21,6% kvinder. Med børnearbejdets gradvise ophævelse op gennem perioden, voksede den kvindelige del af arbejdsstyrken og udgjorde omkring århundredeskiftet 45%. På trods af den meget udviklede arbejdsdeling mistede de faglærte arbejdere ikke helt deres betydning: de var stadig i stand til at overskue hele arbejdsprocessen. Men deres monopol på arbejdet var brudt og deres løn kunne presses. Men undværes kunne de altså ikke, og kvinderne fik funktioner, der underordnede dem i forhold til de faglærte mænd – mest direkte kom det til udtryk, hvor kvinderne fungerede som hjælpearbejdere for de faglærte cigarmagere eller cigarsorterere.

Denne placering af kvinderne i særlige funktioner, som var mere eller mindre direkte underordnet de mandlige arbejdere, var på samme tid med

til at udnytte og fastholde den stilling, som kvinderne havde haft i hjemmene.

ad c) Udbytningen af kvinderne kunne antage særlige former, f.eks. hjemme- og natarbejde.

Begge disse udbytningsformer var en udnyttelse af det faktum, at det var kvinderne, der havde ansvaret for familien – de »løste« individuelt arbejderkvindernes problemer med børnepasning.

Af disse to udbytningsformer var hjemmearbejdet nok det mest udbredte. Hjemmearbejdet fik især fodfæste blandt de indvandrede kvindelige førstegenerationsarbejdere, der var vant til at arbejde isoleret, med lange arbejdstider og dårlig løn.

Tobaksarbejderske ruller cigarer i hjemmet (1908)

For både hjemme- og natarbejde gælder, at det giver kapitalisterne mulighed for at profitere ekstra på den kvindelige arbejdskraft: Hjemmearbejdet sparer ikke alene kapitalisterne for udgifter til lys, varme og lokaler, men giver osse, p.gr.a. den individualiserede arbejdsform, mulighed for at aflønne hjemmearbejderskeren endnu dårligere end kvinderne i fabrikkerne. For natarbejde gælder, at selv om kvinderne måske får mere i løn end de ville have fået ved dagsarbejde, så sluger denne større udgift sandsynligvis langt fra den ekstrasfortjeneste, som kapitalisten får ved at holde fabrikken i gang døgnet rundt.

Kendetegnende for kvindernes placering i særlige brancher, opfyldelsen af særlige funktioner og de specielle udbytningsformer, er at kvinderne kom til at udfylde arbejdsmarkedets huller: de hverv og funktioner som mændene ikke kan/vil påtage sig, *eller* som de fortrænges fra via mekanisering og arbejdsdeling. Denne særlige placering betyder samtidig, at kvinderne fastholdes i isolation (enten som gruppe, eller individuelt via hjemmearbejdet) og dermed fra begyndelsen afskærer dem fra at knytte an til en form for arbejderbevidsthed, der allerede eksisterer indenfor fabriksportene. Den proces, det var at opnå denne bevidsthed, blev i høj grad hæmmet af den modstand mod og ringeagt for de kvindelige arbejdere, som de mandlige arbejdere udviste fra starten.

Kvindernes individualiserede stilling tvang dem med det samme ud i en ubillig konkurrence, ikke alene med mændene, men også med hinanden – de kom derved til at underbyde sig selv på det groveste.

Var kvinderne således fra starten dårligere aflønnet end mændene, så lykkedes det ikke i denne periode at udbedre denne forskel – tværtimod:

Forholdet mellem mænds og kvinders løn. 1872-1914 pr. arbejdstime

År	Faglærte øre	Ufaglærte øre	Kvinder øre
1872	25,1	16,9	11,0
1897			16,9
1898	44,6	34,0	
1904	49,9	38,8	
1905			21,9
1914	66,1	50,0	31,4

Kilde: Birte Broch, *Kvinder i konfektionsindustrien*, SFAH 1977, s. 81.

Kvinderne som en del af reservearmeen

Konkurrencen kvinderne imellem blev forstærket af, at kvinderne udgjorde en stor del af den industrielle reservearmé. I indledningen til dette afsnit gjorde vi opmærksom på, at vi mente, der var afgørende forskelle på, hvordan kvinderne i forskellige historiske perioder fungerer som en del af

denne reservearmé. På hvilken måde adskiller slutningen af forrige århundrede sig da fra 1970'erne.

Arbejderkvinderne indgik i denne reservearmé på to måder:

a) Størstedelen af kvinderne havde ikke haft egentligt lønarbejde før, og udgjorde på denne måde et reservoir, som kapitalen kunne trække på om nødvendigt. Det drejede sig dels om indvandrerne, dels om en del af de gifte kvinder.

For den del af disse kvinder gjaldt også, at de nok optrådte på arbejdsmarkedet, men kun periodisk, mellem børnefødslerne, når det gik skidt for familien, eller mens de ventede på at blive gift. (Hvilket naturligvis også har betydet, at disse kvinder ikke opfattede sig selv som først og fremmest lønarbejdere).

b) Den anden »kategori« udgjordes af de kvinder, som *var* blevet lønarbejdere og som var tvunget til at forsøge at opretholde et permanent tilknytningsforhold til arbejdsmarkedet. Men vi har set, at kvinderne var placeret i en isoleret situation på arbejdsmarkedet og alene af den grund har de været udsatte for fyringer.

Derudover kan man udmærket forestille sig, at der i de perioder, hvor de har været specielt udsatte for afskedigelser, nemlig under kriser og strejker, også har været genstand for skarp konkurrence fra den første »kategori« fra kvinder, som nu så chancen for at få arbejde eller fra kvinder, som måtte forsøge at forsørge familien, mens manden var arbejdsløs eller i strejke. Man kan derfor umiddelbart formode, at denne gruppe var særlig udsat for arbejdsløshed.

Når kvinderne i dag udgør en meget stor del af arbejdskraftreserven, er det i første række i kraft af deres *placering* på et kønsopdelt arbejdsmarked. Kvinderne i forrige århundrede var snarere en reservearmé p.g.r.a. deres løse eller manglende *tilknytning* til arbejdsmarkedet.

Opsummering og problemfelter

Dette afsnit har dels været bygget på nogle diskussioner, vi har haft i gruppen, dels på nogle empiriske oplysninger, som vi imidlertid ikke har kunnet udnytte fuldt ud, fordi de endnu er for spredte og tilfældige. Vi vil derfor slutte af med en opsummering, der samtidig skal tjene som en markering af, hvad vi mener, man må gå ind i en nærmere undersøgelse af:

- 1) Den kvindelige arbejdsstyrke blev i denne periode skabt med baggrund i en massevandring fra land til by. Kvinderne udgjorde en stor del af disse »vandrere«. For at forstå mere om, hvordan disse kvinder reagerede ved mødet med arbejdet i industrien, kunne det være relevant at undersøge hvilken baggrund, de havde (var det fallerede husmandsdøtre/-koner, eller var det tidligere landarbejdere), og hvorhen de primært søgte, når de kom til byerne.

- 2) De gifte kvinder udgjorde under halvdelen af arbejdsstyrken i industrien. Vi har i forbigarten (se note 3) nævnt at mange gifte kvinder sikkert havde arbejde uden for industrien. Man må da finde ud af, hvor mange det var, hvor de arbejdede og under hvilke forhold. Endvidere må vi forsøge at finde ud af lidt mere om de gifte arbejderkvinder, som *ikke* arbejdede. Hvordan var deres forhold? Hvilken opfattelse havde de af lønarbejde og lønarbejdende kvinder? Dette kan nemlig også sige noget om forholdene i industrien, for så vidt som disse kvinder kan blive tvunget til at søge ind i industrien.
- 3) Antallet af ugifte og enker, der måtte søge til produktionen, blev forøget af en masseudvandring blandt mænd. Vi har nævnt muligheden af, at disse kvinder faktisk skulle forsørge en hel familie. Vi må forsøge at finde frem til, hvor mange, der var eneforsørgere. Det er vigtigt, fordi kvindelønnen faktisk var så lav, at én person kun med nød og næppe kunne leve af den!
- 4) I produktionen blev kvinderne placeret i særlige brancher, fag, funktioner og under specielle udbytningsformer.
Vi mangler konkrete oplysninger om, hvordan mændene i de enkelte brancher opfattede kvindearbejdet, og hvordan de reagerede på det, og hvilken betydning deres reaktion har haft på kvindernes løn- og arbejdsvilkår i det hele taget (For tobaks- og konfektionsindustrien er her lavet udmærkede undersøgelser. Se bibliografi).
M.h.t. hjemmearbejdet må man finde ud af, hvor mange det handler om, hvor længe ad gangen hjemmearbejdende kvinder benyttede denne arbejdsform (var det en livsstilling eller kun noget midlertidigt?), og hvordan de opfattede deres egen situation.
- 5) Kvinderne konkurrerede ikke alene med mændene, men også med hinanden. Dette hang dels sammen med deres generelt isolerede situation, dels med deres funktion som en vigtig del af reservearmeen. For at komme dette lidt nærmere kan vi se på, hvornår de, der kun havde periodisk lønarbejde dukkede op og hvorfor. Desuden på, hvordan de »permanente« lønarbejdere opfattede situationen og på, hvordan deres faktiske arbejdsløshed forløb (hvornår de blev arbejdsløse, hvor mange og hvorfor).

Noter:

1. Margit Christensen m.fl., Kvinder i Elektronikindustrien, Modtryk 1976.
2. Mellem opgør og tilpasning, s. 181.
3. »Kapitalen«, MEW, s. 416.
4. Statistisk Tabelværk, 5A5, s. 15.
5. Kr. Hvidt, Flugten til Amerika, Jysk Selskab for historie, 1971.
6. Emerek og Siim (se bibliografi), s. 18.
7. »Hvis kvindernes adgang til produktionen . . . er et resultat af indførelsen af maskiner, så synes det omvendte også at være tilfældet: Kvindernes adgang til bestemte produktionsgrene holder disse fra at indføre maskiner«, Karen Syberg (se bibliografi), p.

III. KVINDERNES STILLING I FAMILIEN – OG DOBBELTARBEJDSBYRDEN

Indledning

Vi har set, at kvinderne på arbejdsmarkedet blev beskæftiget i særlige brancher – hovedsagelig en industrialisering af traditionelt husarbejde, og i særlige funktioner – ofte underordnet den mandlige arbejder og endelig udsat for specielle former for udbytning – f.eks. hjemmearbejde. Alle disse forhold hænger også sammen med kvindernes stilling i familien. Vi må derfor inddrage hele reproduktionsområdet i en forklaring af, hvorfor den kvindelige arbejder kunne betales ringere end den mandlige.

Først vil vi bestemme reproduktionsområdets særlige stilling under kapitalismen, dernæst vil vi forsøge det datidige samfundsmæssige billede af kvinders arbejde og funktion, for til slut at beskrive den virkelighed kvinderne stod midt i. Dette bliver vigtigt for en bestemmelse af uligelønnen.

Under kapitalistiske produktionsforhold, med lønarbejdets indførelse, adskilles produktionen og reproduktionen i tid og rum. Arbejderklassens reproduktionssammenhæng står udenfor den kapitalistiske vare- og værdiproduktion. Den er privat og foregår indenfor familien. Det er dog kun formelt, at arbejderklassens reproduktion er adskilt fra den kapitalistiske produktionsproces. Reelt er reproduktionssammenhængens private karakter jo netop sat af kapitalen – som en i både materiel og ideologisk henseende kapitaladækvat måde at reproducere arbejdskraft på. Lønarbejderfamilien er altså en kapitalbestemt struktur¹.

Med det kapitalistiske lønarbejdes opståen opløses den feudale produktionsform, men kvindernes dobbeltarbejde under den nye produktionsmåde kan ikke forklares uafhængigt heraf. I det feudale samfund var produktion og reproduktion ikke adskilt. Begge dele foregik indenfor familien, og arbejdsdelingen var spontant bestemt af naturlige forskelle som f.eks. køn, alder, skiftende årstider osv.² De funktioner, kvinderne havde i kraft af deres køn, adskilte dem således ikke fra produktionen. Med lønarbejdets opståen og adskillelsen mellem produktion og reproduktion bliver det umuligt at foretage sig begge dele samtidigt, og årsagen til at arbejderkvinderne får tildelt reproduktionsarbejdet i hjemmet oveni, at de måtte arbejde ude i produktionen, må skyldes arbejdsdelingen i den feudale familie.

En af de aller vigtigste årsager til, at det på dette tidspunkt bliver kvinderne, der kommer til at varetage reproduktionsfunktionerne, er kvindernes biologiske funktion, som dem der føder børnene. Dette bety-

der ikke, at vi vil forklare arbejdsdelingen med biologiske årsager alene, idet belastningen heraf for kvinderne er historisk betinget med hensyn til, hvor mange børn kvinderne føder, om der er adgang til prævention og abort (dvs. kvindernes egen indflydelse på antallet af børn) og endelig hvordan børnepasningsbetingelserne er.

Denne kønsspecifikke arbejdsdeling er endvidere den samfundsmæssige baggrund for forsørgerideologien, der siger, at det er manden, der skal arbejde for at skaffe familien de nødvendige midler til dens eksistens. Denne ideologi, hvis materielle baggrund således var kvindernes arbejde i hjemmet, blev understøttet ved en juridisk og politisk umyndiggørelse af kvinderne. Kvindens plads var i hjemmet, i ægteskabet og ved mandens side. Med dette samtidens syn på kvinderne, og med de faktiske materielle begrænsninger, som vi vil beskrive i det følgende, var det en hård kamp kvinderne måtte kæmpe, hvis de skulle gøre noget ved uligelønnen. Vi vil derfor også se, at kampen for ligeløn bliver fuldstændig underordnet kampen for en rimelig eksistens.

Det er kvinderne, der føder børnene

»En nat vågnede jeg i min Pjaltekasse, ved at mor græd. Så sagde hun til far: »Kan jeg da ikke blive fri for de mange børnefødsler?«. Far svarede: »Åh, ti dog stille madam. Du er jo skabt til at føde børn, og du vækker bare ungerne med dit tuder!«. (Fra Chr. Christensen: En rabarbrdreng vokser op, s. 48, bd. I).

En undersøgelse af arbejderkvindernes (og generelt den dårligere stillede del af arbejderklassens) materielle stilling i perioden omkring kvindernes indtræden på arbejdsmarkedet, har betydning på to måder. Dels er det af vigtighed at få en forståelse af den materielle situation for at forstå arbejderkvindernes produktions- og reproduktionssituation, og dels udgør denne baggrunden for bevidsthedsdannelsen – selvfølgelig sammen med erfaringerne fra produktionsprocessen.

Her må man gøre sig klart, at den biologiske funktion er af væsentlig betydning, og at børnefødsler og ansvaret for børnene var det, der bandt arbejderkvinderne til hjemmet, eller rettere forhindrede, en mere solid tilknytning til arbejdsmarkedet og den øvrige arbejderklasse. »For arbejderhustruen var livet i de bedste år en kæde af svangerskab, fødsel og diegivning«³. En gift kvinde var, hvis hun overhovedet kunne få børn, bogstavelig talt konstant gravid fra hun blev gift, til hun kom i klimakteriet. 20-30 graviditeter var ikke ualmindeligt. Mange af disse endte som aborter som følge af hårdt arbejde og dårlig ernæring, og desuden var spædbørnsdødeligheden stor. Ved århundredeskiftet lå den på 12.8 ., i 1972 på godt 2.⁴ Børnefødsler og børnedødeligheden bliver med al ønskelig tydelighed beskrevet af Maren Vest i »Raske Fjed«. Hun fødte 13 gange, 3 gange tvil-

linger, dvs. 16 børn. Af disse døde 10 af sygdom inden de var fyldt to år for de flestes vedkommende umiddelbart efter fødslen. Men tilbage havde hun altså 6 børn, som hun skulle tage vare på samtidig med hårdt udearbejde og under en nærmest konstant graviditet.

I og med at arbejderkvindernes arbejde uden for hjemmet var en økonomisk tvang, er det klart, at denne tvang bliver mere og mere uundgåelig jo flere børn, der fødes. De nye familiemedlemmer skal jo også ernæres, og derved kommer arbejderkvinden til at stå i den situation, at jo flere småbørn, der fylder lejligheden op derhjemme, desto mere må hun arbejde – være væk fra samme lejlighed. Dette gjaldt i det mindste indtil de største af børnene kunne komme ud at arbejde og tage del i indtjeningen af den nødvendige familieindtægt.

Som vi har set udgjorde de gifte kvinder kun 39,5% af de kvindelige industriarbejdere. Dette var imidlertid ikke ensbetydende med, at kun disse kvinder havde erhvervsarbejde. Tværtimod betød ansvaret for reproduktionen – samt den generelle fysiske nedslidning af kvinderne pga. det store antal graviditeter, at tilknytningen til arbejdsmarkedet var af en ret løs art. Dette skyldtes selvfølgelig både, at gravide kvinder rask væk blev fyret, og at kvinderne selv satsede på jobs, der kunne passe ind i reproduktionsforpligtelserne – konkret ofte med arbejdstider uden for normalarbejdstiden. Vi tænker her på f.eks. privat rengørings- og vaskearbejde, natarbejde og ikke mindst hjemmearbejde, som er karakteriseret ved, at det kan knyttes an til arbejdet i familien. Det er familiesituationen, der bestemmer arbejdets art, og således bliver der ofte tale om individuelt og isoleret arbejde. Dette betød, at en lang række kvinder ikke gennem erfaringer på arbejdsmarkedet havde de allerbedste muligheder for etablering af en klassebevidsthed.

Det, der således helt overordnet karakteriserer reproduktionsbetingelserne og kvindernes erhvervsarbejde i tilknytning hertil, er: en lang række børnefødsler – nærmest konstant graviditet (dette er selvfølgelig ikke kun biologisk bestemt, men er historisk specifikt; faktisk fandtes prævention, men reelt kun uden for arbejderkvindernes rækkevidde, og faktisk praktiseredes (illegale) aborter i de mere velstillede samfundslag), høj dødelighed samt børnepasning og erhvervsarbejde som private problemer. Der var således mindre tale om, at kvindernes arbejde i hjemmet på samme måde som i dag var at være en ramme om familielivet, men derimod, at hendes erhvervsarbejde var et spørgsmål om, at endnu et barn kunne overleve. (Dog har man nok kunnet tale om reproduktionsfunktioner, der ligner dem, vi kender i dag i de mere velstillede arbejderlag de faglærte arbejdere).

Foruden pasning af børnene har der været madlavningen, renholdelsen af hjemmet, istandsættelse og vask af familiens beklædning⁵.

» To og et halvt Aar efter fik jeg igen en lille Pige, og fordi jeg altid havde smaa Børn, havde jeg jo altid meget at bestille hjemme. Om Søndagen med vask og Rengøring og om Aftenen med Stopning og Reparation«, (Raske Fjed, s. 66).

Vaskekone på »Arresødal« og »Marienborg« (1908)

Vask og istandsættelse af tøjet har været en stor post. Dels fordi det var til mange mennesker, og dels fordi kvinderne var tvunget til at reparere alt selv og selv sy tøjet, da der selvfølgelig ikke var råd til nyanskaffelser.

»Istandsættelsen af klædedragten var en af arbejderhustruens vigtigste opgave; ved lapning og stopning holdt hun den daglige dragt sammen længst mulig; hun syede alt børnenes tøj; ...«⁶.

For at få et klarere billede af kvindens arbejde i familien, vil vi nu kort se på de fysiske rammer herfor: boligforhold og ernæring.

Arbejderklassen bor dårligt . . .

»Der var ikke Plads til Soveværelsesmøblerne, saa jeg maatte rede op alle Vegne om Aftenen til os fem, og det gav et godt ekstra arbejde Morgen og Aften foruden Paaklædningen til Skole, Madlavning o.s.v., saa jeg var som sædvanlig stærkt spændt for med Livet fuldt af Arbejde og Byrde«. (Raske Fjed, s. 51).

De samtidige undersøgelser af arbejderklassens boligforhold, som vi har kunnet opspore, har i overvejende grad beskæftiget sig med de københavnske arbejderboliger. Derfor og fordi det var her, størsteparten af de kvindelige arbejdere levede, er den følgende beskrivelse lavet ud fra københavnske forhold. Denne beskrivelse mener vi imidlertid godt kan være dækkende for hele landets industriarbejderes boliger, da disse, i det mindste i de større provinsbyer, ikke adskiller sig væsentligt, hvad kvaliteten angår fra de københavnske.

Indvandringen fra land til by i slutningen af forrige århundrede betød bl.a. nye boliger i byerne. For Københavns vedkommende bestod denne boligudvidelse dels af nogle kasernelignende ejendomme, som dukkede op uden for voldene og blev til forstæder, og dels bestod den af nybebyggelser inden for voldene – dvs. side-, mellem- og baghusbebyggelse.

I 1885 boede der 85.575 arbejdere i kæmpekomplekserne uden for byen. Den resterende del af arbejderklassen boede klempt sammen i den indre by – de lidt mere velstillede i forhusene, resten i mellem-, baghuse og kælder-rum⁷.

De kilder, vi har benyttet, og det vil især sige T.H. Sørensen og Marcus Rubins statistiske bearbejdelse og vurderinger heraf, gør meget ud af at påpege de uheldige hygiejniske følger, beboelsestætheden havde for beboerne. Således skrev T.H. Sørensen i 1888, at den tætte sammenstuvning af folk i de store ejendomme (det gns. personantal 152) og den tætte bebyggelse i den indre by, havde »hygiejniske misligheder« til følge. Dette forklarer han hovedsageligt ud fra den dårlige luft, som opstod i de trange baggårde, som han sammenligner med brønde. På grund af de mange mennesker blev luften inficeret med disses og deres husholdnings affalds-stoffer, og pga. husenes højde og tæthed var der ikke mulighed for, at der

kunne trænge ren luft ned i gårdene. Under sådanne forhold er lejligheder-nes størrelse selvfølgelig af stor betydning. Men ifølge ovenfor omtalte undersøgelse kan disse ikke ligefrem karakteriseres som åndehuller for beboerne – hvilket ikke kan komme som nogen overraskelse.

Ifølge Marcus Rubins undersøgelse af københavnske befolknings- og beboelsesforhold fra 1882, var halvdelen af samtlige byens lejligheder på den tid 1- og 2-værelses⁸. Over 100.000 personer af Københavns befolkning boede i gader i hvilke 1- og 2-værelses lejligheder udgjorde majoriteten, »som må siges at være befolket med småkårsfolk, arbejdere og proletariat⁹. Af disse lejligheder var 40% beliggende i side-, mellem- eller baghuse eller kældre i forhus, hvor manglen på lys og luft især var grel. Størrelsen på 2-værelses lejligheder var ca. 25-30 m².¹⁰

I 1899 foretoges påny en undersøgelse af københavnske boligforhold, men med den forskel, at det denne gang udelukkende drejede sig om de københavnske *arbejdere*¹¹. Her viste det sig, at af den del af arbejderstanden, der levede i ægteskab, boede 17,4% i et-værelses lejligheder, 63,6% i 2-værelses lejligheder og 19% i 3-værelses lejligheder¹². Disse tal illustrerer dog ikke helt den virkelighed arbejderfamilierne levede i. Hvor lidt plads, man reelt havde at udfolde sig på, tydeliggøres, når man samtidig ved, at det var ret udbredt at leje værelser ud, når man havde en 2- eller 3-værelses lejlighed – simpelthen for at klare huslejen. T.H. Sørensen har nogle tal herpå fra 1885. Her viser det sig, at 16% af de 2-værelses og 31% af de 3-4-værelses lejligheder havde logerende¹³. Dertil kom, at det ikke var givet, at arbejderfamilien benyttede begge værelser i det daglige. T.H. Sørensen skriver, at ifølge hans undersøgelse fra provinsbyerne, benyttede arbejderfamilierne så godt som udelukkende det ene værelse af hensyn til brændselsforbrug, og for at det andet værelse kunne »paradere som stadsstue«¹⁴.

Formålet med denne opremsning af tal er at give en forestilling om de elendige forhold, hvorunder arbejderklassen måtte bo og arbejderkvinderne udføre det huslige arbejde. Dette skulle ifølge både Rubin og Sørensen udgøre en væsentlig del af forklaringen på den store dødelighedsprocent i den københavnske arbejderklasse, som især er markant efter 20-års alderen og i alderen 0-5 år.

Lejlighederne var altså små, og pladsen, man havde at være på i mange tilfælde endnu mindre. I Et, allerhøjest to værelser havde langt hovedparten af de københavnske familier at udfolde sig på. Spørgsmålet er så, hvor mange mennesker en sådan lejlighed rummede.

Af G. Bang »Arbejderklassens liv og dens kamp«, (Kbh. 1915) fremgår det, at der ved folketællingen 1901 i Kbh. og Fredriksberg var 478 1-værelses-lejligheder med 6 personer eller flere – indtil 13 pers., og 350 1-værelses-lejligheder, hvor der foruden familien boede en eller flere – indtil 4 logerende.

Rubin skriver i 1882, at lidt over halvdelen af samtlige husstande i København var på 2-4 personer. I 1899 påvises det, at en 2-værelseslejlighed gennemsnitlig befolkes af 4 personer¹⁵ – og her gjaldt undersøgelsen

kun arbejderstanden. Disse tal er dog ikke typiske for den enkelte families størrelse, idet der også er medregnet alle enlige – og dem var der faktisk mange af. I 1882 var således 38,3% af Københavns befolkning ugifte¹⁶. Vi vil her blot konstatere, at det gennemsnitlige antal børn pr. familie, altså er mere end 2. Det tyder en af Rubins konklusioner også på: »jo slettere folk bo, desto større tendens have de til at sætte børn i verden¹⁷«.

Hvad angår huslejen, så udgjorde denne gennemsnitlig 1/7 af familiens indtægter, men således, at jo højere indtægten var, desto mindre var den del, der anvendes til husleje.

... og lever af brød alene

»De få tilfælde, hvor jeg ved, hun løj for mig, var når hun om aftenen delte de fattige fedteskorper ud blandt os børn. Jeg, der vidste, hvor lidt brød, der var, ville have, at hun og jeg skulle dele min rundtenom. Men ikke tale om. Hun *havde* spist! Og så gik hun sulten i seng. Og det blev mange gange sulten i seng«.

I slutningen af 1800-tallet opstod en ret stor interesse for statistikker over bl.a. arbejderklassens kost og forbrug – ud fra mange forskellige interesser^{17a}. I 1887 kom en betænkning fra de københavnske sygekasser, hvor der påvises et misforhold mellem arbejdernes indtægt og »de til en passende eksistens nødvendige udgifter« (forfatteren af denne betænkning var en forretningsfører for det soc.-dem. forbund). Betænkningen bygger på en undersøgelse fra 1881, hvor det hævdes, at minimumsudgiften til en tarvelig kost for to personer er 432 kroner. Ligeledes benyttes en undersøgelse af T.H. Sørensen over 8 købstadsfamiliers forbrug. Ved at undersøge næringen i disse familiers kost, konkluderer betænkningen, at familieerne (gnsn. 5,8 medlemmer) mangler kødernæring for 394 kr./år/familie.

Sørensens formål med artiklen er da i høj grad at tilbagevise betænkningens tal og konklusioner. Han fremhæver ganske vist, at også hans undersøgelser af købstadsfamilier, land- og daglejerfamilier har vist, at de lavestlønnede lever meget ringe, og at det ofte går specielt ud over kone og børn, fordi manden enten får føden på arbejdet (de fleste tilfælde), eller fordi han under alle omstændigheder får den bedste føde i familien, f.eks. pålæg på brødet, hvor de andre må undvære. Det ser ikke ud som om, den reelle arbejdssituation har indvirket herpå, således at kvindernes erhvervsarbejde/dobbeltarbejde (både hustruens og døtrenes), har ændret ved denne kostfordeling, heller ikke at evt. arbejdsløshed for mandens vedkommende har betydet, at favoriseringen er faldet bort (jvf. Chr. Chr.'s erindringer).

Daglejerne på landet er de værst stillede, føden har ikke bestået af meget andet end fedtemadder, kartofler, vandgrød og kaffe. De øvrige arbejderfamilier på landet og i købstæderne lever ikke så reduceret, »omend vi ik-

ke havde fundet nogen i stand til at skaffe sig den ønskelige kost«. Men om alle familierne konkluderes: der er væsentlig forskel på den kost arbejderfamilien – også uden børn – formår at skaffe sig og den, man kunne betegne som ønskelig.

Derudover vil Sørensen dog ikke gå længere end til at sige, at »man kan under ingen omstændigheder lukke øjnene for disses kost i mange tilfælde næppe tåler yderligere indskrænkning«, og derudfra konkludere, at syge-, ulykkes- og aldersforsikring ikke kan overlades til selvhjælp alene – selv om mange kunne have klaret det, hvis de drak lidt mindre.

Et andet formål med statistikkerne var, med den svenske finansminister Wachtmeisters ord (citeret fra Vedel): »I den hede kamp om de forskellige samfundsklassers interesser kan bitterheden mildnes når begge parter har en objektiv statistik til rådighed«¹⁸.

De her foreliggende statistikker har formodentlig ikke øget arbejdsgivernes bitterhed; ganske vist påviser statistikkerne, at føden for mange familiers vedkommende er elendig og måske skader arbejdernes helbred, men ingen steder bliver konklusionen en kritik af de lave lønninger eller de elendige arbejdsforhold, allerhøjest bliver det en påpegning af de steder, hvor staten kan træde hjælpende til, f.eks. ved skatte- og toldregulering.

Generelt om arbejderklassens føde kan siges, at den bestod for en stor dels vedkommende af tørkost, flæsk og kartofler (sjældent fisk og kød) og vandgrød og vælling, evt. med skummetmælk til. Ved stigende lønninger faldt tørkostens andel af kostudgifterne, og der blev tiere spist varm mad, nogle steder to gange om dagen. (I Chr. Christensens erindringer fortælles, at familien flytter til en ny lejlighed, men faderen er arbejdsløs, og det varer over et år, før moderen for første gang tænder op i komfuret for at lave varm mad). Jo større familien var, des dårligere blev føden, det måtte arbejderne jo affinde sig med såvel som: alle andre, som Sørensen siger, og det gjorde de ved at skære ned på de ved at skære ned på de dyreste, men også ofte bedste næringsmidler: kød, æg, ost, mælk.

Ikke mange af statistikkerne er meget for at sige noget sikkert om den nedbrydende virkning, dårlig kost kan have på helbredet; noget sådant siges kun vagt i undersøgelserne af syerskerne. Sørensen mener at kunne påvise, at der ingen sammenhæng er mellem føden og dødeligheden, den største dødelighed blandt arbejderne og specielt blandt børnene henfører han til ringe hygiejne, dårlige boligforhold og overdreven brug af alkohol.

Undersøgelser har vist, at føden havde et uforholdsmæssigt stort fedtindhold og et ringe proteinindhold, det kan skyldes »en fejlagtig økonomi inden for arbejderklassen i henseende til kostsammensætningen« eller også at »arbejderen ikke for den pengesum, som han almindeligvis vil afse til kosten, kan forskaffe sig den nødvendige energimængde og en føde, der tilsyneladende bedre tilfredsstillende velbefindendet end netop ovennævnte sammensætning af kosten«^{18a}.

Den, der fremfører dette, har ikke haft tid til at undersøge, hvad der er vigtigst, men mener dog nok at det skyldes fejlagtig økonomi fra arbejder-

Arbejderfamilie uddeler »Socialdemokraten« og »Ravnen« (1915)

nes side; de skulle spise lidt mindre smør og mere margarine og ikke så meget wienerbrød!!¹⁹

Det sociale »sikkerhedsnet«

»Ofteskar vi os paa de skaarede Flasker. Var det rigtig slemt, blev vi puttet ned i Baaden og sejlet hen til det gamle Frederikshospital. Der forbandt de mig engang med den Besked, at jeg endelig maatte beholde Armen i Bind og ikke gaa paa Arbejde foreløbig. »Jo - Tak«, lovede jeg, og næste Morgen stillede jeg igen paa Fabrikken, for ellers var der jo ikke noget at komme i Gryden derhjemme«. »Raske Fjed«, p. 23.

De forslag, der kom om arbejderforsikring i denne periode, fremkom ikke ud fra en forståelse af, at de nye samfundsforhold nødvendiggjorde det, men derimod fordi det med »den sociale Gæringsproces, som navnlig i sidste Halvdel af dette Aarhundrede har sat Arbejderbefolkningen mere eller mindre i Bevægelse Europa rundt«^{19a} blev nødvendigt for at undgå uro. Forslagene gik på sygeforsikring, ulykkesforsikring og aldersomsforsørgelse.

Ulykkesforsikringen blev pålagt arbejdsgiverne. Den blev dog først vedtaget i 1898 (til ikrafttrædelse 1899) og omfattede de virksomheder, der

var underlagt fabrikstilsynet. Andre kunne dog også inddrages. Forsikringen gjaldt imidlertid først *efter* 13 ugers sygdom, hvorunder sygekassen skulle betale. Dette var en væsentlig indskrænkning²⁰.

Sygeforsikring og aldersforsørgelse blev pålagt det offentlige. I 1891 vedtoges det under Fattigloven, at alle over 60 år kunne få alderdomsunderstøttelse, *såfremt vedkommende ikke havde fået fattighjælp de sidste 10 år eller selv havde forårsaget sin trangssituation*. Beløbets størrelse skulle fastsættes efter kommunens skøn^{20a}. Det vil i realiteten sige, at de dårligst stillede, herunder især de enlige kvinder, således ikke blev hjulpet.

Med Sygekasseloven fra 1892 statsanerkendtes sygekasserne, men forsikringen vedblev at være en frivillig sag²¹, hvorfor den i princippet må have været afhængig af, om man havde penge til medlemsbidraget eller ej. At man ikke altid har haft det, antydes gennem en spørgeskemaundersøgelse fra omkring år 1900, hvor en enke udtaler, at hun er bekymret for, at hun skal dø fra sine børn, »thi man har jo aldrig Raad til at gøre noget for sit Helbred«²². Samme undersøgelse viser også, at nogle frygter for alderdommen, for ikke at kunne spare sammen til den osv.²³. Socialpolitikken på denne tid kan således ikke ses som en sikring af arbejderkvindernes generelt, men kun af de økonomisk bedst stillede.

Arbejderkvindernes konkrete familiearbejde var således karakteriseret ved: næsten konstant graviditet, en mængde børnefødsler, stor børnedødelighed, elendige og overfyldte boliger, evindelig kamp for at få pengene til at slå til, ringe og ofte forkert ernæring – og ingen muligheder for at hjælpe børnene til at få en bedre tilværelse end deres forældre.

Dette betyder, at arbejderkvindernes erhvervsarbejde var nødvendigt ud fra en helt konkret nød, hendes arbejde betød muligheden for fysisk og social overlevelse for familien. For de familier, der ikke selv kunne klare sig, trådte det offentlige til med husvildebarakker og fattighjælp. Men dels var denne hjælp ikke stort mere end en overlevelshjælp, dels blev det både af dem, der modtog og af dem, der »gav« hjælpen, betragtet som en stor skam – udover at manden mistede sin stemmeret, når han modtog fattighjælp.

Sammenholdt med arbejderkvindernes løse og marginale tilknytning til arbejdsmarkedet betyder det, at erhvervsarbejdet primært blev målt ud fra reproduktionskravene. Dette har selvfølgelig helt klare konsekvenser for kvindernes bevidsthedsdannelse. Den primære identifikation var til familien, ikke til arbejdet. Konkret gav dette sig udtryk i – som næste afsnit vil vise, at spørgsmålet om arbejdstidens længde, arbejderbeskyttelse o.l. var af underordnet betydning. Det vigtigste spørgsmål for arbejderkvinderne var lønnens størrelse, og om der overhovedet var arbejde at få.

Syerskernes tilfredshed!

»Vær god, min pige, bevar en tro hånd og en lukket Mund, saa skal du nok komme Verden igennem« (s. 11).

Poul Svejstrups artikel: De københavnske Syerskers Tilfredshed²⁴ er interessant på flere måder. Den undersøger en gruppe københavnske syerskers tilfredshed i forhold til en lang række forhold så som arbejdstid, årsindtægt, ægteskabelig stilling, fritid osv. Dels siger den noget om nogle områder af disse kvinders liv, som man ikke finder andre steder, og dels siger den en masse om deres forståelse af egen situation. Desværre siges det ikke, hvornår spørgeskemaundersøgelsen er foretaget, men da artiklen er offentliggjort i 1901, vil vi regne med, at den er fra omkring 1900.

Af 835 spørgeskemaer besvaredes de 802. Det indledende spørgsmål i undersøgelsen var: »Er De tilfreds med Deres livsvilkaar?« Hertil svarede lidt over halvdelen ja, ca. ¼ nej, og resten tog visse forbehold.

»Hvis man ved at læse om de københavnske Syerskers Livsvilkaar, om deres beskedne Løn, den betydelige Arbejdsløshed på visse Aarstider og delvis utilstrækkelige Ernæring, har draget den Slutning, at denne Samfundsklasse af enlige Kvinder med Ensomhedens Savn, Hustruer, der slide sig op i dobbelt Beskæftigelse, Enker, der fattes Midler til at skaffe deres Børn tilstrækkelig Føde – at disse Mennesker nødvendigvis måtte føle sig utilfredse med deres Lod i Livet, da maa Udfaldet af vor Undersøgelse være en stor og glædelig Overraskelse«²⁵.

For andre må den være en sørgelig konstatering af kvindesocialiseringens åbenlyse modsigelser, når det drejer sig om for disse kvinder at forstå og tackle situationen i den nye placering, de får i det kapitalistiske samfund.

Spørgsmålet følges af »eller hvad trykker Dem mest?« og svarene herpå viser, at de derpå følgende spørgsmål for størsteparten dækker, hvad syerskerne selv opfatter som værende årsag til deres utilfredshed (måske skulle det hellere kaldes ulykke). Af de 273, der svarer på dette spørgsmål, er der 161, der klager over for små indtægter (4 siger endog direkte, at de savner mad), 9 over for lang arbejdstid (for et par kombineret med for lav indtjening), 22 over at der ikke er arbejde nok at få eller, at der ikke arbejdes hele året, 8 frygter for fremtiden: for fattigvæsenet, dårlige tider, for hele livet at skulle arbejde hårdt, for ikke at kunne spare sammen til man bliver ældre, eller for alderdommen. I det hele er der 208, som klager over økonomiske problemer. Af de resterende 65 klager 19 over dårligt helbred, 26 over familiesorger og resten har hjerte- eller sjælesorg. *Der er kun én, som udtrykker sit had til de herskende samfundsforhold.* En anden siger: »Tiderne ere saa mærkværdige« og mener måske det samme, men undersøgelsen giver nogle konkrete tal for, at evnen til at affinde sig med forholdene var utrolig stor. Ved at se på de økonomisk enligstillede syerskers løn (mange af dem var forsørgere) viser utilfredsheden sig at stige stærkt, når årslønnen kommer ned under 300 kr., men i den gruppe, der får højst 200 kr. (gennemsnitlig 150 kr.)²⁶, »hvor der synes at måtte

være Nød til Huse«, findes der stadig kvinder, som er tilfredse. Dette er helt konkret udtryk for, at kvinderne først og fremmest opfattede sig som *kvinder*, hvor virkeligheden ellers tydeligt nok viste, at de var arbejdere.

Arbejdsdagens længde, der for mere end halvdelen er på over 10 timer, indvirker mærkelig nok kun halvt så meget på tilfredsheden som lønnen, men dette kan formodentlig blot fortælle, at det virkelig er den værste materielle nød, der holdes fra døren. På den baggrund er det ikke så mærkeligt, at den ægteskabelige stilling viser sig at have indflydelse på tilfredsheden. De gifte kvinders indtægt kan godt være lav uden, at deres levestandard svarer dertil, idet mandens indtjening kan hæve denne. P.S. mener dog, at de giftes større tilfredshed skal ses i et – om ikke »almenmenneskeligt« – så dog »almenkvindeligt« forhold, da de giftes levestandard viste sig at være noget ringere end de ugiftes²⁷. Det har den måske også været i de år, disse familier havde børn, men uden for den periode, må de enliges større utilfredshed for en stor del kunne tilskrives de økonomiske problemer. Dels begyndte lønnen at gå ned fra 30 års alderen og arbejdstiden var længere for de gamle, og dels befandt de ældste sig i de dårligst lønnede fag samtidig med, at de havde vanskeligt ved at få arbejde²⁸. De følelsesmæssige savn hos de enlige har ganske givet også indvirket (uanset om det faktisk lykkedes de gifte at få dem opfyldt i deres ægteskaber), hvilket kan ses af, at der sker et større fald i tilfredsheden omkring 30 års alderen hos de enlige end hos de gifte. Dette skyldes sikkert tanken om at forblive ugifte. Flere af de personlige udtalelser går da også på ensomhed og kærestesorg: »jeg er saa livstræt, om Døden kom, var den velkommen« enten fordi manden/kæresten var løbet eller var død. Her kan der stadig være næringssorger blandet ind, men udtalelser som »der er Sorger, jeg helst vil tie med« – »det sætter man ikke på en Liste« – »Red mig – jeg kan ikke sige det« er udtryk for, at nogle dybt personlige behov ikke opfyldes.

Forfatteren korsner sig over, at der er 53% af disse syersker, der er tilfredse, og konkluderer, at »summen af menneskelig Lykke« kunne forøges betydeligt ved en »fremadskridende Udvikling«²⁹. De største hindringer for et lykkeligt liv (dette sættes uproblematisk lig med ophævelse af den værste utilfredshed) er fattigdom, helbred, alder og arbejdstid i nævnte rækkefølge. Bortset fra alderen kan alle de andre tre faktorer påvirkes udefra. For nu ikke at komme til at købe den menneskelige lykke for dyrt, undersøger P.S. om utilfredsheden evt. skulle være affødt af den socialistiske agitation³⁰. Hans skepsis overfor de tørre tal medfører ikke desto mindre, at vi får indblik i, hvad der er med til at forme kvindernes bevidsthed på avislæsningens område. Det viser sig, at der er flest, der læser Venstreblade (227), derefter kommer Højreblade (179), Socialdemokraten (136), ingen blade (131), kun ugeblade (33), dagblade af forskellig farve (32), kun Adresseavisen (10) (annoncer) og endelig er der 54 uangivet. Tilfredsheden er størst blandt ugebladslæserne og derefter blandt læsere af Socialdemokraten. Der laves nok et par udregninger, og hokus-pokus så er den myte aflivet. Læserne af Socialdemokraten er i

Unge syersker i Systuen i Adelgade (København 1910)

overvejende grad unge eller gifte. De ugifte læser fortrinsvis højreblade eller slet ingen. Også kirkens agitation undersøges. Mere end 2/3 svarer ja til, at de går i kirke. Af resten siger halvdelen nej, og den anden halvdel undertiden o.l., og det ser ud til, at kirkegang øger tilfredsheden. Det er sikkert rigtigt.

Til sidst undersøges fritid og fornøjelser. Over halvdelen af kvinderne findes i rubrikkerne: husgerning, ingen fornøjelser, ingen fritid. Efter de, der går til baller, teater osv. (fortrinsvis de unge), er de, der spadserer, de mest tilfredse. Aflæggelse af besøg øger ikke tilfredsheden, og læsning synes at forringe den – der er i øvrigt ikke ret mange, der angiver at læse. De, der lavede husgerning eller ingen fornøjelser havde, var ikke væsentligt mere utilfredse end de allerede nævnte. Kun den meget lille gruppe, som ingen fritid havde, var ret utilfredse.

Mange af de statistiske beregninger er af tvivlsom værdi, men undersøgelsen giver dog immervæk et billede af dobbeltarbejdets byrder for disse samt ligestillede kvinder. For den største del er det en elementær kamp for at skaffe det daglige brød, hvilket må ses som en årsag til, at der ikke er flere beklagelser over de livsbetingelser, de må fungere under.

Ser vi på de prostitueredes sammensætning³¹ viser det sig selvfølgelig også, at de kommer fra sådanne eller endnu dårligere stillede grupper. Ud

af de 570 prostituerede, som i 1885 var indskrevet*, havde de 226 ikke noget erhverv, før de lod sig indskrive. Den næststørste gruppe på 82 udgjordes af tidligere fabriksarbejdere, af tjenestepiger var der 62 og af syersker, daglejersker og de, der kom direkte fra forældre, var der 47 af hver. De 570 udgør som nævnt kun de registrerede. Rubin beregner ud fra de, der havde været anklaget for løbsagthed, at der har været ca. 900 prostituerede i 1885, hvilket sikkert ikke er overdrevet, da indskrivningen ikke skete før, den første advarsel var blevet givet, og man kan derfor regne med, at mange har undgået denne. De fleste prostituerede blev indskrevet mellem 18-20 år, og heraf var de største grupper dem uden erhverv og fabriksarbejdere.

Situationen på fabrikkerne har åbenbart været ret voldsom.

»Efter Arbejdsinspektør H. Topsøe's Mening var der Fare for Sædeligheden, hvis Mænd og Kvinder skulle arbejde sammen, og endnu værre fandt han det, hvis Arbejdstiden faldt således, at Kvinderne skulle færdes til og fra Arbejdspladsen ved Nattetide«³².

G. Nørregaard refererer videre:

»Navnlig var Kvinderne vanskelig stillet i Sædelighedsspørgsmål. Dels var de temmelig værgeløse, naar mandlige Overordnede trængte ind på dem; dels førte den lave Løn til, at mange Piger gav sig hen, naar de derved kunne opnå økonomisk Vinding. Under så nedværdigende Forhold var der intet mærkeligt i, at Utilfredshed kunne brede sig blandt Kvinderne. Der forekom endog Kvindestrejker, navnlig på Rubens store Dampvæveri på Rolighedsvej i København. Antagelig var denne Fabrik dog særlig slem . . .Efterhånden skete der i alt Fald nogen Forbedring i Fabriksarbejdernes Moral«³³.

Denne opfattelse af prostitutionen som et spørgsmål om ubeherskede lidenskabers magt over individet går igen i Rubins undersøgelse³⁴, men åbenbart også i den tids socialistiske kredse. G. Nørregaard refererer således til Socialisten af 8/5 og 9/5 1874, hvor han skriver:

»I nogle af Tobaksfabrikkerne foregik tilmed en moralsk Forgiftning, idet mange af Pigebørnene herfra blev prostituerede og saa siden, naar de blev gamle, vendte tilbage til Fabrikken og fordærvede et nyt Kuld«³⁵—

Opsummering og problemfelter

På baggrund af de konkrete oplysninger om kvindernes stilling i familien og i produktionen fremgår det, at den kapitalistiske produktionsmåde slår særlig hårdt igennem overfor arbejderkvinderne. De oplevede selv, at den eneste mulighed for at opretholde livet gik gennem salg af deres arbejdskraft – til nød af deres krop, men under alle omstændigheder gennem et

* Efter 'Loven af 10.4. 1874 mod veneriske sygdommes udbredelse' skulle de kvinder, der blev grebet i at ernære sig ved prostitution, og som fortsatte med det efter først at have fået advarsel og derefter straf, lade sig indskrive, hvilket medførte, at de var underlagt lægevisitation.

salg. Det var således klart, at de var arbejdere ligesåvel som mændene. At de alligevel ikke opfatter sig selv som sådan, men først og fremmest opfatter sig som kvinder, må ses på baggrund af deres modsætningsfyldte situation.

De reproduktionsfunktioner, som af tidligere nævnte historisk bestemte årsager var specielt belastende for kvinderne i forhold til at deltage i produktionen (de fuldstændig vilkårlige børnefødsler, ingen samfundsmæssige muligheder for at blive aflastet i børnepasningsarbejdet) samt de øvrige funktioner i forbindelse med husholdningen, som også blev kvindernes arbejde, var kapitalen uvedkommende. Det fremstod som private problemer, og var det formelt også i og med, at kapitalen netop satte det som sådan. Fordi arbejderkvindernes stilling i produktionen var svag, og fordi kvinderne i stor udstrækning fungerede som arbejdskraftreserve, fremstod reproduktionen heller ikke for dem som et samfundsmæssigt nødvendigt arbejde, der nødvendigvis måtte komme i konflikt med arbejdet udenfor hjemmet. Tværtimod understøttede den marginale placering kvindernes opfattelse af, at deres egentlige arbejdsområde var i hjemmet.

Endvidere betød uligelønnen, at kvinderne var økonomisk afhængige af familien for overhovedet at kunne forsørge deres børn, i mange tilfælde endog for at kunne forsørge sig selv nogenlunde rimeligt. Familien bliver således helt materielt det primære identifikationspunkt i kvindernes tilværelse, og samtidig betyder familiens eksistens i sig selv, at kvinderne bliver fastholdt i denne selvforståelse.

Man kan alt i alt ud fra »tilfredshedsundersøgelsen« konkludere, at fattigdommen og arbejdsbyrden for en meget stor del af arbejderkvinderne har været så omfattende, at der ikke har været mulighed for at tænke på andet end det allernødtørftigste i dagligdagen. Endvidere er det karakteristisk, at der f.eks. ikke er nogen, der udtrykker utilfredshed i forhold til, at husarbejdet hænger på dem samtidig med, at de har udearbejde. Den utilfredshed, som hovedsagelig kommer til udtryk, går på det økonomiske, og da ikke i forhold til en mere bevidst opfattelse af deres uligeløn og placering i produktionen, men i forhold til familiens eller blot den enkeltes eksistensvilkår.

Det er bl.a. i disse forhold, man må se årsagen til den lave bevidsthedsgrad om egen situation og den ringe modstand mod forholdene. Andre områder, som hører med, og som vi endnu ikke har undersøgt eller ikke undersøgt ordentligt, er:

1. Mere konkret omkring den feudale families indflydelse på kvindernes placering.
2. Kvindeideologien og kvindeundertrykkelsen indenfor familien. Herunder må også den borgerlige familieforms udvikling indenfor arbejderklassen undersøges.
3. For at forstå kvindernes placering i den industrielle produktion, må kvindearbejdet udenfor denne (f.eks. vaske- og rengøringsarbejde og

arbejdet på landet) analyseres, da det har haft betydning for opfattelsen af kvindearbejdet, og dermed må have indvirket på lønfastsættelsen.

Noter.

1. Signe Arnfred: 'Familien' i den politiske økonomi, i *Kvindesituation og kvindebevægelse under kapitalismen*, GMT, 1974.
2. Karen Syberg, *op.cit.*, s. 30.
3. Cordt Trap: Forholdet mellem huslejer og indtægter i Københavnske familier. *Nationaløkonomisk Tidsskrift (NØT)* 1910, s. 613.
4. Betænkning vedrørende ligestilling nr. 673, 1972, s. 14.
5. Knud Dalgård: Arbejderklassens kaar i de sidste 50 år, s. 195 (i *NØT*).
6. *ibid.*, s. 191.
7. Th. Sørensen: Beboelse- og huslejeforholdene i København, *NØT* 1888, s. 200/201 – undersøgelse på grundlag af folketællingen 1885.
8. Marcus Rubin: Kjøbenhavns befolknings- og beboelsesforhold, *NØT* 1882 s. 278 – undersøgelse på grundlag af folketælling 1880.
9. *ibid.*, s. 281.
10. Knud Dalgård, *op.cit.*, s. 278.
11. Det drejer sig om Cordt Trap: Om aldersfordelingen af børn inden for københavnske lejligheder, ordnede efter værelsesantallet. *NØT* 1899 samt Marcus Rubins overvejelser i forbindelse med Traps artikel: Marcus Rubin: Om arbejderstandens beboelsesforhold. Grundlaget for undersøgelseerne er folketællingen 1895.
12. Marcus Rubin, *op.cit.* 1899, s. 269.
13. Th. Sørensen, *op.cit.* 1888, s. 183.
14. *ibid.*, s. 195/196.
15. Marcus Rubin, *op.cit.* 1899, s. 265.
16. Marcus Rubin, *op.cit.* 1882, s. 266.
17. *ibid.*, s. 282.
- 17a Den artikel vi i det flg. referer til er Th. Sørensen: Bemærkninger om vore arbejderes kost *NØT* 26, 1888.
18. Annette Vedel: Foredrag om danske arbejderfamiliers forbrug *NØT* 38, 1900.
- 18a Fra diskussionen efter Vedels foredrag, *ibid.*
19. *ibid.*
- 19a Th. Sørensen: De sociale Lovforslag, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, nr. 27, 1889, s. 2.
20. Georg Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899, Kbh. 1943 og 1977, s. 264f.
- 20a Socialpolitik i Danmark 1891-1977, *DJH* nr. 10, s. 29.
21. *ibid.*
22. Undersøgelsen fremlægges i en artikel af Poul Svejstrup: De københavnske Syerskers Tilfredshed, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* nr. 39, 1901, s. 127.
23. *ibid.*, s. 126.
24. *op.cit.*
25. *ibid.*, s. 98f.
26. *ibid.*, s. 110.
27. *ibid.*, s. 107.
28. *ibid.*, s. 101.
29. *ibid.*, s. 116.
30. Det står der faktisk, s. 116.
31. Marcus Rubin: Prostitutionen i København, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1887, s. 32ff.
32. G. Nørregaard, *op.cit.*, s. 163.
33. (Vor understregning), *ibid.*
34. Rubin, *op.cit.*, se noten s. 47f.
35. Nørregaard, s. 236.

IV. ARBEJDERKVINDERNES FAGLIGE OG POLITISKE ORGANISERING – OG KVINDEFRIGØRELSESSTRATEGIER

Indledning

Den historiske udviklingsproces, der resulterede i, at lønarbejdet blev det bærende element for den samfundsmæssige produktion, indebar den klassemæssige konstituering af arbejderne inden for håndværk og industri. I denne proces dannedes osse den industrielle reservearme.

Med bevidstheden herom og med de historisk elendige arbejds- og eksistensvilkår for arbejderklassen opstod behovet for en samlet organisering over for kapitalen og arbejdsgiverne. Initiativet til organiseringen blev i Danmark ofte formidlet af de mange spontane strejker¹. Disse strejker opstod i arbejderklassen på baggrund af et latent krav om forbedrede forhold; med højkonjunkturen i begyndelsen af 1870'erne fik den endnu ikke helt konstituerede arbejderklasse mulighed for at manifestere dette krav. Under hele højkonjunkturen til ca. 1876 var der et kraftigt strejkerøre. Mange strejker fik et heldigt udfald for arbejderne, og resulterede i mange tilfælde i, at de dannede fagforeninger (eller som de blev kaldt sektioner) inden for de pågældende fag.

Strejkebevægelsen var næsten udelukkende en økonomisk kamp, dvs. målet var opnåelse af højere løn, så arbejderne kunne reproducere sig som lønarbejdere.

Men strejkebevægelsen og fagforeningsdannelsen gik ned igen med konjunkturændringen i slutningen af 1870'erne. Dette skal tages som et udtryk for, at de frie lønarbejdere ganske vist var opstået i forhold til industriproduktionen omkring 1870, men endnu ikke udgjorde en samlet klasse, og derfor ikke besad den tilstrækkelige styrke til at holde organiseringen fast.

Kvindearbejdet vakte modstand – men var kommet for at blive

Hvis vi ser nærmere på sammensætningen af den første arbejderbevægelse, finder vi flere historisk betingede brydninger: De første fagforeninger var *fagforbund*, dvs. at de dannedes på basis af fag i forlængelse af den traditionelle laugsstruktur. De dannedes altså ikke i *industriforbund*, dvs. forbund som omfatter alle kategorier af arbejdere inden for samme ind-

ustri, uden hensyn til den enkelte arbejders særlige placering i produktionen. Denne *fagforbundsstruktur* – og i forlængelse heraf de faglærte arbejderes altovervejende dominans inden for den danske arbejderbevægelse betød, at de ufaglærte mænd og kvinder i starten blev udelukket fra den organiserede arbejderbevægelse.

I forlængelse heraf eksisterede der en udpræget modstand både fra de faglærte arbejdere og fra Internationales ledelse mod kvindearbejdet. Således havde de københavnske tobaksarbejdere, som var organiseret i fagforeningen »Enigheden« af 1871, i foreningens love af 1872 bl.a. en passage, hvori det hed, at »Enhver Cigarmager, som lærer et Fruentimmer at rulle Vikler eller Cigarer kan ikke være Medlem. Hans Hustru undtages«².

Store dele af den europæiske arbejderbevægelse, og med den også den danske arbejderbevægelse, havde langt hen af vejen svært ved at se bort fra kvindearbejdets umiddelbare kapitalistisk bestemte fremtrædelsesformer, nemlig kvindernes faktiske, men også historisk betingede funktion på arbejdsmarkedet som løntrykkere og strejkebrydere. Herudover betød kvinders arbejde ude i produktionen tit en trussel mod »den hjemlige hygge«.

Kvindearbejdets negative fremtrædelsesformer gjorde, at Pio i 1871 fremsatte et krav om indskrænkning af kvinder og børns arbejde. Teoretisk begrundede Pio disse krav i en løn teori, som var inspireret af Lasalles »jernhårde lønningslov«. Ifølge denne ville en arbejders løn altid ligge omkring eksistensminimum. Derfor ville en kortere arbejdstid for en samlet arbejderfamilie ikke betyde mindre løn, men ville derimod betyde mindre udbytning. Det ville derfor, stadig ifølge Pios løn teori, være en samlet fordel for arbejderfamilien/arbejderklassen, hvis kvinde- og børnearbejdet indskrænkedes mest muligt³.

I modsætning hertil betonede de mere standhaftige socialister indenfor den europæiske arbejderbevægelse, at kvindearbejdet var en historisk nødvendighed under kapitalismen, og at det frigørende indhold i *kvindearbejdet som sådan* lå i, at »den arbejdstid, som hvert individ må vie samfundet bliver formindsket, eller at samfundets rigdom vokser«. Men på den anden side understregede disse socialister også, at det progressive indhold i kvindearbejdet ikke uden videre udfoldede sig – det krævede/kræver en faglig og politisk organisering af arbejderkvinderne i arbejderbevægelsen. I det øjeblik, hvor arbejderkvinderne ligesom mændene bliver underlagt lønarbejderforholdet i den kapitalistiske produktionsproces, opnår de, iflg. Clara Zetkin, ikke blot en vis grad af økonomisk uafhængighed i forhold til manden, men de får også mulighed for at opnå bevidsthed om deres proletariske klassetilhørsforhold, og sammen med de mandlige arbejdere kæmpe for hele arbejderklassens befrielse⁴. Det sidste vigtige spørgsmål om, hvad der er bestemmende for dannelsen af arbejderkvindens bevidsthed, vil vi tage op til diskussion senere. Vi mener her, at Clara Zetkin har en tendens til at overvurdere arbejderkvindens tendentielle ligestilling med den mandlige arbejder i produktionen, dvs.

det samme som en tendens til at undervurdere den lønarbejdende kvindes byrdefulde dobbeltarbejdssituation, hendes historisk betingede primære tilknytning til familien (husarbejdet og børnepasningen) – og som et resultat heraf på det bevidsthedsmæssige plan, hendes, især i denne historiske fase af kapitalismen, meget fastlåste reproduktionsideologi.

Den historiske udvikling selv viste hurtigt, at kvindearbejdet var en nødvendighed under kapitalismen, og var kommet for at blive, hvad enten man syntes om det eller ej. Pio forkastede da også allerede i 76 sin ahistoriske løn teori, og samme år fremsætter Pio så i »Arbejderspørgsmålets løsning« foruden et krav om ligeløn, krav om lige ret til arbejde og uddannelse og krav om stemmeret for kvinderne.

Mændene organiserer kvinderne i 1870'erne

Parallelt med at den historiske udvikling tvang den politiske ledelse af Internationale til at anerkende kvindearbejdets nødvendighed, blev kvinderne også organiseret i fagforeninger. Karakteren af disse første kvindefagforeninger var taktisk set fra mændenes side – forstået på den måde, at det var de faglærte mandlige arbejdere som tog initiativet til at organisere

Arbejderne på Tobaksfabrikken Sørensen og Co. omkring århundredskiftet

kvinderne, fordi de tit – tvunget af økonomisk nødvendighed – fungerede som strejkebrydere (især hjemmearbejderskerne) og løntrykkere i forhold til de mandlige arbejdere.

De første spæde organiseringsforsøg fandt sted indenfor de kvindedominerede brancher – i forbindelse med en strejke indenfor væverfaget i Kbh. i 1873 forsøgte »Vævernes Velfærdsforening« at organisere de kvindelige vævere:

»Under Væverstrejken i København i Efteråret 1873 fik en af Fabrikanterne sit Arbejde udført af Væversker i Dragør. At få disse organiseret blev derfor *noget nær en Livssag for Fagforeningen*; med et Følge på 11 Mand tog dens Formand på Søndagsudflugt til Skipperbyen, og således stiftedes Danmarks første Kvindefagforening, som begyndte med et halvt hundrede Medlemmer«⁵ (vores understregning).

Den kvindelige fagforening udgjorde en kvindelig afdeling af »Vævernes Velfærdsforening«, den gik dog hurtigt i sig selv igen.

Tobaksarbejderskernes faglige organisering antog i 70'erne samme løbebane og skæbne som væverskernes – i juli 1875 blev der dannet en kvindelig afdeling af cigarmagerforeningen »Enigheden« i forlængelse af en strejke blandt cigarmagerne i Kbh.⁶

Syerskerne var den (store) arbejderkvindegruppe, som var allersværest at organisere i hele perioden. Det skyldtes hjemmearbejdets og udsvedningssystemets* udbredelse indenfor branchen, hermed kvindernes isole-ring i forhold til hinanden, men også at arbejdet i ekstrem grad var en fortsættelse af det traditionelle husarbejde. I 1876 blev der dog oprettet en fagforening for syerskerne, som satsede på at oprette sin egen systue. Efter et stykke tid fik cigararbejderskerne adgang til medlemskab af Syerskernes Forening – herefter hed den: »De forenede kvindelige Fagforeninger« – og den bestod et par år⁷.

De allertidligste socialistiske kvindeforeninger var imidlertid ikke så meget af faglig som af politisk karakter. En af Internationales 20 sektioner var en kvindelig, dannet august 1872 og opløst 1873, sammen med de øvrige. Foreningens formål var at udgøre velgørenhed for de fængslede arbejderførere (Pio, Brix og Geleff)**.

I 1873 dannes den vigtigste socialdemokratiske kvindeforening i 70'er-

*En særlig grov form for udbytning var udsvedningssystemet. Det blev specielt udført i forbindelse med hjemmearbejdet. En hjemmearbejder – som oftest en mand – satte flere arbejdere – som oftest kvinder – til at udføre sit arbejde til allerlaveste pris, så der kunne blive en god fortjeneste til ham selv. Fagforeningerne modarbejdede systemet lige fra begyndelsen.

**Den ledende kraft bag kvindesektionen var Augusta Jørgensen (Pios senere kone). Det fremgår af et brev, som hun skrev til Marx 14. aug. 1872, at hun ikke var helt tilfreds med kvindesektionens formål og konkrete aktiviteter – hun kunne godt have tænkt sig »et organ for virkelig kvindepolitik« (Bertolt: Pionerer, s. 159).

ne, nemlig »Den frie kvindelige Forening«, som bestod indtil 1878***. Formålet var at bidrage til 1) at indsamle bidrag til de fængslede arbejderførere, 2) at virke for at forbedre kvindens stilling i samfundet og 3) at understøtte medlemmerne under sygdom og andet uheld⁸.

Den frie kvindelige Forening er i starten ret passiv i kvindepolitisk henseende – det er tilsyneladende først da Jaquette Liljenkrantz* bliver forkvinde (eller formandinde som det hed dengang) for Den frie kvindelige Forening i 76, og bliver redaktør af det kvindepolitiske stof i Socialdemokraten, at foreninger bliver meget aktiv både på det politiske og faglige område.

I 76 er der f.eks. en debat i foreningen om kvindestrejker, hvor det slås fast, at kvinders forhold på arbejdsmarkedet kun kan forbedres gennem strejker, og at det er Socialdemokratiets opgave at agitere for dette (Anemette Digmann: SD's kvindepolitik 1870-1900, s. 9/10).

Sandsynligvis er det med udgangspunkt i denne debat, at Foreningen involverer sig aktivt i en efterfølgende kvindestrejke på fajancefabrikken »Alumina« (H. Bruun, s. 435)¹⁰.

Efter at Liljenkrantz havde fået sat noget skub i Den frie kvindelige Forening, optages den i 76 i Centralbestyrelsen i Internationale, med Liljenkrantz og senere Madam Clauesen som repræsentanter. Det betød at foreningen blev repræsenteret på Gimle kongressen i 76.

På denne kongres var der tre spørgsmål med speciel kvindepolitisk betydning. Kun et forslag om kvindernes almindelige stemmeret blev vedtaget som et krav kongressen kunne støtte uden nogen væsentlig modstand. Liljenkrantz's resolutionsforslag om, at kongressen skulle anerkende kvindens ret til at blive ligestillet med manden i social som i politisk henseende blev forkastet, med den noget uldne argumentation, at hendes tilstedeværelse på kongressen beviste partiets anerkendelse af kvindens ligestillede rettigheder med manden i social og politisk henseende!¹¹.

***Sideløbende hermed opstår der periodisk – på grund af splittelser i »Den frie kvindelige Forening« – to andre socialistiske kvindeforeninger i 1870'erne: »Den nye kvindeforening« og »Den socialkvindelige Forening«.

*Bertolt siger om Baronesse Jaquette Liljenkrantz, at hun var »en Dame med en højst romantisk Fortid, Datter af en af Sveriges højst stående Adelsmænd. Hun var blevet en lidenskabelig Forkæmper for kvindens Rettigheder, som Borger og særlig som ugift Mor« (Bertolt s. 203). Skønt at det er tydeligt, at Bertolt opretholder en vis distance til Liljenkrantz, hvad samtidens mandlige socialdemokrater også gjorde, er det klart nok, at hun med sin særlige sociale baggrund og sociale status var atypisk for den socialdemokratiske kvindebevægelse. I det lys må vi nok også forstå, at Liljenkrantz faktisk er en af de eneste kvinder indenfor den socialdemokratiske kvindebevægelse i perioden (udover Nina Bang) som inddrager kvindens undertrykkelse i familien som en medbestemmende forklaringsfaktor på kvindeundertrykkelsen.

Et forslag om at begrænse kvinders fabriksarbejde blev også forkastet.

Det er svært præcist at sammendrage Socialdemokratiets kvindepolitik og kvindepolitiske aktiviteter i 70'erne. Politikken var ret diffus og hvilede i lige så høj grad på enkeltpersoner som på et samlet Socialdemokrati og der eksisterede jo også et utal af forskellige, ofte rivaliserende socialistiske kvindeforeninger af både politisk og faglig karakter, og nogle enkelte deciderede kvindelige fagforeninger. Men vi skal forsøge alligevel: Kvindepolitikken udvikles især fra 1871-78, hvor det især er Den frie kvindelige Forening, som aftegner den socialdemokratiske kvindebevægelse (i modsætning til den borgerlige kvindebevægelse, som var organiseret i Dansk Kvindesamfund, stiftet i 1871).

Kvindeundertrykkelsen forklares næsten udelukkende med udgangspunkt i kvindernes manglende uddannelse – det er yderst sjældent, at arbejderkvindens dobbeltarbejdssituation, og hendes bundethed til den kønsspecifikke arbejdsdeling i familien inddrages som forklaringsfaktor på kvindeundertrykkelsen.

På baggrund af denne forståelse af kvindeundertrykkelsen stiller Socialdemokratiet reformkrav om lige opdragelse og uddannelse for mænd og kvinder og ligeløn (senere med den definitive adskillelse af den danske arbejderbevægelse i en faglig og politisk del overgår ansvaret for lønspørgsmålet/ligelønnen hovedsageligt til fagforeningerne).

Kvinderne organiserer sig fra 1880'erne – og underlægges adskillelsen ml. den politiske og faglige kamp

Omkring 1879-80 var den økonomiske krise og den værste arbejdsløshed i Danmark ved at være overstået. Med de genopståede muligheder for arbejde, fortsatte arbejderklassen den lønkamp, som var blevet kvalt af arbejdsløsheden i slutningen af 1870'erne. Med denne lønkamp begyndte nu både de faglærte og de ufaglærte at agitere for og danne levedygtige fagforeninger. Fagforeningerne arbejdede i begyndelsen for at blive akcepteret af kapital og arbejdsgiverne som en *kollektiv* modmagt. Det resulterede i opbygningen af et system af overenskomster, eller priskuran-

**Spørgsmålet om særbeskyttelse af kvindelige arbejdere gav senere i arbejderbevægelsens historie, især hvad angår forslag om forbud mod specielt kvinders natarbejde, anledning til voldsomme diskussioner og splittelser blandt de danske arbejderkvinder. Vi vil ikke komme ind på den debat her, men vi kan f.eks. henvise til opgaven om tobaksarbejdere (se bibliografien) s. 82ff. og s. 105ff., og til Nationaløkonomisk Tidsskrift 1907, nr. 45, s. 310; Elna Dahlberg: Kvinders Nattearbejde i Industrien og Nationaløkonomisk Tidsskrift 1911, nr. 49, s. 202; Spørgsmålet om kvinders nattearbejde, bedømt af de arbejdende kvinder selv. Om det samme problem på tyske forhold se Karen Syberg: Den borgerlige og den proletariske kvindebevægelse 1848-1914, speciale, KU 1975, s. 90-91 og s. 182ff.

ter, som de kaldtes dengang. Dette arbejde kulminerede i 1899 med septemberforliget, en landsdækkende overenskomst mellem DsF og Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening; det var her arbejderbevægelsen akcepterede arbejdsgeværens ret til at lede og fordele arbejdet!!

Da fagforeningernes primære mål var den stadige lønkamp, blev det partiets (fra 1878: Socialdemokratisk Forbund) opgave at tage sig af arbejderbevægelsens politiske kamp for demokratiske rettigheder og parlamentariske repræsentation. Der skete dermed en – for en socialistisk kamp – fatal adskillelse af/opdeling mellem parti og fagforeninger i den danske fagbevægelse. Denne skarpe og u hensigtsmæssige opsplitning havde – og har siden haft – størst konsekvenser for arbejderkvinderne, idet deres problemer netop viser sig som problemer med at forene de private opgaver i familien med fabriksarbejdet. Fagforeningerne varetog arbejderkvindernes umiddelbare interesser på arbejdsmarkedet, mens det blev partiets opgave at føre kampen for den politiske kvindefrigørelse. Muligheden for at skabe lige erhvervs muligheder og ligeløn for kvinder og mænd, og for at afskaffe dobbeltarbejdet og den dobbelte undertrykkelse af arbejderkvinderne som køn og klasse, blev syltet med adskillelsen mellem parti og fagbevægelse. Denne adskillelse mellem politisk og økonomisk kamp har siden været grundlæggende for den danske arbejderbevægelse. F.eks. fungerede det industrielle hjemmearbejde dengang som den kvindelige arbejders løsning på børnepasningsproblemet. Og hvad hjælper det så at fagforeningerne opstiller kravet om afskaffelse af hjemmearbejdet, når dette krav ikke kædes sammen med et krav om løsning af børnepasningsproblemet?

Fagbevægelsens og partiets politik generelt har altsammen direkte eller indirekte noget at gøre med kampen mod uligelønnen, eller sagt på en anden måde, med ligestilling af kvinder og mænd som arbejdskraft over for kapitalen og som politisk kraft i det kapitalistiske samfund.

Men før vi går over til at diskutere, hvilke krav henholdsvis fagforeningerne og partiet stiller i kampen imod kvindernes undertrykkelse, vil vi først orientere om, hvordan og med hvilke fødselsveer de kvindelige fagforeninger blev dannet i 1880'erne og 1890'erne.

Generelt er det karakteristisk, at de kvindelige arbejdere i 1880-90'erne selv tager initiativet til at danne fagforeninger; til forskel fra 1870'erne, hvor kvinderne blev organiseret af mændene. Vi vil her nævne de vigtigste kvindelige fagforeninger, dvs. dem, som bestod som rene kvindelige fagforeninger og dem, som efter diskussioner samlet indgik i de mandlige fagforeninger inden for samme branche.

Efter en strejke på Rubens Dampvæveri om en forbedret priskurant dannede en del af de kvindelige vævere »Den kvindelige Forening i Væverfaget« i 1883. De kvindelige vævere var allerede organiseret i mændenes »Vævernes Fagforening«, men p.gr.a. uenigheder om strejkeunder-

Nogle af arbejderne på K. Christensens Uldspinderi (1904). Børnearbejdet blev formelt forbudt 1873!

støttelsen under Rubensstrejken skilte en del væversker sig ud og organiserede sig selvstændigt. Kvinderne var nu organiseret både sammen med mændene og i en ren kvindefagforening; dette kostede sved og tårer arbejderne indbyrdes i 11 år. Da opløste kvinderne deres selvorganisering og indgik i mændenes fagforening (1897)¹².

Om væverskernes fagforeninger melder kilderne kun, at kvinderne kæmpede for en forbedret priskurant, altså for højere løn.

Osse de kvindelige tobaksarbejdere blev organiseret efter en tobaksstrejke i 1883: De kvindelige Tobaksarbejders Fagforening. De mandlige Tobaksarbejdere lagde fra begyndelsen et stærkt pres på kvinderne om at melde sig under fanerne i deres fagforening »Enigheden«. Men kvinderne slog sig i tøjret og diskuterede i flere år fordele og ulemper ved den selvstændige kvindeorganisering. Problemet var samtidigt, at der allerede var kvinder, som individuelt var organiseret i »Enigheden«. Men i 1890 besluttede kvindernes fagforening sig til at melde sig ind i »Enigheden«; samtidigt opløste de den separate kvindeorganisering.

De kvindelige tobaksarbejdere var nok den del af kvindearbejderbevægelsen, der var mest bevidst om de særlige vanskeligheder, som gjorde sig gældende for arbejderkvinder. De stillede krav om bl.a. minimumsløn for kvinder og mænd, på langt sigt lige løn for lige arbejde, afskaffelse af hjemmearbejdet, bedre sanitære forhold på fabrikkerne, indførelse af normalarbejdsdag og kvindernes ret til uddannelse. Men kvinderne kom heller ikke her i denne radikale fagforening med konkrete bud på løsning af problemerne med børnepasning og familiearbejdet. Disse forhold blev ikke opfattet som egentlig fagpolitik.

Gennem perioden 1870-1900 blev der taget flere initiativer til organisering af syerskerne. Men alle forsøg varede dog kun kort. Årsagen er nok, at syerskerne arbejdede mest spredt, idet arbejdsformen hovedsageligt var hjemmearbejde. Dette gjaldt for syerskerne generelt. Midt i denne sørgelige situation glimrede »De kvindelige Herreskræderes Fagforening« som een af de mest aktive og velorganiserede kvindelige fagforeninger overhovedet. Her organiserede kvinderne sig i 1883 og fastholdt den separate kvindeorganisering med en meget stor organisationsprocent helt til 1930, hvor den blev blandet med både kvindelige og mandlige herreskræddere¹³.

Sammen med De kvindelige Herreskrædere var Kvindeligt Arbejderforbund (KAF) den eneste rene kvindelige fagforening, som overlevede det 19. årh. KAF blev startet som »foreningen for Vadske og rengøringskoner« i 1885. I Socialdemokraten indkaldtes til et møde for alle vadske- og rengøringskoner. Anledningen lader til at have været problemer for kvinderne med at få anvist arbejde fra anvisningskontorerne. Foreningens opgave skulle altså være at kæmpe for arbejde og højere løn for kvinderne. Året efter dannelsen kaldte foreningen sig KAF og blev nu fagforening for alle ufaglærte kvinder, som ikke stod i andre fagforeninger. Allerede fra starten blev KAF da rodet ind i grænsestridigheder både til de blandede og de rene kvindelige fagforeninger.

Men den socialdemokratiske ledelse i KAF har fra begyndelsen og hele

vejen op gennem det 20. årh. langt hen ad vejen ført en politik, der har drejet sig om at erobre – ikke bare uorganiserede i nye brancher – men osse arbejderkvinder fra arbejdspladser eller brancher, hvor der allerede har eksisteret fagforeninger. KAF har derfor været med til at skabe en vis splittelse i fagbevægelsen. Ikke desto mindre skabte KAF på tidspunktet for sin dannelse og nogle år fremover nogle muligheder for at kanalisere arbejderkvindernes individuelle problemer over i politiske krav.

En selvstændig kvindeorganisering?

Som det fremgik af kvindernes organisationsdannelser var eet af de store diskussionsemner, som bragte sindene i arbejderklassen i kog, splittelserne om selvstændig kvindeorganisering eller ej. Den svage stilling, som arbejderkvinderne indtog over for kapital og arbejdsgivere, gjorde sig osse gældende over for de mandlige arbejdere. Kvinderne var ikke akcepterede som konkurrenter om arbejdet og endnu mindre som politisk ligestillede kammerater. Kvinderne blev ovenikøbet seksuelt udnyttet på arbejdspladser af både mandlige arbejdere og overordnede funktionærer¹⁴.

Kvindernes eget forsøg på at organisere og skole sig selv *for at blive ligestillet* blev bekæmpet af mændene. I denne kamp kom kvinderne til kort. Måske fordi de var for svage, måske fordi det for dem var et spørgsmål enten at organisere sig separat eller at opløse en selvstændig kvindekollektivitet for at organisere sig sammen med mændene.

Clara Zetkin, den tyske socialdemokrat og kvindepolitiske leder, (1857-1933), indtog en meget stejl holdning på organisationsspørgsmålet: Hun gik i sine skrifter og taler kraftigt imod enhver form for selvstændig kvindeorganisering. For Zetkin var det primære, at arbejderkvinderne organiserede sig sammen med deres mandlige kammerater. Hendes argumentation har nok rettet sig imod de forsøg, der i Tyskland havde været på samarbejde mellem den borgerlige og den proletariske kvindebevægelse. Zetkin mente ikke, at arbejderkvinderne skulle røre den borgerlige kvindebevægelse med en ildtang¹⁵. Det, som det drejede sig om, var klassekamp. Med hensyn til arbejderkvinderne blev konsekvensen for Zetkin, at organisationsproblemet blev et spørgsmål om »at føre arbejderkvinderne til deres mandlige kollegers organisationer«^{15 a}. Denne holdning forstås vi som en understregning af, at kvindekampen for arbejderkvinderne skulle føres som klassekamp.

Men når vi ser på, hvad der skete med *kvinde* kampen, da arbejderkvinderne opløste deres separate fagforeninger i DK, har en sådan politik vist sig at være problematisk. Arbejderkvinderne mistede deres muligheder for kollektivt at udvikle en proletarisk kvindepolitik og kollektivt at kæmpe mod den kønsspecifikke undertrykkelse inden for arbejderklassen.

Men løsningen var åbenbart heller ikke bare en selvstændig organisering

af arbejderkvinderne. Det viser KAF's resultater. KAF førte mange løn- kampe og forhandlede overenskomster for kvinderne. Men de kønsspeci- fikke opgaver, som skulle synes at være oplagte for en separat organiser- ing af arbejderkvinder såsom dobbeltarbejde, børnepasning, uddannel- semangel og ligeløn, tog KAF sig ikke af (kravet om ligeløn fremsatte KAF først i 1950'erne); det hænger dels sammen med, at KAF organise- rede alle slags ufaglærte arbejderkvinder fra vidt forskellige industrier og arbejdspladser og med vidt forskellige arbejdsforhold. Dels gik – i forlæn- gelse heraf – meget af KAF's energi til at føre de mange grænsestridighe- der med andre fagforeninger om faglige arbejdsområder. Dvs. kvaliteterne i en selvstændig kvindeorganisering kunne med KAF's organisations- struktur ikke blive frigørende i forhold til arbejderkvindernes specielle un- dertrykkelse. Under diskussionen om organisationsproblemet i Tobaksar- bejdernes Fagblad kom dobbeltheden i problemet ganske klart frem. For- talerne for den selvstændige kvindeorganisering pegede på, at »kvindernes specielle problemer ikke blev varetaget i de faglige organisationer. Der er en modsætning mellem kvindernes egne erfaringer, »at det er nødvendigt at stole på egne kræfter«, og kvindernes erkendelse af kvindefrigørelsen som et omfattende socialt spørgsmål, der involverer relationerne mellem mænd og kvinder i samfundet og familien. Således at kvindernes proble- mer ikke løses, før alle sider i tilværelsen inddrages i kampen, ikke blot de faglige arbejdspladsproblemer«. Modstanderne mod selvstændig kvin- deorganisering fandt, at det ville splitte arbejderne over for kapitalen¹⁶.

Det var denne splittelsesfare, som Zetkin pegede på, og som vi delvist har set er blevet resultatet af KAF's kamp med andre fagforeninger om medlemmerne. Med henvisning til fortalerne for den selvstændige kvinde- organisering hos tobaksarbejderne i 1888-89 og til erfaringerne fra den nye kvindebevægelse i DK i 1970'erne, vil vi mene, at svaret på organisations- problemet fremover må være en fastholdelse af den separate kvindeorga- nisering inden for en fællesorganisering med mændene i arbejderklassen. En dobbeltorganisering på arbejdspladser, i fagforeninger og i parti.

Socialistisk kvindepolitik og kvindefrigørelsesstrategier?

Vi vender nu tilbage til vurderingen af kvindefagforeningernes krav og partiets, Socialdemokratiets, kvindepolitik forsåvidt som man kan tale om en sådan. *Fagforeningernes krav* var umiddelbare faglige interessekrav: højere løn, som i slutningen af 1880'erne bliver til et krav om lige løn for samme arbejde, afskaffelsen af hjemmearbejdet, bedre arbejdsforhold på fabrikkerne, kortere arbejdstid, bedre uddannelsesmuligheder for kvin- derne.

Socialdemokratiets krav (formuleret i Socialisten/Socialdemokraten og i partiprogrammerne) kører på to planer: 1. interessekrav ligesom fagfore- ningernes, 2. krav om lige erhvervs muligheder for mænd og kvinder,

økonomisk uafhængighed for kvinderne, indførelse af borgerlig vielse og mulighed for skilsmisse. Men de sidstnævnte krav, som fremsattes som SD's kvindepolitik i 1880'erne¹⁷ blev blot proklameret som krav; SD gjorde intet for at indløse dem, fordi partiet opfattede kravet om Valg/stemmeretten for arbejderkvinder som det vigtigste. Hvis alle arbejdere fik stemmeret, ville SD få flest mandater i Rigsdagen, og kunne så uden problemer indfri kvindernes krav – eller SD kunne m.a.o. indføre socialismen i Danmark!

Denne parlamentariske strategi må have været grunden til, at SD i 1880-90'erne ikke videreudviklede eller diskuterede kvindepolitikken på samme engagerede facon som i perioden 1871-78. Stemmeretsfikseringen var skyld i, at kvindekampen underordnedes SD's generelle politik, med henvisning til, at resten ville følge i det socialistiske samfund. I 1890'erne druknede SD's selvstændige kvindepolitiske initiativer. Der stilledes ikke krav til kvindepolitiske reformer – udover kravet om almindelig stemmeret. »Socialdemokraten« havde i løbet af 1890'erne kun 10 artikler om kvindespørgsmålet. SD havde allerede i slutningen af 1880'erne søgt at skyde ansvaret for partiets manglende kvindepolitiske profil over på fagforeningerne: I kritikken (i en leder i Socialdemokraten) hedder det ovenikøbet, at kvindespørgsmålet ikke er et politisk spørgsmål, men et socialt spørgsmål med baggrund og årsag i arbejdets udbytning. »Betydelig bedre materielle og åndelige Livsvilkår for de arbejdende kvinder er den første og nødvendigste betingelse, uden hvis Opfyldelse Bevægelsen for Kvindernes Rettigheder kun har liden Udsigt til at blive en sand Folkebevægelse«. De forbedrede livsvilkår »må tilkæmpes af de undertrykte selv ved Organisation«, hvorfor »en god Organisation er det første fornødne«¹⁸.

SD skyder i denne leder ansvaret for kvindepolitikken over på den tendentielt proletariske kvindebevægelse – *De samlede Kvindeforeninger**. Denne bevægelse var et samarbejde mellem 7 kvindefagforeninger og *Kvindelig Fremskridtforening* (KF) og dens formål var at stille krav om politisk og social ligestilling med manden, og at samarbejde om generelle kvindespørgsmål, f.eks. offentlige møder.

Samarbejdet ml. KF og kvindefagforeningerne i De samlede Kvindeforeninger fra 1890 opfatter vi som kvindernes forsøg på at udfylde det kvindepolitiske vakuum, både i organisatorisk og politisk henseende, som SD ellers skulle have udfyldt. Men De samlede Kvindeforeningers aktiviteter var ikke særlig omfattende – de tilsluttede organisationer dyrkede egne, mere begrænsede arbejdsfelter, og den gik neden om og hjem efter ca. to års levetid¹⁹.

Kvindelig Fremskridtforening, som var den ledende organisation indenfor De samlede Kvindeforeninger, havde til formål at »vække og vedlige-

*Bevægelsen kan langt fra entydigt betegnes som proletarisk. Mere præcist sagt lå der svage tendenser til en kvindeemancipatorisk politik i bevægelsen. Kvindelig Fremskridtforening, som var ledende indenfor bevægelsen, havde kun i begrænset udstrækning baggrund i arbejderklassens kvinder og bestod ellers af radikalt borgerlige kvinder.

holde interessen for politiske og sociale spørgsmål hos kvinderne«. Fra 1888-1890 udgiver KF bladet *Hvad Vi Vil* (HVV), som beskæftiger sig med emner som fredssagen, kvindesagen og arbejdersagen, senere overgår bladet til De samlede Kvindeforeninger, og går ind kort tid efter De samlede Kvindeforeningers opløsning.

I organisatorisk henseende var KF, efter datidens målestok, ret så radikal – man ville skabe en organisationsstruktur udelukkende for kvinder – så at kvinderne her kunne lære at tænke og vinde frihed til at udtale sig**.

I politisk henseende aftegnede der sig to tendenser indenfor KF – en borgerlig radikal og en socialdemokratisk, den sidste især repræsenteret ved Johanne Meyer, som også i mange år var redaktør af HVV. *Den socialistiske tendens* i KF, som dominerede de første år, forsøgte at sammenkæde kvindesagen med arbejder-sagen – man arbejdede effektivt på at organisere arbejderkvinderne i fagforeninger, kæmpede for en forbedring af arbejdsforholdene, for forbud mod børnearbejde og for arbejderbeskyttelseslove (HVV nr. 3, s. 23, 1888).

Man formåede dog ikke at levere nogen egentlig socialistisk analyse af kvindernes stilling indenfor familien, og i forlængelse heraf anfægtede man heller ikke i særlig høj grad kvinders dobbeltarbejdsproblem og den kønsbestemte arbejdsdeling indenfor familiens rammer. – Erfaringsgrundlaget for KF blev den borgerlige familie, skønt der tilsyneladende var en del arbejderkvinder i KF, og skønt KF i det hele taget havde en god kontakt til kvindefagforeningerne.

KF så, ligesom Socialdemokratiet, valgretten som et middel til at omforme samfundet i socialistisk retning, men det indebar ikke, iflg. KF, at kvinderne skulle sætte sig ned og vente på socialismen, og dermed også kvindernes frigørelse – nej, kvindernes frigørelseskamp var en del af kampen for socialismen, og også en forudsætning for socialismen.

Vi kan i HVV læse, hvordan KF's holdning til SD gradvis ændrer sig fra en positiv over en kritisk til en direkte afvisende holdning i 90/91. HVV skriver, at SD's politik resulterer i, at kvinderne aldrig vil blive opdraget til at tage politisk stilling, men at de istedet vil bøje hovedet og vente på, at mændene ordner deres frigørelse for dem (HVV nr. 8, s. 150 og nr. 13, s. 185, 1889). KF's konklusion er så, at kvinderne må organisere sig selvstændigt og selv kæmpe for deres rettigheder (HVV nr. 13, 1889 og nr. 16, s. 61, 1891). Efterhånden tog KF direkte afstand fra kvindernes deltagelse i partiarbejde: når kvinderne deltog i »mændenes Organisationer«, ville de *der eksisterende* »Mandfolketanker« tvinge kvinderne væk fra kvindesagen. (HVV nr. 23, s. 161, 1890).

De tendenser, der har ligget til en emancipatorisk kvindepolitik og en socialistisk strategi for kvindernes frigørelse i KF har altså været ret små, ligesom det var tilfældet indenfor de enkelte kvindefagforeninger som vi

** Senere i 91 optages mænd dog i foreningen efter en hed og langvarig diskussion – med den begrundelse »at de ville tilføre foreningen nye kræfter« (Lis Højgaard, s. 57 og 58).

Tobaksarbejdere på et tiltrængt ferieophold (1910)

har set på. Alligevel er det bemærkelsesværdigt, at KF så konsekvent stiller spørgsmålet om sammenhængen ml. kvindesagen og arbejdsagen på dagsordenen – man fastholder at kvindefrigørelsen også er en forudsætning for en socialistisk samfundsomvæltning.

At KF så ikke driver det videre, skyldes nok deres svage socialismeopfattelse, som nærmest havde karakter af social indignation*. Den hænger så igen på den ene side sammen med de ret forskellige politiske tendenser indenfor KF, på den anden side sammen med SD's generelle reformistiske strategi og praksis i perioden. KF's, i kvindepolitisk henseende, progressive tanker og aktiviteter var ihvertfald allerede i 94 kvalt i SD's tavshed og manglende aktiviteter på det kvindepolitiske område.

Opsummering og problemfelter

1. I 1870'erne udbrang strejkebevægelser og fagforeningsdannelser af arbejderne økonomiske kampe. Blandt de mandlige arbejdere lå der

*Socialismen er for KF en menneskesag, der angår alle humane og kærlige individer. Og udbredelsen af socialismen er et spørgsmål om oplysning – om at forstå tingenes rette sammenhænge. Og videre siger KF om kvindernes forhold til socialismen; at alle kvinder har en særlig forståelse for de undertrykte arbejderes sag, fordi de selv er underkuede. Kvinderne kan og vil derfor tilføje arbejderklassen en ny dimension, som vil befri den for kun at være en klassebevægelse (Lis Højgaard, s. 63/64).

en udbredt modstand mod kvindearbejdet, fordi kvinderne fungerede som mændenes konkurrenter i kampen om arbejdspladserne. Arbejderkvindernes organiseredes derfor på mændenes initiativ med det formål at hindre kvindernes løntrykker- og strejkebryderfunktion.

De socialistiske kvindeforeninger som eksisterede på dette tidspunkt, arbejdede som vage politiske og faglige sammenslutninger! Spørgsmålet er, om man kan tale om en socialdemokratisk kvindebevægelse, og i så fald, hvilken gennemslagskraft den havde.

2. Dette spørgsmål gælder også for arbejderkvindernes organisationer i 1880'erne og 1890'erne: man kan ikke sige, at SD havde nogen egentlig samlet kvindepolitik. De perioder, hvor der er blevet formuleret en socialdemokratisk kvindepolitik, er det enkelte fremtrædende kvinder, der har stået bag (det gælder både Augusta Jørgensen, Liljenkrantz og Nina Bang). Det er endnu et uløst problem, i hvor høj grad deres ideer har vundet genklang blandt kvinderne i og uden for partiet.
3. »Den socialdemokratiske kvindebevægelse« har tilsyneladende, især omkring århundredeskiftet, brugt meget energi på samarbejde med den borgerlige kvindebevægelse, specielt med henblik på at udstrække de borgerlige demokratiske rettigheder til også at gælde for kvinderne. Spørgsmålet er om dette samarbejde ikke har været *medvirkende* til, at en mere samlet proletarisk kvindebevægelse har haft svære eksistensvilkår – forstået på den måde, at kræfterne *ensidigt* blev kanaliseret over på en kamp for borgerlige parlamentariske rettigheder; de kræfter, som mere alsidigt kunne have været brugt til at få en bredere og mere omfattende arbejderkvinde-kamp op at stå, en kamp som forsøgte at involvere og sammenkæde alle sider af arbejderkvindernes liv!
4. Vi har set, at der blev etableret en adskillelse ml. partiet og fagbevægelsen, og mellem den politiske og økonomiske kamp i 1880'erne og 90'erne. Denne adskillelse, som aldrig er blevet overvundet i den danske arbejderbevægelse, har hæmmet og blokeret kvindernes kamp for frigørelse, fordi kvindernes specielle problemer under kapitalismen har meget at gøre med at forene de private opgaver i familien med arbejdet ude i produktionen.

Kvindelig Fremskridtsforening og De samlede Kvindeforeninger prøvede i det små at integrere den politiske og økonomiske kamp. Men kampen var for kompliceret og krævende for arbejderkvinderne. Det lå mere lige for at individualisere problemerne frem for at politisere dem. Man kunne videre undersøge, i hvor høj grad »adskillelsen« er blevet opfattet som »naturlig«, og hvordan kampen for at overvinde den mere præcist har været ført.

Hvorfor forblev Kvindelig Fremskridtsforening og De samlede Kvindeforeningers forsøg på at skabe sammenhæng i kampen kun en meget svag tendens, som endda meget hurtigt gik i sig selv igen?

5. I afsnittet har vi ikke behandlet de fagforeninger/områder, hvor kvinderne fra starten var organiseret sammen med mændene (f.eks. bryg-

geriarbejdskerne og de faglærte kvindelige typografer). Vi har koncentreret os om de rene kvindefagforeninger. Det er en mangel.

En grundigere behandling af spørgsmålet om selvstændig kvindeorganisering eller ej kræver, dels at man opsøger erfaringer fra andre lande med forskellige typer selvstændige kvindeorganiseringer (for at udbygge det sparsomme danske erfaringsmateriale), dels at man nærmere undersøger, hvordan kvindernes betingelser *generelt* har været indenfor de blandede fagforeninger lige fra starten, og *specielt* hvilke vilkår de har haft for at føre særlige kvindepolitiske krav og problemer frem og igennem åltsammen i sammenligning med kvindernes vilkår og resultater indenfor de separate kvindeorganisationer.

En grundigere behandling af spørgsmålet om selvstændig kvindeorganisering eller ej kræver, dels at man opsøger erfaringer fra andre lande med forskellige typer selvstændige kvindeorganiseringer (for at udbygge det sparsomme danske erfaringsmateriale), dels at man nærmere undersøger, hvordan kvindernes betingelser *generelt* har været indenfor de blandede fagforeninger lige fra starten, og *specielt* hvilke vilkår de har haft for at føre særlige kvindepolitiske krav og problemer frem og igennem – åltsammen i sammenligning med kvindernes vilkår og resultater indenfor de separate kvindeorganisationer.

6. Det lykkedes ikke for arbejderkvinderne i den politiske og faglige organisering at udvikle en dobbelt organisering som køn og klasse – på arbejdspladserne, i fagforeningerne, i partiet osv. – med et radikalt proletarisk kvindepolitisk indhold. Hvad skyldes det? – Vi kan godt sige, og skal også sige, hvad den historiske situation krævede af kvinderne, men det er lige så vigtigt at afdække hvilke muligheder kvindernes sociale situation gav dem for at skabe en proletarisk kvindebevægelse – for her igennem at kunne lære af historien! Her må vi se nærmere på den specielle danske småkapitalstruktur og i forlængelse heraf kvindearbejdets ringe udbredelse og hvilken betydning det fik for kvindernes primære tilknytning til god bevidsthedsidentifikation med familien.

I forlængelse heraf må vi nærmere undersøge kvindernes lave organisationsbevidsthed og ringe kamptradition – SD's parlamentariske strategi – SD's tavse modstand – Den mandlige (og faglærte) arbejderbevægelses styrke og chauvinisme i forhold til de kvindelige arbejdere!

KONKLUSION

Denne konklusion indeholder to hovedtemaer. Først et resume – dels af afsnittene om arbejderkvindernes levevilkår i perioden 1870-1900, dels af afsnittet om fagforeninger og kvindeorganiseringer, dvs. hvilke muligheder kvindernes levevilkår satte for faglig og politisk aktivitet. Dernæst et forsøg på at uddrage de teoretiske og metodiske erfaringer som vi har gjort via arbejdet.

I.

Kvindearbejdet blev muliggjort af kapitalismens udvikling. Med indførelsen af maskiner i produktionen og udviklingen af den manufakturelle arbejdsdeling øgedes behovet for billig og ufaglært arbejdskraft, og muliggjorde en udnyttelse af de kvindelige kvalifikationer. Men kvindernes inddragelse kom ikke til at betyde deres økonomiske uafhængighed og ligestilling med manden – tværtimod kom det til at betyde en forøgelse af arbejdsbyrden for arbejderklassens kvinder, idet de nu kom til at udføre *dobbeltarbejde*. Årsagen til, at kvinderne ikke fik lige betingelser med mændene, ligger mestendels i det datidige samfundsmæssige syn på kvinderne: Det var ikke velanset, at kvinder tog arbejde uden for hjemmet, ud over selvfølgelig tjenestepigearbejde, og gjorde de det alligevel blev det – også af de pågældende kvinder selv – betragtet som noget midlertidigt. Kvindernes plads var i hjemmet – deres arbejdsområde lå her. Det var *fattigdom*, der alligevel fik en stor del af arbejderklassens kvinder ud på arbejdsmarkedet, hvor de måtte tage, hvad de kunne få. For de kvinder, der røg ud på fabrikkerne, betød det, at langt de fleste blev ansat inden for de såkaldte »typiske kvindebrancher«. Det er i og for sig ikke så mærkeligt, at kvinderne især kom ind i disse industrier. Her varetoges arbejdsopgaver, der traditionelt havde været varetaget af kvinderne i hjemmet, og her blev de færdigheder udnyttet, som kvinderne i og med deres socialisering havde at tilbyde. Af samme årsag kom kvinderne til at varetage særlige funktioner i arbejdsprocessen, funktioner der var typiske ved krav om fingerfærdighed, hurtighed osv. Placeringen af kvinderne inden for særlige kvindebrancher, og ved særlige delprocesser i det hele taget har betydet, og gør det for så vidt den dag i dag, kvindernes isolering fra den øvrige arbejderklasse. Dette er ikke nogen fordel for kvinderne. Deres isolering fra den mandlige og stærkere arbejdsstyrke betyder større muligheder for ekstraudnyttelse af den i forvejen dårligt stillede kvindelige arbejdsstyrke.

De gifte kvinder og de, der havde ansvaret for familiemedlemmer, stod især svagt. På grund af deres familiemæssige forpligtigelser var deres tilknytning til arbejdsmarkedet af en løs karakter. Derved kom de til at udgøre en vigtig del af reservearmeen. Endvidere betød det, at de var henvist til individuelle løsninger på børnepasningsproblemet, at de ofte

blev nødt til at tage hjemmearbejde o.lign. Det betød, at de isolerede sig ikke alene fra arbejderklassen som sådan, men også fra deres kvindelige kollegaer ude på fabrikkerne. Hermed er vi allerede kommet ind på familierbejdets betydning for kvindearbejdet. For at få en forståelse af de datidige arbejderkvinders totale livssituation er det således vigtigt også at inddrage hjemmet, og arbejdet der. I den sparsomme fritid derhjemme var der ikke megen lise at finde for arbejderkvinderne. De skulle hvile ud i et meget trangt område, overfyldt med beboere, indånde en luft, der var direkte sundhedsfarlig, spise mad med en meget lille næringsværdi og, hvis de var gifte, under disse forhold sørge for børnene og den daglige husholdning i det hele taget. Endelig, når dagens arbejde var ovre, overnatte på en smal briks, hvor de skulle opfylde deres ægteskabelige forpligtelser, sandsynligvis med frygt for at blive gravid igen – hvis hun da ikke allerede var det.

Arbejderkvindernes særlige situation som dobbeltarbejdende satte nogle meget *hårde vilkår* for kvinderne med hensyn til at være faglig og politisk aktive – og med hensyn til at forholde sig kritisk til livet på arbejdspladserne og i familien.

Den første faglige organisering af kvinderne skete da også, som vi har set, på mændenes initiativ, på baggrund af kvindernes funktion som strejkebrydere og løntrykkere.

Generelt kom den danske arbejderbevægelse til at præge arbejderkvinderne mere end de kom til at præge den: opsplittningen og adskillelsen af den socialistiske kamp i en faglig/økonomisk og politisk kamp (i fagforeninger og parti) betød for arbejderkvinderne, at mulighederne for at skabe lige erhvervs muligheder og ligeløn for kvinder og mænd, og for at afskaffe dobbeltarbejdet og den dobbelte undertrykkelse af arbejderkvinderne som køn og klasse, blev hæmmet og blokeret. – Arbejderkvindernes særlige problemer viste sig netop som problemer med at forene de private opgaver i familien med arbejdet ude i produktionen. Det kan f.eks. yderligere illustreres gennem fagforeningernes opfattelse af *lønkampen*, som et udelukkende kvantitativt problem: Det er selvfølgelig klart, at kvinderne, ligesom den samlede arbejderklasse, fokuserede på lønkampen – for dem var det netop i ekstrem grad et spørgsmål om at overleve fra i dag til i morgen, som undersøgelsen om »syerskernes (u)tilfredshed« også viser. Men denne kamp måtte, for at blive ført til sejr, for kvinderne involvere alle livets områder – altså også anfægte kvindernes dobbelte undertrykkelse som køn og klasse – fordi det for kvinderne ikke bare drejede sig om en højere løn, men det drejede sig om (i hvert tilfælde i første omgang), at ligestille kvinder og mænd som arbejdskraft overfor arbejdsgiverne, og som politisk kraft i det borgerlige samfund.

En sådan lidt mere langsigtet socialistisk reformkamp fik de dårligst tænkelige muligheder med den danske arbejderbevægelses opsplittning af den politiske og økonomiske kamp – med den mandlige, faglærte arbejderbevægelses dominans og chauvinisme i forhold til de kvindelige ufaglærte arbejdere – med SD's parlamentariske strategi for socialismen og gene-

relle tavshed og initiativløshed på det kvindepolitiske område, hvor kampen for kvindernes frigørelse stort set blev reduceret til en kamp for (også) kvindernes borgerlige demokratiske rettigheder.

Men hvis vi fuldt ud skal forstå, hvorfor arbejderkvinderne ikke havde styrke til at reagere med en mere offensiv og revolutionær bevidsthed og kamp på deres elendige arbejds- og levevilkår, må vi *også* have det egentlige industrikvindearbejdes ringe udbredelse i perioden med som forklaringsfaktor. Gruppen af industriarbejdende kvinder udgjorde kun en lille gruppe i forhold til andre også arbejdende kvindegrupper, f.eks. tjenestepiger og landarbejdersker, hvis arbejde lå endnu mere i forlængelse af det historisk traditionelle husarbejde. Der var altså ikke tale om en manifest inddragelse af kvinder som egentlige industriarbejdersker i den kapitalistiske produktion, som det f.eks. var tilfældet i England og Tyskland.

Arbejderkvinderne havde altså generelt en løs tilknytning til arbejdsmarkedet, og var primært bundet til familien, både i materiel og ideologisk henseende. Det sidste gjorde sig også i vid udstrækning gældende for de kvinder som arbejdede i industri og håndværk, dels på grund af deres ofte kun periodiske tilknytning til arbejdsmarkedet, dels på grund af deres bundethed til familien via dobbeltarbejdsbyrden.

Dette var den materielle baggrund for arbejderkvindernes primære bevidsthedsidentifikation med familien, og også den materielle baggrund for det dominerende samfundsmæssige billede af kvinderne, og tit også kvindernes billede af sig selv: Det er nu engang kvindernes lod her i livet at passe hjem, mand og børn, og ikke stille for store spørgsmål til livet og tingene sådan som de nu engang er! Det er klart, at kvinderne havde svært ved at hamle op med og udvise kampkraft og solidarisk styrke mod denne massive materielle og ideologiske undertrykkelse, som de var udsat for både som køn og klasse, og langt hen af vejen nødtvunget resignerede og accepterede deres elendige livssituation.

II

Da vi oprindeligt gav tilsagn om at skrive denne artikel, var det vores intention at den, for at kunne indgå som integreret led i dette nummer af DJH, skulle dreje sig om nogle teoretiske og metodiske overvejelser omkring det at skrive arbejderkvindernes historie. Perioden 1870-1900 skulle fungere som illustration og uligelønnen som omdrejningspunkt, fordi den bredt rejser problemet om arbejderkvindernes situation, og fordi vi mener, at uligelønnen er udtryk for kvindernes dårligere situation på arbejdsmarkedet og i hjemmet.

Resultatet blev snarere en *fremstilling* af arbejderkvindernes historie 1870-1900, men stadig med uligelønnen som omdrejningspunkt og med en indledning, som giver udtryk for nogle teoretiske og politiske overvejelser. Dette resultat er ikke tilfældigt, men hænger tværtimod sammen med, at det hurtigt viste sig umuligt at *udvikle* en metodediskussion, indenfor

den materialistiske historieopfattelses overordnede rammer, uden at inddrage empirien. I denne sammenhæng må det slås fast, »at empiri ikke blot er statistik i form af tal og kurver . . . , empiri er i lige så høj grad et spørgsmål om menneskers livspraksis og dagligdag uden for det direkte kapitalkredsløb« (Birte Siim i SR-nyt, fra AUC, nr. 9, 1978).

For os betød denne erkendelse et forsøg på at genopdage den generelt ret oversete sammenhæng mellem arbejds- og familieliv. Konsekvensen bliver, at man må inddrage arbejds- og levevilkår både på arbejdspladsen og i hjemmet, og det udtryk, som disse arbejds- og levevilkår får i det »offentlige«, politiske liv i arbejderbevægelsen.

Det er netop denne sammenhæng mellem arbejds- og familieliv, der har ledt os frem til en forståelse af, at uligelønnen, som et historisk fænomen, kunne forklares ud fra en dialektisk enhed af kvindernes stilling i produktionen og i familien.

Vi kan derfor nu vende tilbage til vores oprindelige teoretiske og metodiske intention med denne artikel: metodisk indebærer dét at skrive arbejderkvindernes historie, at kvindernes faktiske funktioner *både* i hjemmet og i produktionen inddrages. Og at man diskuterer, hvordan arbejderkvinderne og deres organisationer har placeret og placerer kvinderne i sammenhængen mellem hjem og arbejdsplads.

Den kvindelige arbejderbevægelses historie er altså ikke kun historien om kapitalens behov for den billige kvindelige arbejdskraft. Det er heller ikke kun historien om den kønsmæssige arbejdsdeling i familien. Det er historien om begge dele og om arbejderkvindernes mere eller mindre vellykkede kamp for en anden tilværelse.

Opdagelsen af forbindelsen mellem undertrykkelsen af arbejderkvinderne som køn og klasse er ikke ny. Vi har hentet inspiration både fra den nye kvindebevægelse og fra den litteratur, vi nævner i den følgende bibliografi.

Noter

1. H. Bruun: Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900. 1. del, København 1938, s. 163.
2. H. Bruun, op.cit., s. 436.
3. U. Kleisdorf, A. Hansen: Den tidlige socialistiske arbejderbevægelse 1871-78 – udvikling og teoridannelse, 1976 (upubl.), s. 25-26.
4. Clara Zetkin: »Nutidens arbejderkvindespørgsmål« (1889), publ. i Arbejderkvinder i alle lande . . . , red. Clausen og Giese, Tiderne Skifter 1974.
5. H. Bruun, op.cit., s. 435-436.
6. Emerek, Siim: Kvindernes arbejds- og levevilkår. »Tobaksbogen«, Modtryk 1976, s. 41.
7. H. Bruun, op.cit., s. 438.
8. K. Sandvad: Den kvindelige fagbevægelse i København 1870-1903, SFAH's årbog, nr. 1. 1971, s. 47-48.
9. Annette Digman: Socialdemokratiets kvindepolitik 1870-1900, Århus 1977 (upubl.), s. 9-10.
10. H. Bruun, op.cit., s. 435.
11. Kleisdorf og Hansen, op.cit., s. 13.

12. K. Sandvad, op.cit., s. 51ff.
13. Læs om de kvindelige herreskrædere i Birte Brok: Kvinder i konfektionsindustrien, se bibliografien.
14. G. Nørregård: Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899, København 1943 (1977).
15. Clara Zetkin: artikel om den borgerlige kvindebevægelse i »Zur Geschichte der proletarischen Frauenbewegung Deutschlands«, Verlag Roter Stern, 1971, s. 202-211.
- 15a Zetkin i Gleichheit 1899, overs. i »Arbejderkvinder i alle lande...«, s. 108.
16. Emerek og Siim, Tobaksbogen, s. 41.
17. Socialdemokraten, 3.11.1881.
18. Socialdemokraten, 17.5.1888.
19. Lis Højgård: Bidrag til den danske kvindebevægelses historie 1870-1900, København 1976 (upubl.), s. 60.

VI. BIBLIOGRAFI OG KOMMENTARER TIL:

Birte Broch: Kvinderne i den københavnske konfektionsindustri 1896-1940: Arbejdsforhold og organisation. – *Kirsten Geertsen: Arbejderkvinder i Danmark 1914-24.* – *Ruth Emerek, Birte Siim: Kvindernes arbejds- og levevilkår. Belyst gennem kvinderne i tobaksindustrien.*

Som en afslutning på vores indlæg bringer vi en bibliografi over litteratur, som vi finder relevant for den kvindelige arbejderbevægelses historie – i Danmark. Vi har dog medtaget litteratur, som er skrevet på baggrund af arbejderkvinder i andre lande, men som indeholder politiske og metodiske overvejelser, der osse kan gælde i Danmark.

I stedet for en kommenteret bibliografi, har vi valgt at skrive lidt fyldigere kommentarer til tre af bøgerne. Dem har vi udvalgt, fordi de alle tre er nyere bidrag til den danske kvindelige arbejderbevægelses historie.

1) perioden 1870-1930'erne.

Alstrup Sørensen, Lone.

Den proletariske kvindebevægelse i Danmark (op til 1940).
Speciale 1974, Kbh. Findes på ABA.

Arbejderkvindernes oplysningsforbund.

Henvendelse til rigsdag og regering. Arbejderkvindernes krav til straffelov og retspleje. Ved arbejderkvindernes oplysningsforbund m.fl.
København u.å. Findes på ABA.

Bang, Gustav.

Arbejderklassens liv og kamp.
København 1915.

Bisgaard, Nina.

Kvindevalgretkampen 1970-98.
Speciale KU 1976. Findes på Kvindehistorisk samling.

Broch, Birthe.

Kvinderne i den københavnske konfektionsindustri 1890-1914: Arbejdsforhold og organisation.
SFAH's skriftserie nr. 6, GMT 1977.

Callesøe, Irene m.fl.

Arbejderkvindernes organisering i 30'erne.
Hjemmeopgave, Nordisk AU 1976.

Caspersen, Hanne: Oppositionen inden for kvindeligt arbejderforbund 1925-38. En analyse af arbejderkvindernes oplysningsforening og den revolutionære fagopposition i Kvindeligt arbejderforbund. Speciale, hist. KU 1976.

Christensen, Marie.
Et livs indsats. Erindringer.
Kbh. 1942.

Christiansen, Karen Bertha Lysgaard, m.fl.: Med nål og tråd – En analyse af syerskernes situation på arbejdsmarkedet og baggrunden for den. RUC 1977.

Dahlerup, Drude.
Et selvstændigt kvindeparti? Den danske kvinderebevægelse efter stemmeretten var vundet, 1903-18.
Institut for statskundskab AU 1976.

Dahlerup, Drude.
Womens Representation in the first Local and General Elections after the Vote was Won.
Institute of Political Science University of Aarhus 1977.

Dahlerup, Drude.
Socialisme og kvindefrigørelse i det 19. årh.
GMT 1974.

Digmann, Annemette.
Socialdemokratiets kvindepolitik 1870-1900.
Opgave AU, dec. 1977.

Emerek, Ruth og Birte Siim.
Kvindernes arbejds- og levevilkår. Belyst gennem kvinderne i tobaksindustrien.
Århus, Modtryk 1976.

Geertsen, Kirsten.
Arbejderkvinder i Danmark 1914-24.
SFAH's skriftserie nr. 5.
GMT 1977.

Gran, Henry.
Eventyret om HK. Et billede af udviklingen fra fortid til nutid.
Udg. i anledning af forbundets 75 års jubilæum 23. sept. 1975.
Kbh. 1975.

Højgaard, Lis.
Bidrag til den danske kvindebevægelses historie 1870-1900.
Speciale, KU 1976. Findes på kvindehistorisk samling.

Kibsgaard, Elin.
En undersøgelse af de københavnske kvinders faglige organisering 1900-1914.
Speciale KU 1975. Findes på SB, sign. *Sa*.

Kibsgaard, Elin.

Arbejderbevægelsen og kvinderne 1871-1901.
Speciale KBH., 1971. Findes på ABA.

Kleisdorff, U. og A. Hansen.

Den tidlige kvindelige socialistiske arbejderbevægelse 1871-78 – udvikling og teoridannelse. Speciale Kbh. 1976. Findes på ABA.

Mikkelsen, Birthe.

En undersøgelse af spørgsmålet om den særlige beskyttelse af kvindelige arbejdere, specielt i forbindelse med udformningen af den anden fabrikslov i 1901.
Speciale, Hist. inst. KU 1975. Findes på SB.

Nielsen, Marie.

Revolution. Artikler om parti, klassekamp og kvindekamp. Red. Morten Thing.
Tiderne skifter 1975.

Raske Fjed.

Arbejderkvinders erindringer. Samlet og bearbejdet af forstander H.J.
Gammelgaard

Rosenmeier, Elin Marie.

Tjenestepigespørgsmålet i København omkring århundredeskiftet, med særligt henblik på bestræbelser for organisering af det kvindelige tyende.
Speciale 1976, KU. Findes på SB.

Rude, Caja.

Arbejdere. Roman 1930. Noveller af samme.

Sandvad, Karin.

Den kvindelige fagbevægelse i København 1870-1903.
SFAH's årbog nr. 1, 1971.

Schou, Hans Henrik.

En analyse af aspekter af kvindens familie-, erhvervs-, og indkomstforhold for perioden 1870-1901, belyst ud fra empirisk materiale, bd. 1 og 2.
Speciale, inst. for statskundskab, AU 1975. Findes på ABA og SB.

Smedegard, Tove, Kirsten Floris m.fl.:

Fagforeningerne og kvindespørgsmålet: organiseringen af de kvindelige Tobaksarbejdere 1870-1900.
Upubl. opgave. Hist. inst. AU, 1977.

2) er af teoretisk/alment indhold

Arnfred, Signe.

Kvinder og kapitalisme. Byggesæt til en kvindeteori.
Speciale RUC 1973. Findes på ABA.

Borchost, Anette.

Overvejelser vedrørende en analyse af arbejdskraftreserveproblematikken, specielt med henblik på kvinderne.

Brandt, Gisela, Johanna Kootz og Gisela Steppke.

Om kvindespørgsmålet under kapitalismen. GMT 1975. ABA.

Bölke, Gundula.

Kvindeemancipationsteoriens udvikling fra Karl Marx til rådsbevægelsen. Modtryk u.å.

Dalgård, Lena.

Familiens udvikling og funktion under kapitalismen.

Speciale 1974. Eget forlag.

Goldmann, Emma.

En anarkists erindringer.

Borgen.

Holter, Harriet, Hildur V. Henriksen m.fl.

Familien i klassesamfundet.

Oslo 1975.

Kollontaj, Alexandra.

Mit liv – kvinde og kommunist.

Kbh. 1974. (Gyldendals uglebøger).

Kollontaj, Alexandra.

Den store kærlighed og andre politiske historier. Udvalgte skrifter bd. 1, Arbejdsbierne og den hvide fugl, Udvalgte skrifter bd. 2.

Tiderne skifter 1977.

Kvindeforskning.

Kvindeforskning. Temanummer af »Politica«, nr. 3/4 1974.

Tidsskrift for politisk videnskab udg. af institut for statskundskab AU.

Kvindesituation.

Kvindesituation og kvindebevægelse under kapitalismen. Red. Signe Arnfred og Karen Syberg.

Nordisk sommeruniversitets skriftserie no. 4.

Grenå, GMT 1974.

Projektrapport RUC.

Gennemgang af kvinderollens historiske udvikling og belysning af kønsrolleideologien i dag.

Findes på Roskilde universitetsbibliotek.

Sjørup, Karen.

Kvinder og klasser. En analyse af udviklingen i kvindernes klassesærlighedsforhold i Danmark siden 1870.

Sociol. inst. KU 1976.

Syberg, Karen.

Den borgerlige og den proletariske kvindebevægelse 1848-1914.
Speciale, KU 1975.

Zetkin, Clara.

Arbejderkvinder i alle lande
Tiderne skifter.

Samtidige undersøgelser og beretninger

Artikler i National Økonomisk Tidsskrift:

Dahlberg, Elna: Kvinders Nattearbejde i Industrien	Nr. 45 1907
Kornerup, Th.: Huslejeforholdene i København	Nr. 36 1898
Rubin, Marcus: De Københavnske Kvinders Erhvervsforhold	Nr. 25 1887
Rubin, Marcus: Kjøbenhavns Befolknings- og Beboelsesforhold	Nr. 19 1882
Rubin, Marcus: Om Arbejderstandens Beboelsesforhold	Nr. 37 1899
Rubin, Marcus: Prostitutionen i København	Nr. 25 1887
Scharling, Will: Om Bestemmelsen af en Families Indtægt	Nr. 17 1881
Sveistrup, Poul: De Københavnske Syerskers Tilfredshed	Nr. 39 1901
Sveistrup, Poul: Københavnske Syerskers og Smaakaarsfamiliers Kostudgifter	Nr. 37 1899
Sørensen, Th.: Beboelses- og Huslejeforholdene i København	Nr. 26 1888
Sørensen, Th.: Bemærkninger om vore Arbejderes Kost	Nr. 26 1888
Sørensen, Th.: De sociale Lovforslag	Nr. 27 1889
Sørensen, Th.: Tilvejebringelsen af Arbejderstatistik	Nr. 28 1890
Trap, Cordt: Forholdet mellem Husleje og Indtægt i københavnske Familier	Nr. 48 1910
Trap, Cordt: Om Aldersfordelingen af Børn indenfor københavnske Lejligheder, ordnede efter Værelsesantallet	Nr. 37 1899
Vedel, Anette: Danske Arbejderfamiliers Forbrug	Nr. 38 1900
Westergaard, H.: Danske Arbejderfamiliers Forbrug. Anm.	Nr. 40 1902

Birte Broch: Kvinderne i den københavnske konfektionsindustri 1890-1914: arbejdsforhold og organisation

BB har lavet et prisværdigt stykke arbejde med indsamling af kilder, som ikke tidligere har været bearbejdet; dette gælder specielt nogle protokoller fra De Kvindelige Herreskrædderes Fagforening.

Med sit i øvrigt meget omfattende empiriske materiale laver BB en

beskrivelse af konfektionsindustrien og arbejdskraftens fordeling efter køn og arbejdssted inden for branchen. Dette følges op af en gennemgang af kvindearbejdets udbredelse i almindelighed og indenfor konfektionsindustrien i særdeleshed gennem perioden 1890-1914. På denne baggrund gennemgås den faglige organisering af de kvindelige arbejdere inden for herrekonfektion. Endeligt diskuteres i et ikke særligt centralt placeret afsnit konjunkturudviklingens sammenhæng med fagforeningsaktiviteten og organisationsgraden. Disse afsnit bruges i en diskussion af, »hvilke faktorer, der er bestemmende for organisationsdannelsen/organisationsgraden« (s. 12).

En bestemmelse af disse forhold er bogens egentlige formål

Et andet formål er gennem en nærmere analyse af De kvindelige Herreskrædderes Fagforening at få »et nøjere kendskab til virksomheden og holdningerne inden for denne fagforening, der var een af de første levedygtige kvindelige fagforeninger« (s. 13). – Valget af netop denne fagforening forekommer meget fornuftigt, idet den fungerede inden for een af de 3 brancher, der i den behandlede periode netop var mest domineret af kvindelig arbejdskraft.

Hovedkonklusionen på bogen er, at organiseringen af arbejderkvindene – og hermed den i forhold til mændene lave organisationsgrad – generelt er bestemt af deres stilling inden for den kønsmæssige arbejdsdeling i familien, og dermed af forhold *uden for produktionen*. Men at fagforeningerne alligevel kunne opnå en høj organisationsprocent på trods af selv de gifte kvinders arbejde i familien; dette gjaldt for de Kvindelige Herreskræddere.

Kritik af BB's teoretiske model:

Vi vil nu diskutere den teoretiske model, der ligger til grund for BB's diskussion. – BB bundet sin argumentation i sin bestemmelse af 1) forholdet mellem produktion og reproduktion under kapitalismen og 2) bestemmelse af kvindelønnen. *Ad 1)* Under kapitalismen adskilles produktion og reproduktion. Reproduktionen af arbejdskraften foregår privat, hvilket skulle betyde, at den »naturlige kønsbestemte arbejdsdeling inden for familien« (s. 71) fortsætter på trods af, at fabriksdriften tenderer mod at stille kønnene lige i produktionen (s. 72). Her er vi uenige: For det første kan man ikke tale om en »naturlig« arbejdsdeling. Derimod er der tale om en arbejdsdeling, som er bestemt af en *historisk* videreførelse af arbejdsdelingen fra en tid, hvor kvinden udførte traditionelt husholdningsarbejde inden for den feudale familieenhed. For det andet er der netop *ikke* en tendens til ligestilling af den mandlige og den kvindelige arbejdskraft i produktionen: den kvindelige arbejdskraft har fra begyndelsen af kapitalismen en ganske speciel funktion i produktionen, som BB ikke behandler.

Ad 2) BB bestemmer kvindelønnen med »den kønsmæssige arbejdsdeling inden for familien som den materielle basis for kvindernes margi-

nale placering på arbejdsmarkedet« (s. 72). BB gennemgår ikke den proletariske families historiske eksistens; hun har helt ret i, at det er meget besværligt at undersøge de faktiske familie- og boligformer på den tid, fordi der faktisk ikke endnu er fundet ret meget kildemateriale om arbejdernes forhold på hjemmefronten (s. 86-87). Men hvorfor kan BB så alligevel entydigt konkludere, at de kvindelige arbejderes arbejdsvilkår »med andre ord kun kan begribes gennem inddragelse afforholduden for produktionens område, nemlig familieforholdene«?? (s. 85).

På samme måde forklarer BB, at *uddannelse og organisering*, dvs. kvindernes generelt lave uddannelsesniveaue og lave organiseringsgrad bundet i kvindens familiemæssige stilling. M.h.t. organisationsgraden diskuterer BB derfor som det vigtigste kvindernes ægteskabelige stilling: ugift/gift; hvis gift så med faglært eller ufaglært mand. Vi mener bestemt, at dette er værd at diskutere under undersøgelsen af, hvilke faktorer, der er bestemmende for organisationsgraden. Men på baggrund af ovenstående artikel så afgjort ikke, at det kan være det afgørende problem i forhold til arbejderkvindernes faglige organisering. Og det giver et forkert billede af den politiske aktivitet fra de kvindelige fagforeningers side. F.eks. skriver BB, at det udbredte hjemmearbejde (ikke at forveksle med husarbejde) hæmmer den faglige organisering (s. 77); deri har hun fuldstændig ret. Men umiddelbart derefter skriver BB, at »mange kvinder foretrak hjemmearbejdet«, hvilket dokumenteres med et citat af Andrea Brochmann, formand for De Kvindelige Herreskrædderes Fagforening fra 1897 til 1909. Hjemmearbejdet blev derved den individuelle løsning på et generelt socialt problem for kvinderne, nemlig børnepasningen, i en tid, hvor der ikke var noget, der hed børneinstitutioner. At det dermed ikke var nogen særlig god løsningsproblematiserer BB ikke. Samtidigt overser hun, at hjemmearbejdet var det mest omdiskuterede og brændende problem for de kvindelige fagforeninger i perioden. Tobaksarbejderforbundets første forbundskongres i 1887 havde endog afskaffelsen af hjemmearbejdet som eet af de vigtigste programpunkter. Kravet var også formuleret af De Kvindelige Herreskrædderes Fagforening, støttet af DsF, hvilket BB selv nævner andetsteds (s. 118).

Dette krav fremførtes for det første, fordi hjemmearbejdet var en uhyrlig udbytningsform, og for det andet fordi det hæmmede organiseringen af arbejderkvinderne. I den forbindelse er vi helt enige med BB i, at forsørgerideologien spillede en afgørende rolle for kvindernes lave organiseringsgrad (jfr. afslutningen i artiklen).

Kapitlet som gennemgår den faglige organisering af de kvindelige arbejdere inden for herrekonfektion er langt det bedste i bogen. BB påviser her på baggrund af et omfattende kildemateriale realiteterne i arbejderkvindernes undertrykkelse i fagbevægelsen og reformismens succes

med at tæmme en utilfreds arbejderklasse. Og giver samtidig et billede af den ret store aktivitet, De Kvindelige Herreskrædderes Fagforening udviste i forhold til agitation og diskussioner i fagforeningen. Man får derved et temmeligt indgående billede af de forskellige opfattelser, der dengang prægede fagforeningen. Men BB går ikke ind i en diskussion af disse forskellige politiske holdninger; nævner kun i en indledende bemærkning til kapitlet, at den grundlæggende opfattelse i fagforeningen ikke anfægtede den kapitalistiske orden, og at kampen måtte stå inden for denne orden mellem rig og fattig (s. 119).

Endeligt starter kapitlet med en almen bestemmelse af fagforeninger, der virker lidt påhæftet.

Bogen er generelt præget af et klart sprog, som holder godt sammen på den til tider meget fortættede kildegennemgang. Alligevel retter den sig mest mod en universitær målgruppe.

Kirsten Geertsen:

»Arbejderkvinder i Danmark 1914-24

Sigtet med bogen er som Kirsten Geertsen (KG) selv skriver det: »... at beskrive arbejderkvindernes vilkår på deres to arbejdspladser og at se på disse vilkårs afhængighed og samspil med den kapitalistiske produktionsmåde« (s. 7). Endvidere er vægten lagt på at få belyst så mange væsentlige aspekter som muligt af arbejderkvindernes historie, fremfor at gå i detaljer (s. 9).

KG vil med andre ord 1) i grundbogsform og indenfor et begrænset tidsrum beskrive et glemt kapitel i historien, i.e. arbejderkvindernes historie i perioden 1914-24 og 2) »søge at få fat på den – trods den rent fysiske adskillelse – fortsatte sammenhæng og afhængighed mellem produktionen på arbejdsmarkedet og i hjemmene« (s. 37).

Ad. 1) Den første intention må absolut anses for rimelig, idet der i forskningen i arbejderkvindens historie er store huller, hvor meget materiale må gribes fra grunden. Det er i sig selv undertrykkende at være historieløs, og det er meget vigtigt at få kvindernes historie gravet frem.

Selvom man umiddelbart kunne indvende, at KG gennem sin vægtning af stoffet, nemt kommer til at forenkle og nogle steder kaster tvivlsomme påstande på bordet uden at problematisere dem (eks. s. 59, hvor KG i en gennemgang af organisationsforhold skriver: »Der er intet i det foreliggende materiale, der tyder på noget svælg mellem ledelse og neniige medlemmer (i Kvindelige Arbejderforbund) i denne periode«. Her kan man diskutere, om det skyldes mangel på materiale fra de menige medlemmer eller hvorvidt disse havde mulighed for at formulere alternativer til ledelsens linie), så gælder det nok, at vi først må have oparbejdet et grundmateriale til arbejderkvindernes historie, før vi kan tage fat på mere detaljerede undersøgelser, der i højere grad inddrager arbej-

derkvinderne som subjekt i deres egen historie.

Ad 2) Den anden intention »at søge at få fat på den – trods den rent fysiske adskillelse – fortsatte sammenhæng og afhængighed mellem produktionen på arbejdsmarkedet og i hjemmene« forsøger KG at udfylde gennem en teoretisk analyse af husarbejdet. Hun når her frem til, at husarbejdet ikke over én kam kan defineres som kun brugsværdiproduktion – og dermed reproduktivt arbejde. I de ikke-produktionsmiddel-ejende familier, som må sælge deres arbejdskraft for at kunne leve, indgår nemlig denne brugsværdi i fremstillingen af varen arbejdskraft, hvorfor husarbejdet her både har brugsværdi og bytteværdi, og dermed også må betegnes som produktion på linie med den, der foregår ude på arbejdsmarkedet (s. 37ff.).

Heri må vi erklære os helt uenige. Produktivt og reproduktivt arbejde bestemmes ikke ud fra, om det er nødvendigt for kapitalen (hvilket det reproduktive arbejde så afgjort er), men ud fra hvordan det indgår i forhold til kapitalens forbestemte kredsløbsproces. Reproduktionen af arbejdskraft ligger her *udenfor* kapitalens værdiøgningsekredsløb, hvilket netop er en forudsætning for, at det menneskelige arbejde kan omdannes til kapital*.

De politiske konsekvenser af denne analyse fremgår af en artikel om samme emne**. KG gør her rede for, hvad den manglende bestemmelse af husarbejdet som vareproduktion har betydet for kvinderne. Hun skriver bl.a., at arbejderkvindernes stilling på arbejdsmarkedet ikke som hidtil kan betegnes som marginalt, hvis man anerkender husarbejdet som vareproduktion. »De gifte arbejderkvinders marginale stilling i forhold til den samfundsmæssige produktion er med andre ord i alle tilfælde kun en fremtrædelsesform. Nogle af deres vanskeligheder stammer snarere fra, at deres egentlige økonomiske betydning ikke er erkendt« (s. 12).

Såvidt vi kan se, skyldes denne konklusion den fejlagtige analyse af reproduktionen. Det bliver nemlig hermed umuligt at forstå, hvorfor kvinderne rent faktisk *har* en marginal placering, og de politiske konsekvenser af analysen bliver derfor, at man moralsk må appellere til mændenes/arbejdsgivernes gode vilje for at få dem til at indse, hvor vigtigt husarbejdet er. For os at se er det en formålsløs og forkert omvej at gå, idet husarbejdet ikke bliver vigtigere af at blive defineret som vareproduktion. I forvejen er den private reproduktion af arbejdskraften overhovedet forudsætningen for at den kapitalistiske produktionsmåde kan fungere.

Med anerkendelsen og den gode vilje mener KG, det skulle være mu-

*For en nærmere redegørelse heraf se Signe Arnfred: 'Familien' i den politiske økonomi, i Kvindesituation og kvindebevægelse under kapitalismen, GMT 1974.

**K. Geertsen: Arbejderkvinderne gratis for kapitalen med vedligeholdelse af arbejdskraften? I Sommerinformation 23.7.76, s. 11ff.

ligt dels at få mændene til at tage ligelig del i husarbejdet, og dels også at få det betalt i og med, at ingen skulle arbejde mere end 8 timer, heri iberegnet husarbejdet. Hermed kunne den kønsbestemte arbejdsdeling i arbejderklassen ophæves (s. 13).

Rent bortset fra at vi ikke mener, erkendelse ændrer noget ved kvindernes forhold, så vil en sådan strategi efter vor mening fastholde arbejdsdelingen i og med, at det nu engang er kvinderne, der føder børnene med hvad deraf følger af begrænsninger med hensyn til at stå lige med mændene på arbejdskraftmarkedet. Derudover medfører strategien »løn for husarbejde« en yderligere cementering af familien som reproduktionsenhed. Dette er meget uheldigt, da både den private reproduktion og kvindeundertrykkelsen har specielt gode betingelser i familien.

KG's egen intention udover, som allerede nævnt, at få husarbejdets samfundsøkonomiske betydning anerkendt, er at tilføre arbejderklassens mænd erfaringer på det husholdningsmæssige område (ibid. + bogen, s. 128f.). Fælles erfaringer vil, iflg. KG, styrke arbejderklassen, og mændenes deltagelse i husarbejdet på lige fod med kvinderne vil frigøre kvindernes kræfter til »den anden og afgørende kamp: arbejdets frigørelse fra kapitalforholdet« (ibid.). Som vi har været inde på, er arbejderkvindernes særligt udsatte position på arbejdsmarkedet langt mere kompliceret. En ligestilling af arbejdet i hjemmene ville nok være af betydning, men langt fra tilstrækkelig til at ændre kvindearbejdets karakter under kapitalismen.

Derudover er bogen som nævnt en fremstilling af arbejderkvindernes situation 1914-24. Den kommer ind på mange aspekter i en bred overskuelig form og giver et rimeligt overblik over kvindernes placering i produktionen og de lønmæssige og organisatoriske forhold. Afsnittet om forholdene i hjemmet er det tyndeste, ligesom det ikke er lykkedes for KG at integrere fremstillingens forskellige dele til en helhedsforståelse af arbejderkvindernes liv. Dette er beklageligt, men skyldes nok i høj grad også materiale mangel. Specielt er materiale til kvindernes egen forståelse af deres liv meget sparsomt.

Ruth Emerik og Birte Siim:

Kvinders arbejds- og levevilkår – belyst gennem kvinder i tobaksindustrien

Bogen starter ud med en meget fin historisk gennemgang af arbejderkvindernes, specielt tobaksarbejderskernes, indtræden på det kapitalistiske arbejdsmarked med industrialiseringens gennembrud i Danmark i perioden 1870-1900. Det vises, hvorledes mekaniseringen og for tobaksindustriens vedkommende især den fremadskridende manufakturelle arbejdsdeling er en forudsætning for kvindernes inddragelse i industrien. Især med udgangspunkt i Tobaksarbejderforbundets fagblad, som

udgives fra 1887, vises at *uligeløn* og *hjemmearbejde* var de historisk karakteristiske former for udbytning af kvinderne i den tidlige kapitalisme. Og at arbejderkvinderne for det første måtte føre en meget hård kamp for i det hele taget at blive anerkendt som arbejdere af de mandlige arbejdere og deres fagforeninger, for det andet måtte de føre en – endnu langtfra sluttet – kamp for at gøre kvindernes særlige problemer med at forene de private opgaver i familien med fabriksarbejdet til hele arbejderbevægelsens samlede problem og ansvar.

Fagforeningerne, og især Tobaksarbejderforbundet, erkendte ret hurtigt, at det var nødvendigt at inddrage arbejderkvinder og arbejderhustruer i kampen mod kapitalen, fordi kvinderne ellers ville virke hæmmende for arbejderbevægelsen – løntrykker- og skruibrækkerfunktionen var det konkrete historiske udtryk herfor. Men man greb heller ikke dengang fat om nældens rod: nemlig kvindernes specifikke sociale situation som dobbeltarbejdende. Dette satte/og sætter helt andre betingelser for at være fagligt aktiv og at forholde sig kritisk til livet på arbejdspladsen og livet i familien.

Kvindernes dobbeltarbejdssituation formår forfatteren at fastholde igennem hele bogen – som de selv siger, så ligger nøglen til det teoretiske udgangspunkt for forståelsen af kvinders situation »i en analyse af kvindearbejdet og familiens ændrede karakter i den højt udviklede kapitalisme« (s. 11). Men dobbeltarbejdet antager selvfølgelig forskellige konkrete historiske former og indhold op igennem kapitalismens historie, og her kunne bogen måske nok have forsøgt at konkretisere og gøre mere ud af at vise den konkrete historiske udvikling i og den ændrede situation i kvinders reproduktive funktioner i familien.

Nu har det første kapitel i »Tobaksbogen« en særlig interesse i forhold til vores artikel, men den egentlige *vægtning i bogen* ligger på at beskrive og analysere *kvinders*, specielt tobaksarbejderskers *ændrede og modsætningsfyldte arbejds- og totale sociale livssituation efter 2. verdenskrig*, som *et integreret led* i den samtidige kapitalistiske samfundsudvikling (s. 10).

Med dette historisk materialistiske udgangspunkt er det forfatterens *politiske interesse og kvindepolitiske perspektiv* »at vurdere de reelle samfundsmæssige muligheder for en ophævelse af disse modsætninger og dermed også kvindeundertrykkelsen som et led i en samlet strategi for omdannelse af hele det kapitalistiske samfundssystem« (s. 10).

Bogens sigte og kvindepolitiske perspektiv indløses gennem en overordnet *historisk analysemetode*. Arbejderkvindernes ændrede arbejds- og levevilkår belyses ud fra *to historiske knudepunkter*: industrialiseringsfasen fra 1870-1900 og perioden efter anden verdenskrig. På denne måde er det på eksemplarisk vis lykkedes at vise hovedtendenserne i kvindearbejdets udvikling indenfor tobaksindustrien fra ca. 1870 frem til i dag – hvorledes det ufaglærte, dårligt lønnede kvindearbejde, placeret i bunden af et hierarkisk og kønsopdelt arbejdsmarked, kommer til at

dominere en industri, som oprindeligt var domineret af faglært mandlig arbejdskraft.

Forfatterne har kombineret den overordnede historiske analysemetode med en økonomisk-branceorienteret analysemetode og en sociologisk orienteret spørgeskema- og interviewundersøgelse. Birte Siim siger selv herom:

»Hvad angår metoder til belysning af kvindesituationen i sin totalitet af arbejds- og familiesituation i den konkrete historiske virkelighed stod vi praktisk taget på bar bund. I »tobaksundersøgelsen« valgte vi derfor en kombination af flere metoder i analysen svarende til de forskellige abstraktionsniveauer i analysen« (Birte Siim: »Nogle overvejelser over forholdet mellem teori, empiri og metode i marxistisk forskningsstrategi« i SR-Nyt, AUC, 12.01.78).

Med denne flersidede metodiske udgangsposition er forfatterne i stand til at vise den meget komplicerede sammenhæng indenfor tobaksindustrien¹ efter 2. verdenskrig mellem mekanisering og automatisering af produktionen, voksende arbejdsproduktivitet, stigende økonomisk og fysisk koncentration og centralisation, dequalificering og bortrationalisering af det faglærte arbejde, udviklingen i arbejdsdelingen og arbejdets organisering, ændringerne af lønformerne fra de mere simple til de mest komplicerede og uigennemskuelige arbejdsvurderingssystemer. Og hvordan de mere subjektive faktorer som arbejderbevidsthed, organisationsform og faglig politik så igen er et integreret, dvs. også medbestemmende led i denne udvikling.

Den socialistiske kvindeforsknings² centrale felt og opgave er at beskrive og udforske den ofte oversete sammenhæng ml. arbejdsliv og familieliv op igennem kapitalismens historie, fordi en forståelse af denne sammenhæng er et nødvendigt led i en strategi for en grundlæggende ændring af kvindesituationen, og dermed en del af en strategi for socialismen – men en sådan forskning sætter store krav til den metodiske indgangsvinkel, og her har Birte Siim og Ruth Emerek med Tobaksbogen givet et af de bedste bud indtil nu ved at sammenkoble flere analysemetoder indenfor den historiske materialismes overordnede rammer, uden at bogen, eller de enkelte kapitler falder fra hinanden (se også vurderingen i Politisk Revy, nr. 301, s. 10/11).

Forfatterne fastholder konsekvent det kvindepolitiske perspektiv gennem bogen. Et eksempel, som har særlig interesse i forhold til vores artikel, er en diskussion af det traditionelle krav om ligeløn indenfor arbejderbevægelsen. Her påviser forfatterne meget rigtigt, med udgangspunkt i cigaretindustrien som eksempel, at dette krav er forældet, hvis det står alene og uformidlet. Indenfor cigaretindustrien er der med den fremskredne automatisering sekt en tendentiell ligestilling ml. mænd

og kvinder. Samtidig har netop cigaretindustrien udviklet nogle af de mest komplicerede og uigennemskuelige arbejdsvurderingssystemer som betyder *større løndifferentiering* på tværs af alle traditionelle kvinde- og mandsgrupper (altså også masser af lønniveauer indenfor kvindernes egne rækker). Kampen for ligeløn må derfor ikke føres isoleret, men skal sammenkædes med et krav om større lighed i lønningerne for alle arbejdere (s. 141/142). Den kvindepolitiske kamp for ligestilling med mændene er ikke bare et spørgsmål om at opnå samme udbytningsrelation til kapitalen som de mandlige arbejdere (eller værre endnu at hive mændene ned på kvindernes niveau) – men kampen og reformkravene må pege fremover – de må være med til at stille hele arbejderklassen bedre i kampen mod *al* udbytning.

Tobaksbogen har ifølge forfatterne en *dobbelt målgruppe*: den er beregnet på at blive anvendt i en bredere uddannelsessammenhæng, altså ud over de snævre universitetskredse, og forfatterne håber, at den kan anvendes direkte af de kvindelige tobaksarbejdere i deres daglige kamp for bedre arbejds- og levevilkår.

Det sidste er nok skudt over målet, ifølge Politisk Revy udtalte en tobaksarbejderske til radioavisen d. 16.11.76 i et interview, at »de kvindelige tobaksarbejdere ville ikke kunne overkomme at læse den«. Det rejser spørgsmålet, om man kan bruge den samme fremstillingsform til så forskellige målgrupper som uddannelsessøgende og arbejderkvinder?

Det er svært igennem bogen at vurdere, hvor tæt Birte Siim og Ruth Emerék har arbejdet sammen med arbejderkvinderne indenfor tobakken i Ålborg! Er projektformuleringen foregået i samarbejde med kvinderne, eller er præmisserne lagt af forfatterne alene? Og hvordan er kontakten med de kvindelige tobaksarbejdere blevet fulgt op?

Disse spørgsmål skal næsten besvares, før vi kan gå ind i en videre diskussion om arbejderkvinder som en konkret målgruppe i forhold til tobaksbogen. Men på uddannelsesstederne bliver bogen uden tvivl flittigt læst!

Noter:

1. Tobaksindustrien kan så igen bruges som et så nogenlunde spejlbillede for udviklingen i hele industrien.
2. Birte Siims artikel i SR-Nyt, AUC, 4. årg. nr. 9 leverer en god diskussion om marxistisk forskningsstrategi og metode indenfor kvindeforskningen.

J.D.Bernal

Videnskabens historie

Et værk i 4 bind om videnskabens udvikling gennem menneskehedens historie

»For Bernal eksisterer der ingen konflikt mellem hans lidenskabelige interesse for videnskab og historie, og hans overordnede omtanke for mennesket – sådan som det også fremtræder i dette omfattende og spændende værk.«

Proff. Dorothy Hodgkin
Nobelpristager i Kemi 1964

»Næppe nogen anden forsker i vor tid har kombineret Bernals evne til at gå i dybden inden for sit specialområde med en næsten altvidende forståelse og oversigt over vor totale videnskabelige erkendelse. Særligt centralt stod videnskabens samfundsmæssige betydning og anvendelse i hans engagement.«

Proff. Otto Bastiansen
Tidl. rektor, Oslo Universitet

Værket omfatter 1300 sider incl. bibliografi, og er gennemillustreret med 400 tegninger, kort og fotografier. Et omfattende emneindex i bd. 4 gør de 4 bind til alsidige og anvendelige opslagsbøger. Den let tilgængelige tekst betyder, at værket med udbytte kan læses af alle, uanset forkundskaber.

FAVØRTILBUD

- frem til 1. oktober kan alle 4 bind bestilles til en tilbudspris på kr. 250,00.
- Normalpris kr. 320,00 for hele værket, kr. 80,00 pr. bind.
- De enkelte bind tilsendes portofrit i udgivelsesmånederne august og sept. Bind I og II forefindes i alle bogcafeer og velassorterede boghandler.

Enhed og modsætninger i arbejderklassen

*BEGREBET »ARBEJDERKLASSENS ERFARINGER«
OG DETTES POLITISKE KONSEKVENSER*

Indledning

Formålet med det følgende arbejde er dobbeltsigtet.

Dels vil vi i forbindelse med det for tiden så hyppigt anvendte erfaringsbegreb påpege nødvendigheden af, at man indenfor erfaringsbegrebet differentierer mellem to forskellige typer af erfaring.

Dels vil vi drage nogle politisk-strategiske konsekvenser for, hvorledes vi som mellemlagsakademikere med socialistiske sympatier kan arbejde aktivt indenfor vores egen verden for at fremme en udvikling henimod socialismen.

Artiklen er i sin selvforståelse et *diskussionsoplæg* og vil forhåbentligt blive læst som et sådant. Vi finder indledningsvis, at det idag, med en voksende akademikerarbejdsløshed og en stadigt mere dybtgående krise, er nødvendigt, at man fra vores side kan opstille en strategi, der kan forbinde kampen mod arbejdsløsheden med et langsigtet socialistisk sigte. Men vi er klare over, at der i den følgende artikel også er steder, hvor vi måske er faldet for meget for den fristelse, der ligger i, at man dækker over en usikkerhed overfor problemet gennem en verbal kompromisløshed. Dette være ikke sagt for at undskylde os selv, endsige for at sige, at vi ikke mener det vi skriver; men for at indrømme, at vi er på det rene med, at vi sine steder i artiklen nok nærmere fremprovokerer en nødvendig diskussion end giver de »rigtige« løsninger.

Endelig vil vi præcisere, at vi ikke mener, at det eneste fornuftige i den aktuelle situation er at gøre det – og kun det – som vi foreslår at gøre. For socialistiske akademikere er der idag en mængde relevante arbejdsfelter åbne. Det vi siger er blot, at man skal passe på, at man i den aktuelle situation ikke glemmer at bekæmpe akademikerstandens privilegerede status og hierarkiske opdeling.

Sluttelig må vi påpege, at der er tale om et kollektivt arbejde, og at læseren må have langmodighed, hvis der ind imellem er sproglige stilbrud, som vi ikke har fået helt udryddede.

Århus, marts 1978

*Niels Christensen
Lars Juhl
Ole Marquardt*

Indholdsfortegnelse

I.	Erfaringsbegrebet som omgangssprogligt begreb og videnskabeligt begreb	80
II.	Arbejderklassens erfaringer som enhed af identitet og ikke-identitet	85
	II.1. Erfaringsrammerne og erfaringsindholdet	87
	II.2. Erfaringsrammerne og de to værensformer	88
	II.3. Lønarbejderliv og borgerliv	92
	A. Lønarbejderlivet	92
	B. Borgerlivet	94
III.	Delkonklusion og opsummering	101
IV.	Erfaringsindhold som arbejderklassens ikke-identiske basis og lagsspecifikke grupper indenfor klassen	105
	IV.1. Den økonomiske forbestemmelses konsekvenser for erfaringsindholdets udviklingstendenser	106
V.	Lagdelingen i arbejderklassen og dennes politiske konsekvenser	115
VI.	»Mellemlagsproblemet«	121
	VI.1. Baggrunden for teorien om den diktatorisk frembragte interesse i socialisme	123
	VI.2. Strategisk og taktisk analyse	126
	VI.3. Mulighedsbetingelserne for en demo- kratisk frembragt enighed om socialisme	129
VII.	Afslutning	136

I. Erfaringsbegrebet som omgangssprogligt begreb og videnskabeligt begreb

I de senere år har der været en voksende protest imod den såkaldte gølge og abstrakte teori. Inden for det nye venstre har protesten været ført bredt frem imod allehånde almentteoretiske forsøg på uden den fornødne empiriske sensitivitet at udtale sig om den kapitalistiske virkelighed, og anklagen for at være sanseligt set frigid har været rettet imod såvel de mere snævert økonomiteoretiske som imod klasseteoretiske, sociologiske og bevidsthedsteoretiske ansatser*.

Et centralt begreb i kritikken af især den påståede bevidsthedsteoretiske blodfattighed har været erfaringsbegrebet. Man kan uden overdrivelse tale om, at begrebet om »at gøre erfaringer« er blevet til det helt centrale begreb indenfor venstrefløjens i såvel udlandet som herhjemme. Dets funktion har i første omgang været at fungere som et kritisk begreb over for de forskellige måder, hvorpå erfaring hidtil var blevet opsamlet i teoriform af venstrefløjens forskellige teoretikere. I videre forstand kom erfaringsbegrebet også til at udtrykke en kritik af selve det historiske kildemateriale, der var anvendeligt, når man skulle til at belyse arbejderklassens bevidsthedsmæssige tilstand og udvikling. Thi de overleverede »erfaringer«, der findes i kilderne, er også udtryk for hvilke typer af historisk gjorte erfaringer, som de, der skrev kilderne, selv på affattelsestidspunktet fandt relevante.

Erfaringsbegrebet har i sin omgangssproglige anvendelse haft en grundlæggende offensiv karakter. I den meget benyttede paroleform, hvori det som oftest er blevet fremført, udtrykker det en sund kritik af den tendens til at blive for abstrakt, der altid findes som et faremoment ved en kapitalistisk formet teoriproduktion, hvor teoretikernes isolation fra den virkelighed, de laver teorier om, giver store muligheder for at også teorierne isolerer sig fra deres virkelige objekter og degenererer til at blive metafysik.

Imidlertid er der gemt nogle væsentlige videnskabsteoretiske problemer i forholdet mellem 'erfaring' som et commonsense, dagligsprogsagtigt begreb og 'erfaring' anvendt som et analytisk begreb indenfor en mere videnskabelig sammenhæng. Vi skal nu se lidt nærmere på disse problemer.

Erfaringsbegrebet blev som sagt fremført som en kritik af en påstået tendens til teoretisk frigiditet og selvisolation overfor den faktiske virkelighed. Det rummede i sin intention et forsøg på at fastholde, at arbejderklassens erfaringer og bevidsthed ikke var fænomener, der kunne bestem-

* Da man ofte har identificeret den sanselige frigiditet med den såkaldte 'kapitallogik', siger det sig selv, at anklagerne ikke blot har rettet sig imod de 'gamle' analysers blodfattighed, men også – hvilket har været opfattet som værende udtryk for det samme – imod deres kapitallogiske udgangspunkt.

mes på en mere eller mindre abstrakt og kategorial vis, men var fænomener, der rummede kød og blod. 'Arbejderklassens konkrete erfaringer', 'dagligdagens erfaringer', 'sanselig erfaring' o.s.v. er alle udtryk for den samme intention – at påvise, at arbejderklassens erfaringer har en fænomenologisk og sanselig dimension, at der er tale om 'virkelige' erfaringer, der oparbejdes i forhold til bestemte og konkrete livssammenhænge.

Således blev erfaringsbegrebet til samlings- og selvidentifikationspunkt for de kammerater indenfor det nye venstre, der ønskede at gøre bevidsthedsteorien mere empirisk sensitiv og dermed mere »virkelig«. Arbejderklassens erfaringer, ja det var ikke noget, der havde med kapitallogik, abstraktioner og teoretisk-almene deduktioner at gøre, men noget der havde at gøre med arbejderklassens daglige hverdag og oplevelsen af denne på et helt konkret og sanseligt-umiddelbart plan. Og bevidsthedsteorier – og specielt klassebevidsthedsteorier – var og blev indholdsmæssigt tomme spekulationer, såfremt de ikke tog deres udgangspunkt i dagligdagens konkrete erfaringer og indoptog disse som sådanne i deres teorikonstruktioner. 'Sanselighed' og 'konkret erfaring' blev de offensive slagord imod de abstrakt-teoretiske erfaringspuritanere, der i deres kærlighed til almene teorier og generelle udsagn alt for ofte kom til at udradere 'særegenheden', de(n) konkret sanselige dimension(er) i arbejderklassens erfaringsverden.

Har det imidlertid været forholdsvist let at forstå den teorihistoriske baggrund for at kravet om sanselighed og dagligdagserfaring er opstået indenfor det nye venstre, så er det imidlertid også ved at være tiden, hvor man indenfor det nye venstre må diskutere og kritisere den anvendelse af erfaringsbegrebet, der har fundet sted i de forskellige nyere bevidsthedsteoriforsøg. Erfaringsbegrebet er nemlig ikke blot et vagt omgangssprogligt begreb, der på en eller anden måde antyder, at man godt kunne tænke sig lidt mere jordbundethed og empirisk følsomhed i teoridannelserne, men er også blevet et videnskabeligt anvendt begreb. I den strøm af litteratur om arbejderklassen og dennes bevidsthed, der i de sidste par år er kommet på markedet, finder man ofte allerede i indledningerne udtrykt en intention om, at man med denne bog (eller artikel) vil være med til at give et bidrag til en bedre forståelse af arbejderklassens konkrete erfaringer og i videre forstand af dennes bevidsthed. Og derefter giver man en – ofte historisk snævert afgrænset – fremstilling af noget, som man ved hjælp af et omgangssprogligt umiddelbart forståeligt begreb kalder for 'arbejderklassens konkrete erfaringer', 'arbejderklassens virkelige erfaringer', 'arbejderklassens specifikke historiske erfaringer' o.s.v.

Det er på dette punkt – hvor et omgangssprogligt acceptabelt begreb glat væk anvendes uproblematisk i en mere analytisk-videnskabelig sammenhæng – at vi vil sætte vores kritik ind. Allerede det umiddelbare kann-it-verstann spørgsmål: »Hvad er det egl. for nogle *konkrete* erfaringer, som arbejderklassen i fællesskab har?« antyder, at der er noget galt. Og vi finder dette kann-it-verstann spørgsmål legitimt, fordi det for os at se

ikke er til at forstå, hvorledes man på én og samme gang kan tale om at man vil beskrive

– konkrete, virkelige erfaringer, der gøres i bestemte, fænomenologisk specifikke livssituationer;

– og arbejderklassens fælles erfaringer.

Er det overhovedet muligt, at arbejderklassen som et overindividuel fænomen kan have *konkrete* erfaringer i fællesskab? Når man med konkret mener noget andet end abstrakt, d.v.s. med konkret mener noget, der i modsætning til abstrakt indoptager og fremstiller virkeligheden som den i fænomenologisk og stoflig henseende er, er det så muligt på meningsfyldt vis at tale om at et overindividuel fænomen som arbejderklassen kan have konkrete erfaringer fælles? For os at se er dette ikke muligt, og vi vil nu kort søge at argumentere for dette synspunkt, idet vi samtidigt dermed giver en problemformulering for det følgende.

Vi mener, at de kammerater, der så varmlodigt har propageret det konkrete erfaringsbegreb uden at have gennemtænkt det, kommer til at slæbe bestemmelser fra ét teoretisk gyldighedsområde med over i et andet teoretisk gyldighedsområde. Thi når man taler om arbejderklassens konkrete livserfaringer o.lign. opererer man iflg. sagens natur med et begreb om en kollektiv erfaring, som klassen gør i fællesskab. Paroler som »husk arbejderklassens konkrete livserfaringer« kan være gode som en slags »spis-brød-til-kammerater« kritik af de teorier, der i for vidt omfang 'taler abstrakt'. Men det er altid farligt, når paroler bliver til videnskabelige begreber, og dette gælder ikke mindst for begrebet om arbejderklassens konkrete erfaringer. Thi hvordan kan man samtidigt ville operere med kollektive klasseerfaringer og fastholde det synspunkt, at erfaring er og må være en konkret erfaring af noget sanseligt og fænomenologisk særegent?

Konkrete livserfaringer er som sådanne også livshistorisk set individuelle erfaringer, som næppe to personer har tilfælles. Hvis det skal have mening at anvende tillægsordet konkret må den konkrete livserfaring altid være identisk med den stofligt bundne og fænomenologisk særegne livserfaring. Den er stofligt bundet, fordi et individ altid gør sig sine erfaringer i forhold til et bestemt 'stof'. Klassemedlem x arbejder på den (og netop den) virksomhed og gør sig sine konkrete erfaringer i forhold til just de særegne arbejdsforhold, der hersker indenfor den del af virksomheden, hvor vedkommende arbejder. Vedkommende bor i den (og netop den) boligblok, og gør sig de konkrete (bolig)erfaringer, som netop denne specifikke boligblok afføder. Klassemedlem y arbejder i samme virksomhed, men i en anden afdeling (den ene står f.eks. ved et samleband, medens den anden står ved en revolverbænk), og vedkommendes erfaringsindhold (om man vil: konkrete erfaring) vil derfor på afgørende punkter afvige fra x's 'tilsvarende' erfaringer. Endelig er der klassemedlem z, der har sit arbejde på et kontor og bor i et rækkehus, og som derfor har sine helt specielle konkrete erfaringer.

Disse personers specifikke erfaringer kan ikke subsumeres under noget almenbegreb om 'erfaring', endside da 'klassens erfaring', uden tab af

specificitet og konkrethed, for de er netop som konkrete erfaringer ikke-identiske erfaringer.

At klassen som kollektivbegreb og -fænomen skulle være i stand til (eller på noget historisk tidspunkt har været i stand til) at gøre sig fælles erfaringer, er – hvis man tænker sig disse erfaringer som konkrete erfaringer – meningsløst. Thi i og med begrebet konkret erfaring er forpligtiget til at indoptage alle de specifikke, stofligt-fænomenologiske momenter, der gør erfaringen konkret, afskærer begrebet sig også fra at have gyldighed for kollektive grupper og klasser. Begrebet om den konkrete erfaring må være karakteriseret af en kærlighed til det særegne, og være bundet til at indoptage dette særegne – man kunne sige mikroskopiske – når det søger at fremstille den virkelige erfaring i sproglig form*.

Betyder den kendsgerning, at arbejderklassen som et kollektivt, overindividuet fænomen ikke kan have fælles konkrete erfaringer, at arbejderklassen overhovedet ikke har fælles erfaringer? Det mener vi ikke, men vi vil på den anden side gøre opmærksom på, at arbejderklassens fælleserfaringer er af en anden type end de såkaldte konkrete erfaringer.

Vi vil i det følgende skelne mellem *to forskellige erfaringstyper*. Det er ikke den samme type erfaring, man refererer til, når der tales om 'arbejderklassens fælles erfaringer', som man refererer til, når der tales om arbejdernes konkrete erfaringer. Der er en væsentlig erfaringstypologisk forskellighed mellem den type af erfaring, der kan være fælles for et kollektiv, og den type, der i kraft af at være en konkret erfaring ikke kan almenføres og være en mulig erfaring for et kollektiv.

Den sproglige beskrivelse af den erfaringstype, der er knyttet til den 'konkrete erfaring', må nødvendigvis tilstræbe at være en fotografisk gengivelse af den virkelige, konkrete erfaring i sproglig form. Den sproglige beskrivelse af den anden type erfaring, der vil gengive det, der for kollektivet arbejderklasse er en fælles erfaring, kan tilsvarende ikke være bundet af det samme fotografiske forhold til virkeligheden.

Det, vi vil gøre i det følgende, er at opstille én type erfaring, de såkaldte '*erfaringsrammer*', der udtrykker den form for erfaring, der meningsfyldt kan siges at være fælles for arbejderklassen, samt opstille en anden type erfaring, det såkaldte '*erfaringsindhold*', der udtrykker den form for erfaring, der udgøres af den såkaldte konkrete erfaring. Vi vil i videre forstand søge at påvise de bevidsthedsteoretiske og langt hen også politiske konsekvenser det får, at arbejderklassen så at sige lever i en erfaringstypologisk splittet verden; og vi kan allerede her markere, at det er vores

* Det er klart, at begrebet om erfaringen, der er en sproglig fremstilling af et ikke-sprogligt fænomen – nemlig den 'virkelige' erfaring – p.g.a. selve sprogets struktur må abstrahere fra virkelighedens mikroskopiske særegheder. Alt sprog må jo som bekendt abstrahere fra den virkelighed, det søger at skildre.

Disse sprogteoretiske indsigter ændrer dog intet ved, at den, der taler om konkrete erfaringer, er forpligtiget til i sin sproglige fremstilling af denne konkrete erfaring, at beskrive denne så empirisk og fænomenologisk detaljeret, som det nu engang er muligt med det forhåndenværende sproglige apparatur.

opfattelse, at det forhold, at arbejderklassen dels indenfor erfaringsrammerne udsættes for *fælles*, overindividuelte gyldige erfaringer, samtidigt med at den dels omvendt er opdelt i mange forskellige smågrupper af personer, der har hver sine højst *forskellige konkrete livserfaringer*, er baggrunden for det faktum, at arbejderbevidstheden er en bevidsthedsform, der rummer såvel klasse-mæssigt set identiske som klasse-mæssigt set ikke-identiske erfaringer. Videre vil vi her benytte lejligheden til at slå fast, at når vi fremover taler om, at arbejderbevidstheden rummer en enhed af identitet og ikke-identitet i erfaringsmæssig henseende, er der ikke tale om, at det er indenfor den samme slags erfaringer, at enheden af identitet og ikke-identitet findes. Snarere er det således, at man har to forskellige erfaringstyper, og at den erfaringstype, der rummer det klasse-mæssigt set fælles og identiske erfaringsmateriale, afviger i typologisk henseende fra den erfaringstype, der rummer det ikke-fælles og ikke-identiske.

Sluttelig vil vi rejse spørgsmålet om disse erfaringstypers konstitutionspunkt. Her er der naturligvis ikke tale om, at baggrunden for den typologiske forskellighed i erfaringerne ligger i virkeligheden selv; langt snarere må den typologiske forskellighed forstås som affødt af selve den erfarende bevidsthed, der så at sige bearbejder den ydre påvirkning bevidsthedsmæssigt på to forskellige måder – der igen bliver til to forskellige erfaringsformer eller -typer.

Tager vi det eksempel, vi senere ofte anvender, nemlig væksten i intensiveringen af arbejdet under krisen, er det ikke sådan, at der i virkeligheden løber to parallelle bevægelser: dels en abstrakt forøgelse af intensiveringen som sådan, som alle lønarbejdere erfarer, og dels forskellige konkrete gradueringer af vækst i denne intensivering, der – hver for sig forskellig i henseende til styrkegrad og stofflig formidling* – erfares individuelt forskelligt af de forskellige individer. Der forløber kun én bevægelse, den konkrete, graduelt forskellige og stoffligt-formidlingsmæssigt forskellige intensivering af arbejdet. Men i den mentale bearbejdelse af ydre indtryk, hvorigennem individet producerer det, man kalder en 'erfaring', er der tale om en forskellighed. Dels vil den mentale bearbejdelse bestå i en fremhævelse af selve den rene bevægelse i virkeligheden, uafhængigt af de konkrete former, hvorigennem denne bevægelse er formidlet. I så fald er der tale om den erfaringstype, vi har omtalt som knyttet til erfaringsrammen. Denne erfaringstype er egl. en – undskyld udtrykket – abstrakt erfaring, da bevidstheden her bortsier alle de særegenheder af stofflig og anden art, der gør en erfaring konkret, og ensidigt fremhæver oplevelsen af, at det i helt ubestemt form »bliver værre end før«. Det bevidstheden her fikserer som en erfaring, er selve *bevægelsen eller dynamikken* i den ydre påvirkning. Og denne bevægelse eller dynamik betragter den isoleret og

* Med stofflig formidling tænker vi på karakteren af det stof – f.eks. et samlebånd, en akkordform o. s. v. – der formidler selve intensiveringsforøgelsen.

uafhængigt af den mangtoldighed af ydre stoflige særegenheder, der er knyttet til selve den virkelige formidling af bevægelsen.

Omvendt fikserer bevidstheden ved den anden erfaringstype »den konkrete erfaring«, selve formidlingsformernes stoflige og særegne karakter, og sætter disse i forhold til de tilsvarende stofligt-konkrete formidlingsformer, hvorigennem den ellers fælles 'rene bevægelse' formidles til andre klassemedlemmer. Her fikses i erfaringen ikke det fælles, der ligger i, at f.eks. såvel akademikerens som industriarbejderens udsættes for en øget arbejdsintensivering, men derimod det ikke-fælles der ligger i, at den konkrete formidlingsform og styrkegrad hvorigennem intensiveringen rammer henholdsvis akademikerens og industriarbejderens er indbyrdes højst forskellig og udtrykker tilsvarende forskellige grader af faktisk elendighed.

II. Arbejderklassens erfaringer som enhed af identitet og ikke-identitet

Hvis man overhovedet vil tale om arbejderklassens erfaringer som noget, der på en eller anden måde kan have mening, må man gøre sig klart, at begrebet »arbejderklasse« dækker over en enhed af identitet og ikke-identitet i erfaringsmæssig henseende. Den – arbejderklassen – dækker i henseende til erfaring over en formel enhed og over en indholdsmæssig forskellighed.

For det første må man være klar over, at begrebet »arbejderklasse« stammer fra kritikken af den politiske økonomi, og er en rent formel, økonomisk kategori, der udtrykker, at de personer, der som lønmodtagere er subsumerede under kategorien arbejderklasse har det tilfælles, at de sælger deres arbejdskraft, og dispositionsretten over denne arbejdskraft, for en løn.

For det andet siger arbejderklassebegrebet som økonomisk kategori intet om, at medlemmerne af arbejderklassen også i sociologisk forstand – d.v.s. i henseende til den daglige livssituation – udgør nogen umiddelbar enhed. Det er ikke indbegrebet i termen 'arbejderklasse', at dens medlemmer i henseende til levevilkår, arbejdsforhold i snæver forstand mv. udgør nogen identitet; tværtimod er klassemedlemmerne, som enhver kan se, i sociologisk-levevilkårsmæssig forstand opdelt i mange forskellige, indbyrdes stridende, grupper og lag. At man i henseende til den økonomiske formbestemmelse, som lønarbejder, er identisk stillet med andre klassemedlemmer, betyder ikke at man også indholdsmæssigt, i henseende til leveforhold, har samme vilkår som de øvrige klassemedlemmer.

Sammenfattende er det vigtigt at fastholde, at formen – det, at man er lønarbejder – ikke er uden betydning for indholdet – lønararbejderens levevilkårsmæssige udvikling. Dette skal vi se nærmere tematiseret nedenfor.

Man kan nemlig ved simpel anskuelse iagttage to ting ved arbejderklassen, der er af central betydning for vores problem.

Dels har man igennem kapitalismens historie kunnet observere forskellige former for kollektivitet, hvor dele af arbejderklassen (og ofte store dele af den) har handlet som et kollektivt subjekt. *Dels* har man samtidigt kunnet observere, at forskellige grupper og lag indenfor samme arbejderklasse har været indbyrdes uenige – i endog meget radikal forstand – og modsat sig arbejderklassens kollektive handlingsenhed.

Disse to konstaterbare fænomener rejser to problemer. For det første: a) hvilken type af erfaringer har kunnet danne basis for den kollektive praksis? For det andet: b) hvilken type af erfaringer har kunnet danne basis for den interne uenighed i lønarbejderklassen?*

Vi vil i det flg. afsnit søge at fremstille det erfaringsmæssigt identiske indenfor arbejderklassens erfaringshorisont – d. v. s. fremstille den type af erfaringer – der kan forklare den ofte observerbare kollektive bevidsthed og adfærd som dele af arbejderklassen har haft og udøvet. Men samtidigt vil vi i de senere afsnit fastholde de principielle indholdsmæssige forskelligheder, der findes imellem klassemedlemmernes forskellige erfaringsverdener indenfor den anden type.

Derigennem vil vi søge at undgå at falde i den dårlige identitetsfilosofiske grøft, der alt for ofte kun finder identiteter ved at gøre vold på forskellighederne.

* Her skal præciseres, at vi i forbindelse med det andet spørgsmål om de erfaringer, der så at sige har splittet arbejderklassen, ikke ønsker at gøre os opgaven lettere ved omfangsmæssigt at indsnævre begrebet 'arbejderklasse'. Intet ville jo være lettere end at forklare den ofte konstaterbare politiske uenighed mellem industriarbejdergruppen og de såkaldte mellemlag ved at indsnævre begrebet arbejderklasse til kun at omfatte industriarbejderne, og lade de lønmodtagere, der så ofte har været i modsætning til disse, være et 'lag' udenfor arbejderklassen. Dermed ville man henvise konflikten til at være en af de traditionelle konflikter mellem klasser og lag i det kapitalistiske samfund, istedet for at fastholde konfliktens karakter af at være en konflikt *indenfor* arbejderklassen. Man ville ganske vist på den måde redde arbejderklassens umiddelbare enighed og identiske erfaringsituation, men kun gennem numerisk at indsnævre arbejderklassen – med de fatale konsekvenser af politisk og strategisk art, som dette ville medføre.

Imod en sådan løsning fastholder vi altså problemet: arbejderklassen omfatter lønmodtagerne som sådanne, og de indskudt forskellige erfaringer og politiske interesser, der findes indenfor denne blok, er problemer, som det nye venstre må diskutere og opstille strategier til elimineringen af. Men som man ikke kan løse ved at springe over dem og begrænse arbejderklassen til kun at omfatte dem, der på forhånd har stort set samme arbejdsforhold, -situation og interesser.

II.1. Erfaringsrammerne og erfaringsindholdet

Hegel taler et sted i sin Logik om den primitive, ydre refleksion, der er kendetegnet af, at den er empiristisk og fænomenfikseret. Den ydre refleksion kan ikke gennemskue, at fænomener udmærket kan have visse fællestræk og identitetsforhold, selvom de for en umiddelbar betragtning er forskellige. Når den skal dømme om to fænomeners forhold til hinanden, opererer den kun med to former for domskendelser:

- enten den *umiddelbart* anskuelige, iøjnefaldende *identitet*, når to fænomener i deres fænomenologiske særegenheder er umiddelbart isomorfe;
- eller den *absolutte forskellighed*.

Det er Hegels hensigt at befri den menneskelige erkendelse fra den umiddelbare observations sensualistiske jerngreb, der i sig selv må være invaliderende for enhver teoridannelse på områder såsom det sociale felt, hvor der ikke findes to fænomener, der er helt ens. Og med det mål for øje indfører han et andet refleksionsbegreb, hvis videnskabelige nytteværdi og udsagnskraft ligger i, at det kan afdække identitetsrelationer imellem de forskellige fænomener på trods af den umiddelbart anskuelige ikke-identitet; og som – vel at mærke – kan gøre det uden i dårlig identitetsfilosofisk forstand at gøre alle katte grå.

Det er afgørende nødvendigt at finde frem til erfaringstypologiske identiteter, da man ellers afskærer sig selv fra videnskabsteoretisk meningsfyldt at kunne operere med teorier om klassen (og dennes bevidsthed) som sådan, og blot bliver i stand til at udtale sig om forskellige bevidstheder hos individuelle klassemedlemmer – evt. hos grupper – der i henseende til konkrete indholdsbestemte erfaringer er i noget nær identiske positioner*.

Forsøger man at dechiffre den kollektive handlings genesis, må udgangspunktet være de individuelle erfaringsindholds ubestridelige fakticitet. Men selvom *erfaringsindholdet* (der har en fænomenologisk-stofligt bundet dimension) er konkret, og i videre forstand ikke-almengørligt, udelukker dette for os at se ikke en almengørelse af de *erfaringsrammer* (eller erfaringsinstitutioner) som de konkrete erfaringsindhold formidles igennem.

Man kan tale om, at de individuelle erfaringsindhold formidles igennem overindividuelle erfaringsrammer.

Omend det f.eks. er en kendsgerning, at »intensivering« som sådan kun har eksistens i form af konkrete intensiveringsformer, der rammer individuelt forskelligt og er formidlede igennem individuelt forskellige stoflige fænomener, udelukker dette ikke gyldigheden af intensiveringsbegrebet som en almen erfaringsramme for alle lønmodtagere. Intensiveringen har som rammebestemmelse sin egentligt empiriske observerbare eksistens i de konkrete udspecificeringsformer, der som forskellige grader af intensivering erfares forskelligt af de forskellige lønarbejdere. Som generel erfa-

* Dermed ville man akceptere, at kategorien 'arbejderklasse' var en rent politøkonomisk kategori, der savnede enhver udsagnskraft indenfor det sociologiske felt.

ringsramme har den en almen fælleserfare eksistens, og udgør et grundlag for, at man meningsfyldt kan opstille almene teorier om arbejderklassens erfaringer, bevidsthed og disses udvikling.

Det er her vigtigt at pointere, at de erfaringsrammer – som vi vil opstille nedenfor – ikke som sådanne er tilgængelige for nogen umiddelbar anskuelse og »erfaring«, da de altid empirisk eksisterer i konkret, særegen form som noget særligt. De rummer derved individuelt forskelligartede erfaringsindhold, der fænomenologisk er bundne til særlige, ikke-almengørlige stofligheder.

II.2. Erfaringsrammerne og de to værensformer

Det er vores opfattelse, at når man taler om en arbejder- og klassebevidsthed, må man i begrebsanvendelsen altid medtænke, at der er tale om en bevidsthedsform, der

1. – dels rummer erfaringer af én bestemt type, der i form af erfaringsrammerne er en erfaringstype, som arbejderklassens medlemmer som sådanne er fælles om at være underlagte. Og som de som klassemedlemmer på den anden side har eneret på at være underlagte, da de øvrige ikke-lønarbejdende dele af befolkningen er udelukkede fra at gøre erfaringer indenfor disse (derfor klassespecifikke) erfaringsrammer;
2. – dels indenfor samme erfaringstype er underlagt erfaringsrammer som befolkningen som helhed er underlagt, og som man derfor ikke som lønarbejder har noget klassespecifikt monopol på at gøre erfaringer indenfor.
3. – endelig, at der også findes erfaringer af en anden type (de såkaldte konkrete erfaringer), som er forskelligartede for de forskellige grupper indenfor arbejderklassen, og som altså ikke indbefatter noget af den erfaringsmæssige klassefælleshed, der gjorde sig gældende for den første erfaringstypes vedkommende, men at det tværtimod her er tale om, at erfaringerne er forskellige for de forskellige klassemedlemmer.

Som vi skal se nedenfor, rummer begrebet 'arbejderklassens erfaringer' en kompleks enhed af identitet og ikke-identitet, for så vidt som det dels rummer fælles og ensartede erfaringer, som arbejderklassen som sådan er underlagt, dels rummer erfaringer som ikke kun gør sig gældende for klassemedlemmerne, og endelig indbefatter det forhold, at der mellem de forskellige lag indenfor arbejderklassen findes forskellige individuelle og gruppespecifikke erfaringer, der – for så vidt man taler om arbejderklassens erfaringsmateriale – må betegnes som ikke-identiske erfaringer.

Tager vi punkterne 1. og 2. først, mener vi, at man, på baggrund af de erfaringsrammer klassemedlemmet (lønarbejderen) er underlagt, kan opdele vedkommendes erfaringsverden i to sektorer eller værensformer,

hvor den ene værensform rummer erfaringsrammer, der ikke i empatisk forstand kan kaldes klassespecifikke*, hvorimod den anden værensform rummer klassespecifikke erfaringsrammer.

Klassemedlemmets tilværelse kan nemlig opdeles i »den produktive væren« eller »lønarbejderlivet«, der udgør den klassespecifikke værensform, hvor lønarbejderne – og kun de – er underlagte bestemte erfaringsrammer, og »den konsumtive væren« eller »borgerlivet«, hvor lønarbejderen lever i en værensform, hvor vedkommende deler erfaringsrammer med andre, ikke-lønarbejdende samfundsborgere, og hvor erfaringsrammerne går på tværs af klasserne.

Vil man opstille de erfaringsrammer, som det individ, der økonomisk er bestemt som lønarbejder, lever under, kan man anvende følgende skematik**:

I. Den produktive væren (lønarbejderlivet)

I den produktive væren er klassemedlemmet underlagt følgende erfaringsrammer:

- a) arbejdsintensiveringens erfaringsramme;
- b) lønnens erfaringsramme med de deraf følgende socialpartneragtige mystifikationer;
- c) endvidere ligger klassemedlemmerne under for den erfaringsramme, der kan betegnes som »fremmedbestemmelsen af arbejdet«, d.v.s. det, at man ikke selv træffer beslutningen om på hvilken måde ens arbejdskraft skal anvendes.

Fremmedbestemmelsen af arbejdet kan opdeles i:

- (1) den fremmedbestemmelse, der gennem maskinernes tvang o.lign. er 'objektivt' formidlet;
- (2) den fremmedbestemmelse, der i form af en overordnet ledelses beslutninger er 'subjektivt' formidlet.

II. Den konsumtive væren (borgerlivet)

I den konsumtive væren er lønarbejderen underkastet flg. erfaringsrammer:

- a) den fysiske reproduktions stofflige og psykiske omfang, familial re-

* Hvor vi med klassespecificitet mener, at en erfaringsramme kan kaldes 'klassespecifik', såfremt kun klassens medlemmer – og de alene – kan være underkastede denne ramme og gøre sine erfaringer indenfor den.

** Skemaerne over produktiv og konsumtiv væren tilstræber at opregne summen af de erfaringsrammer, som lønarbejderen indgår i og under. Alene af den grund er det vel overflødigt at påpege, at skemaerne i henseende til omfang er yderst mangelfulde, og det står enhver frit for at tilføje yderligere erfaringsrammer og dermed gøre skemaerne mere 'fuldkomne'.

produktion, boligforhold m.v. («familielivet« i bred forstand);

b) socialt samvær i vid forstand (omfatter såvel mere formelle venskabelige kontakter som den informelle snak med købmanden henne om hjørnet);

c) den egl. kapitalistiske »fritid«, hvor individet handler i overensstemmelse med sine hobbies og interesser;

d) livet som politisk borger (konsument af forskellige former for politisk-ideologisk påvirkning; udøvelsen af sine politiske borgerrettigheder i det omfang de traditionelle borgerlige rettigheder er virksomme i samfundet);

e) kulturel påvirkning af forskellig art (bl.a. gennem medier);

f) socialpolitik m.v.

Den forskningsmæssige nytteværdi disse skemaer har, ser vi først og fremmest i deres evne til at hjælpe med til en bedre forståelse af

– dels hvorfor klassemedlemmer overhovedet har en erfaringstypologisk baggrund for at handle kollektivt som et overindividuel subjekt. (D.v.s. pege på de klasse-mæssigt set fælles erfaringer);

– samt dels den erfaringstypologiske baggrund for hvorfor klasse-medlemmerne så sjældent optræder som et sådant kollektivt handlende subjekt. (D.v.s. pege på de erfaringer der klasse-mæssigt set ikke er fælles erfaringer).

Tager vi det første forhold først, vil vi se, at uafhængigt af den konkrete grad af intensivering og dennes stofflige formidlingsformer, uafhængigt af den konkrete lønhøjde for hver enkelt lønarbejder o.s.v., vil der under en almen (og ikke blot branchespecifik-sektoral) krise være en tendens til, at forholdene forværres indenfor de erfaringsrammer, som det lønarbejdende individ er underlagt i sin eksistens indenfor den produktive væren. Her gentager vi egl. blot argumentationen fra »Konjunkturforløb og Klassebevidsthed«.

Således er det indlysende, at bagom den ikke-identiske konkrete erfaring findes en anden type af erfaring, nemlig den fælles erfaring af intensiveringen som sådan*.

Det, vi gerne vil pointere, er den *fælles udviklingsdynamik* indenfor de forskellige erfaringsrammer, som lønarbejderne *i krisen* er underlagt i deres produktive væren, der som en bevægelse, hvis retning er identisk bestemt for klasse-medlemmerne, også udgør en bestemt type fælles erfaring for klasse-medlemmerne.

Sagt på en anden vis: vi ønsker at fastholde det synspunkt, at omend f.eks. den statslige lønarbejder og den af en industriel enkeltkapital be-

* Det er indlysende, at det politisk set ikke er irrelevant, om der på trods af den identiske bevægelse i lønudviklingen og intensiveringsudviklingen stadig findes 'kvantitativ' forskellige grader af 'elendighed' blandt de forskellige klasse-medlemmer.

Konsekvenserne af denne forskellighed vender vi senere tilbage til ved diskussionen af erfaringsindholdets betydning.

skæftigede lønarbejder under den almene krise erfarer den konkrete intensivering på forskellig måde, fordi den konkrete udfyldning af arbejdets porer er forskellig for de to klassemedlemmer, så er de fælles om den væsentlige fælleserfaring, der består i oplevelsen af en bestemt, fællesrettet dynamik i arbejdsforholdenes udvikling. Denne fælles erfaring er ganske vist ikke af samme art og type som den førstnævnte, men den er ikke mindre virkelig af den grund.

Endvidere mener vi, at selvom der også under en højkonjunktur findes delvis fælles udviklingsforløb indenfor den produktive værens erfaringsrammer, så er dette for det første også kun delvis og for det andet modvirker de forskellige erfaringsrammers dynamik ofte hinanden. Thi intensiveringsbevægelsen vil i det omfang, den under en højkonjunktur øges, normalt modsvares af en modgående – stigende – bevægelse indenfor lønhøjden og den erfaringsramme, der er knyttet til lønnen.

Desuden vil bevægelsen ofte være branchespecifik i den forstand, at den i en fase af højkonjunkturen (der jo er et generelt begreb for landets økonomi som helhed, der dækker over forskellige grader af fremgang og stagnation indenfor økonomiens forskellige sektorer og brancher) vil være fremherskende i én branche, i en anden fase af højkonjunkturen i en anden branche o.s.v.

Det er først i krisen, at nødvendigheden af en almen (omfattende det store flertal af brancher og sektorer) intensivering sætter sig igennem som et overlevelseskrav for kapitalen; og det er samtidigt først i den almene krise, at bevægelsen indenfor intensiveringsrammen ikke kan modsvares af og kompenseres gennem en modgående bevægelse i lønnen.

Derfor er det først under krisen, at man med rimelig teoretisk sikkerhed kan tale om, at den altovervejende del af klassen indenfor den produktive væren vil opleve identiske udviklingsforløb indenfor erfaringsrammen intensivering (der øges) og erfaringsrammen løn (der har en stagnerende, ofte faldende, bevægelse).

Derfor hævder vi, at det først er under den almene kapitalistiske krise, at der i bred forstand udkrystalliseres fælleserfaringer af den nævnte type i erfaringsrammerne i den produktive væren, der kan udgøre den erfaringsmæssige fællesbaggrund for udviklingen af en *negativ, antikapitalistisk bevidsthed*, og dermed i videre forstand for fælles kollektiv anti-kapitalistisk adfærd, indenfor brede dele af arbejderklassen*.

* Vi vil på dette punkt kun slå fast, at det nævnte fællesforløb i arbejderklassens erfaringsrammer under krisen indenfor den produktive væren udgør den erfaringsmæssige basis for, at der under en krise kan opstå en almen og fælles antikapitalistisk bevidsthed i arbejderklassen.

Vi vil ikke gå nærmere ind på selve den politøkonomiske baggrund for krisen og de dermed forbundne bevægelser indenfor løn(højde) og intensivering, men blot henvise til »Konjunkturforløb og Klassebevidsthed«, hvor denne tematik nærmere er behandlet.

Ligeledes vil vi heller ikke yderligere diskutere udviklingsforløbet indenfor erfaringsrammen »fremmedbestemmelse af arbejdet«, men blot postulatorisk slå fast, at disciplineringen af arbejdet har en bestemt almen – og for arbejderne negativ – udviklingsdynamik under krisen.

II.3. Lønarbejderliv og borgerliv

Det vi tilstræber i det følgende er at fremstille den værensmæssige og dermed erfaringsmæssige dualisme, der gør sig gældende for det individ, der er lønarbejder i det kapitalistiske samfund. Dermed vil vi i videre forstand skitsere de problemer, der rejser sig, når man vil tale om en (arbejder)klassebevidsthed som en bevidsthedsform, der på afgørende punkter afviger fra andre – ikke-(arbejder)klassemedlemmers – borgeres bevidsthed.

Vi vil søge at fremstille de erfaringsrammer, der tjener til at give de lønarbejdende individer deres »proletariske stempel«, og som fremmer den erfaringsmæssige solidaritet indenfor arbejderklassen. Denne solidaritet er en betingelse for, at arbejderklassen kollektivt kan organisere de fælles erfaringer handlekraftigt.

Men vi vil også søge at fremstille de erfaringsrammer, der i forhold til den klasse-mæssige erfarings-solidaritet har en modvirkende funktion. Det drejer sig om erfaringsrammer, der, i stedet for at styrke og udvikle det erfaringsmæssige grundlag for en voksende klassebevidsthed og følelse af klassesolidaritet, atomiserer denne erfaringsmæssige solidaritet, og som hermed udvisker opfattelsen af, at man som lønarbejder har et interesse-mæssigt fællesskab med de øvrige lønarbejdere, som man ikke har med andre.

Vi har i skemaerne ovenfor søgt at påvise, at det individ, der er lønarbejder, også agerer indenfor andre områder og indenfor andre erfaringsrammer, end de, der er operative indenfor den produktive væren. Hvis man kaster et blik på skemaerne over de forskellige erfaringsrammer, vil man have et broget billede af forskelligartede og ikke umiddelbart sammenlignelige erfaringsrammer foran sig.

A. Lønarbejderlivet

Beskæftiger man sig med en teori om (arbejder)klassebevidstheden, må de *genuine arbejdererfaringer* findes, thi med mindre man kan angive de felter, hvor arbejderen gør erfaringer af en bestemt type, som ingen andre i samfundet gør, er man ude af stand til at argumentere meningsfyldt for at lønarbejderen *kan* have nogen (speciel) bevidsthed, der kan afvige fra andre samfundsmedlemmers. For at der overhovedet kan ligge en form for udsagnskraft i begrebet »arbejderklasse« – og det dermed kan blive andet end en tom, klassifikatorisk kategori, men også sige noget om klassemedlemmernes eksistensformer – må man kunne påvise det fælles, kvalitativt enhedsmæssige erfaringsmateriale, hvorigennem arbejderklassen adskiller sig fra andre klasser i samfundet.

Det er her vores synspunkt, at udgangspunktet ikke kan være nogen fokusering på den type erfaring, der indbefatter *erfaringsindholdet* (de i emfatisk forstand konkrete erfaringer), thi dette kan ikke almengøres, således at man kan tale om, at klassemedlemmerne har et fælles erfaringsindhold.

Det er gennem bestemmelsen af et individ som bærer af varen arbejds-

kraft og gennem tvangen til at sælge denne for at kunne eksistere, at dette individ (der ergo er lønarbejder) adskiller sig i henseende til mulig erfaringsverden fra de individer, der ikke som én bestemmelse blandt flere andre – hvoraf kan nævnes det at være familiemedlem, beboer m.v. – ved sig har den egenskab at fungere som bærer af varen arbejdskraft*.

Det menneske, der er bærer af klassespecifikke bevidsthedstræk (arbejderbevidsthed), har netop i kraft af lønarbejderlivet en sådan bestemmelse ved sig, hvorved og hvorigennem vedkommendes eksistensvilkår og erfaringsrammer adskiller sig kvalitativt fra andre samfundsborgeres; ganske som vedkommende individ som samfundsborger i almindelighed, familiemedlem m.v. – i borgerlivet – har andre bestemmelser ved sig, hvor der ikke kan tales om klassespecificitet.

I forlængelse af de forudgående overvejelser vil vi gerne slå fast: man kan kun operere med begreber om arbejderklasse, klassebevidsthed o.l. som noget kvalitativt forskelligt fra andre borgeres respektive værens- og bevidsthedsformer, hvis man hæfter sig ved erfaringernes *absolutte forskellighed*.

I modsætning til to individer, der indenfor en fælles erfaringsramme gør konkrete erfaringer, der p.g.a. den stoflige binding m.v. har en ydre ulighed, er der tale om en principiel og absolut forskellighed, hvis et individ indgår under erfaringsmæssige rammer, som et andet individ principielt er udelukket fra at indgå under.

Det er denne *forskel i henseende til mulige erfaringsrammer*, og ikke den ydre *forskel i henseende til konkrete erfaringer indenfor samme ramme*, der er den *klassekonstitutive forskel*, fordi den angiver, at et antal mennesker udgør en klasse for så vidt de har monopol på at være underkastet en bestemt værensforms erfaringsrammer, og dermed også angiver, at disse erfaringsrammer er alle andre individer udelukket fra at indgå under.

Her er det, at *lønformen* i det kapitalistiske samfund spiller den altafgørende, *klassekonstitutive* rolle.

Thi som lønarbejder er man *bestemt til* at indgå i en erfaringsverden – den produktive væren – hvis erfaringsrammer afviger fundamentalt fra andre samfundsborgeres, og som udgør det erfaringsmæssigt fælles grundlag for, at der overhovedet kan eksistere en klassebevidsthed som en overindividual bevidsthedsform.

Det er her de ægte proletariske erfaringer udfolder sig. Betegnelsen »proletar« er her videnskabsteoretisk korrekt, fordi kun proletarer/lønarbejdere har adgang til disse erfaringsrammer. Uafhængigt af de højst forskelligartede konkrete erfaringsindhold er man for os at se nødsaget til

* I en vis forstand markerer begrebet arbejderbevidsthed bedre end klassebevidsthed det analytiske udgangspunkt. Thi det må principielt gælde, at den ultimative betingelse for at kunne operere meningsgivende med bevidsthedsopdelinger indenfor befolkningen som sådan må være, at man tager sit udgangspunkt i de specifikke bestemmelser ved individerne, hvorved disse i henseende til mulig erfaringsverden adskiller sig kvalitativt fra andre individer, der ikke kan have mulighed for at leve i den samme erfaringsverden.

at acceptere det tvingende i, at erfaringsrammerne indenfor den produktive væren – »løn«, »intensivering« og »fremmedbestemmelse af arbejdet« – er fælles for alle lønarbejdere*.

Disse erfaringsrammer er klassekonstitutive.

Samtidigt findes der imidlertid indenfor arbejderklassens produktive væren også mere lagspecifikke erfaringer, som vi senere skal vende tilbage til i diskussionen af den anden type erfaringer og af erfaringsindholdets betydning. Allerede her kan det dog siges, at disse lagspecifikke erfaringsindhold er »lag- og gruppekonstitutive« i markeret modsætning til »klassekonstitutive«.

De under den produktive væren opregnede erfaringsrammer er som sådanne både *almene og specifikke på én gang*. De er almene for klasse-medlemmerne, og de er specifikke for klassemedlemmerne i forhold til andre samfundsborgere.

B. Borgerlivet.

Det lønarbejdende individ gør sig også erfaringer i den konsumtive væren. Vi har i skemaet over den konsumtive væren opregnet flere af de erfaringsrammer, der er operative indenfor »borgerlivet«, og naturligvis gælder de samme videnskabsteoretiske antagelser som ved den produktive væren. Der er kun tale om kvalitativt fælles erfaringsrammer, hvorimod de kvantitativt og stofligt forskelligartede erfaringsindhold igen har en unik særegenhedsstatus.

Det fundamentale skel i forhold til den produktive værens erfaringsrammer er, at når arbejderens indgår i erfaringsrammer i den konsumtive væren, indgår han/hun ikke længere i erfaringsrammer, som vedkommende qua lønarbejder har monopol på – og som derfor er klassespecifikke – men i fællesmenneskelige erfaringsrammer.

Der findes i det kapitalistiske samfund ingen prædeterminationssammenhæng mellem den konsumtive og den produktive væren i den betydning, at den erfaringsrammemæssige klassespecificitet, der er operativ i arbejdslivet, glat væk forlænges og videreføres ind i borgerlivet.

Der ligger ingen tvang, der prædeterminerer lønarbejderne til også i organiseringen af deres konsumtive væren at være underlagt bestemte, klassespecifikke erfaringsrammer, således at lønarbejderens konsumtive væren i henseende til *mulige* erfaringer skal afvige fundamentalt fra ikke-lønarbejderens. Tværtimod er det ofte såvel logisk muligt som empirisk observerbart, at lønarbejderens har konsumtive erfaringer fælles med småborgeren. Boligforholdene er ligeledes tit de samme, for så vidt

* At der for så vidt angår »fremmedbestemmelsen« findes marginale undtagelser, nemlig de lønnede direktører, der tværtimod selv udøver fremmedbestemmelse overfor andre, markeres blot her for at vise, at virkeligheden aldrig er så »ren« som begrebet om den. Endvidere må man ikke glemme, at direktørernes »frihed« er begrænset af den tvang til – i sine valg af »midler« og »arbejdsforhold« m.v. – at adlyde merværdiimperativet, som udgør den overordnede tvang, som selv direktørerne er underkastede.

som både lønarbejdere og småborgere bor i parcelhuse, og for så vidt som andre dele af arbejderklassen bor i lejeboliger sammen med igen andre dele af befolkningen. Fritidssysler udøves ofte i fællesskab på tværs af klasserne og de udøendes økonomiske bestemmelse; og den erfaringsramme, der omfatter den kulturelle og ideologiske påvirkning, spredt gennem presse, massemedier o.lign. sin systemkonformisme udover såvel småborgere, kapitalister, lønarbejdere som alle andre grupper i samfundet på én gang.

Den måde, hvorpå den produktive væren – og i videre forstand produktionsmåden – indvirker på de sociale samværsformer i den konsumtive væren, er ikke nogen tvangsmæssig, umiddelbar bestemmelse, hvor den erfaringsmæssige klassespecificitet, der gjorde sig gældende i individernes produktive eksistensvilkår, videreføres ind i deres yderligere bestemmelser som familiemedlem, konsument, sportsudøver m.v.

Vi har indenfor den produktive væren en *arbejdsret*, der fastlægger at nogle bestemmer, og andre gør, som det bliver bestemt*, – eller bliver fyrede; men vi har *ingen familieret, konsumret, sportsret m.v.* i den forstand, at der de facto fastslås, at sådan og sådan skal lønmodtagerne udforme deres familieliv, konsumforhold og sportsaktiviteter – og *kun* på den bestemte måde.

Man kan ikke kategorialt set slutte direkte fra den produktive værens klassespecificitet til en tilsvarende klassespecificitet i den konsumtive væren, da de indbyrdes formidlingsformer mellem produktiv og konsumtiv væren er langt mere differentierede. Der er for den produktive væren en »ret« – et arbejdsretsligt system – der fastlægger, at det lønarbejdende individ ikke har retten til selv at bestemme over, hvorledes vedkommendes arbejdsforhold og lønforhold skal være; men der findes intet tilsvarende »fritidsretsligt system«, der fastlægger, at det lønarbejdende individ ikke selv har retten til at bestemme over, hvorledes familieforhold, boligforhold, sports- og kulturforhold skal være. Her er man »fri« som alle andre medborgere, i det omfang man nu engang kan være fri i det kapitalistiske samfund.

Arbejderens bevidsthed indbefatter en totalitet af erfaringsindtryk, hvor indtrykkene fra den produktive værens erfaringsrammer udgør den ene hovedparcel, og indtrykkene fra den konsumtive værens erfaringsrammer udgør den anden hovedparcel. Det logiske spørgsmål må nu være: (1) på hvilken måde formidles de to erfaringsverdener med hinanden? og (2) hvilken af de to har dominansrolle i forhold til den anden?

Spørgsmålene svarer til – omend ikke direkte – det klassiske spørgsmål indenfor marxistiske teoriforsøg om hvorledes »økonomien er bestemmende i sidste instans«?

Vi vil ikke i det følgende gå ind på de metodologiske problemer som

* Man kan sige, at for den ene klasse er erfaringsrammen den at blive fremmedbestemt; for den anden klasse er erfaringsrammen den at udøve fremmedbestemmelse over andre.

en konkret indløsning af problemet rejser, specielt i relation til det første spørgsmål. En løsning rejser problemer af socialisationsteoretisk, socialisationshistorisk og socialpsykologisk art og igen om disse problemers sammenhæng med spørgsmål af en magtpolitisk art. Netop sammenhængen mellem på den ene side den samfundsmæssige udformning af individer og kollektivet og på den anden side det spillerum, der er sat af bestemte udbytningsmæssige og repressionsagtige sammenhænge – som centrum for klassekampen, om man vil – er idag langt hen et udforsket problem. Venstrefløjen kan ikke alene lastes for den manglende løsning på dette problem; de traditionelle borgerlige videnskabers væmmelse ved sådanne problemformuleringer bærer nok hovedårsagen til denne misere i sig.

Vores antydning af løsningsmodeller er bevidst holdt på et »formelt« niveau, for at vi i første omgang kan gå uden om den eklekticisme, som konkretiseringsforsøg indenfor rammerne af en metodeartikel som regel ender i.

Hvis vi i relation til det ovenfor nævnte punkt (2) koncentrerer os om arbejderklassens medlemmer, er det indlysende, at der finder en rent fysisk og i bastant forstand materiel påvirkning sted fra den produktive værens side. Når arbejderen efter arbejdstid bliver borger, er den frihed, vedkommende har i borgerlivet til at udforme sine reproduktionsforhold, snævert begrænset af (a) omfanget af den løn, vedkommende får udbetalt og (b) det fysiske og psykiske slid, der skal afhjælpes i den konsumtive væren.

Tager vi lønnens betydning først, er det indlysende, at selvom lønarbejderen teoretisk set er lige så fri – i betydningen: ikke retsligt forhindret i – som storkapitalisten til at indrette sine boligforhold i retning af hedonistisk luksus, så sætter lønarbejderens normalt ringere indkomstmængde snævre grænser for, hvad der er muligt. Den begrænsende rolle lønstørrelsen har for udformningen af borgerlivet er så indlysende, at den ikke behøver flere kommentarer.

For så vidt angår effekterne af arbejdslivets fysiske og psykiske slid for udformningen af borgerlivet, er det klart, at det har afgørende konsekvenser for karakteren af de familiale forhold – for nu at tage et af de mere indlysende eksempler – om familiemedlemmerne p.g.a. træthed fra arbejdslivet bliver nødsaget til at sove hele »fritiden« bort – med tilsvarende konsekvenser for samliv og børneopdragelse – eller er så irritable, at familielivet i bedste fald har præg af at være en terrorbalance; eller om man allerede ved »fritidens« begyndelse er så relativt frisk og udhvilet, at man har et »overskud«. Det siger ligeledes sig selv, at i takt med sliddet fra arbejdslivet formindskes de energiresourcer individet har til at optræde aktivt som borger i politiske, kulturelle o.lign. sammenhænge.

Disse materialistiske påvirkninger, som det individuelle borgerliv udsættes for fra arbejdslivets side, er så klare, at vi ikke vil beskæftige os mere med dem. Alligevel er de vigtige at fremhæve som et værn imod

en alt for eksistentialistisk frihedsfilosofisk opfattelse, der reelt opfatter lønarbejderen som fri i ordets egentligste betydning indenfor sit borgerliv. Her må man fastholde de frihedsbegrænsende effekter, som arbejdslivet sætter for borgerlivet.

Omvendt må man ikke – således som det ofte gøres, når man vedhæfter borgerlivets erfaringsrammer – f.eks. familiale forhold – benævnelser »proletarspecifik« – se bort fra, at den borgerlige ideologi om fritiden som frihedens rige er mere end en ren ideologi. Der er et gran af sandhed i talen om, at man efter arbejdstidens ophør er fri til at gøre, hvad man vil.

Naturligvis er man ikke »fri« i filosofisk forstand som ubegrænset i sine udfoldelsesmuligheder – løn, slid, skatteretslige regler, der favoriserer visse samlivs- og boligformer og så videre i en lang uendelighed markerer reelle grænser for denne frihed. Men man er fri, i det omfang man nu engang kan være fri i det borgerlige samfund, nemlig fri for i retslig forstand at være undergivet en ydre fremmedbestemmelse af sin adfærd*. Denne teoretiske frihed, der er andet og mere end blot teori, må man i sine klasseanalyser og klassebevidsthedsteoretiske overvejelser ikke udradere.

Det er politisk problematisk at eliminere den forskellighed i værensformernes frihedsrum, vi har registreret for den produktive og den konsumtive værens vedkommende. At overføre den tvangsmæssighed og ydre fremmedbestemmelse, der møder individet som lønarbejder på arbejdspladsen, til dette individs konsumtive væren, er at gøre alle katte grå. Herved udslettes de frihedsrefugier, der dog trods alt gør kapitalismen til et mere frit samfund end den feudalisme, der let gennem en socialisationshistorisk tilgangsvinkel kan blive stillet op som et ideal overfor den kapitalistiske »tvangsmaskine«*.

At se bort fra frihedsmomenterne i borgerlivet er at gøre det for let for eksistentialismen, når den kritiserer marxismen for at reducere ind-

* Nu vil man muligvis bemærke hertil, at man i den konsumtive væren er »fremmedbestemt« af loven. Dette er også rigtigt, men der findes en del vigtige pointer, som i så fald må medreflekteres. For det første er loven i den konsumtive væren almen, og giver ikke – hvilket vi senere skal se – visse personer myndighed og beslutningsret overfor andre personer. Derudover er »loven« i den konsumtive væren karakteristisk derved, at den ikke fremmedbestemmer individerne til at gøre noget positivt (påbyder dem at gøre det og det), men fremmedbestemmer dem negativt – d.v.s. forbyder dem at gøre bestemte ting. Men indenfor rammerne af det, der ikke er forbudt, er man »fri« til at gøre hvad man vil. Dette er trods alt for lønarbejderen en større grad af frihed end i arbejdssituationen, hvor man ikke er fri til at vælge mellem det ikke-forbudte, men er tvunget til at adlyde det af ledelsen påbudte.

* Eksempler der viser hvorledes kapitalismen for den konsumtive værens vedkommende trods alt markerer et frihedsmæssigt fremskridt i forholdet til feudalismen er mangfoldige. Vi vil blot nævne et par stykker: Under det feudale system var individerne retsligt underordnede en »seigneur« i såvel den produktive som i den konsumtive væren på en sådan vis, at de ikke var »fri« til at gifte sig med hvem de ville, men skulle have herremandens

ividet til at være et totalt tvangsunderlagt, fuldkomment 'uansvarligt' individ.

Vi vil ikke heroisere den borgerlige frihed, men vi vil markere dens eksistens, således at man ikke (1) for det første overser, at der trods alt også har været positive momenter i kapitalismens civilisatoriske potenser og (2) mister blikket for den materielle basis, der udgør grundlaget for at de borgerlige frihedsrettigheder trods alt stadigvæk er en ideologisk faktor, man må medregne i sin politiske virksomhed.

Den anden side af sagen var spørgsmålet om, hvorvidt det var erfaringerne fra den produktive væren, d.v.s. de klassespecifikke og klasse-solidariserende erfaringer, eller erfaringerne fra den konsumtive væren, hvor et sådant klassespecifikt erfaringsgrundlag ikke findes, der udøver dominansfunktionen i den proces, vi i mangel af bedre kalder for »den endelige udformning af lønarbejderens bevidsthed«.

Traditionelt har man indenfor marxistisk bevidsthedsteori opereret med en bevidsthedsteoretisk *afhængighedsfølge* mellem de »økonomiske erfaringer« (erfaringerne fra den produktive væren) og de øvrige sociale erfaringer, som lønarbejderen gjorde sig.

Marxismen har som bekendt stået på det standpunkt, at det »i sidste instans« (Engels) skulle være de i den økonomiske sfære gjorte erfaringer, der var de bestemmende, men samtidigt har man haft meget vanskeligt ved nærmere at angive, hvorledes »økonomiens ubestridte primat« (Adorno) mere eksakt bestemte bevidstheden.

Spørgsmålet har en bestemt politisk betydning. Antager man, at det er borgerlivets erfaringer, der er den væsentligste faktor, ja så antager man også, at det er den ikke-klasseintegrerende og ikke-klasse-solidariserende erfaringsverden, der er den stærkeste faktor, når erfaringerne af bevidstheden bearbejdes til »arbejderens bevidsthed«. Dette svækker fatalt mulighederne for overhovedet at kunne forestille sig, at klasse-medlemmerne engang vil kunne opnå den samhørighedsfølelse og solidaritetsfølelse, der er betingelsen for, at de kan handle kollektivt som et klasseobjekt.

Såfremt man antager det modsatte, har man i det mindste teoretisk fastholdt muligheden af, at klassens medlemmer vil kunne oparbejde en følelse af, at man har en erfaringsmæssig fælles baggrund, som »de andre« ikke har, og at man tilsvarende har solidariske fællesinteresser, som de andre ikke har. I så fald anskues borgerlivets almentborgerlige og ikke-klassespecifikke erfaringer, der i kraft af deres almene art ikke kan være fremmede for nogen specifik klasse-mæssig solidaritetsfølelse.

tilladelse hertil (samt betale en afgift herfor). Tilsvarende var individet ikke fri til at købe varen, hvor vedkommende ville, men var underlagt en bestemt bys »markedsret« – d.v.s. var retsligt påbudt udelukkende at købe sine fornødenheder på en bestemt markedsplads – og til de priser, der nu engang var gældende der. Disse 2 eksempler markerer altså, at hverken den ægteskabelige eller den kundemæssige frihed eksisterede som sådanne under feudalismen.

se, som en *modvirkende kraft*, men ikke som en principiel blokering for oparbejdelsen af en klassefælles bevidsthed om, at man har egne klasseinteresser.

Ekskurs:

Vi vil ikke beskæftige os indgående med denne problematik, der omfatter determinationsforholdet mellem produktiv og konsumtiv væren. Vi er selv ret usikre på, hvorledes dette problem skal løses – bl.a. fordi det rummer både videnskabelige og præ-videnskabelige, verdensanskuelsesmæssige momenter. Men vi vil dog kort skitsere, i hvilken retning vi tror problemets løsning skal søges.

Den måde, hvorpå én erfaringsverden (om man vil »sektor«) påvirker en anden, består aldrig i et egentligt monokausalt forhold imellem to sektorer*, men i kraft af, at personen, der agerer indenfor de forskellige erfaringsverdener, er et identisk individ. Påvirkningen mellem produktiv og konsumtiv væren skal tænkes i de baner, at indenfor den produktive væren modtager individet erfaringsindtryk, der bliver medbestemmende for organiseringen af såvel erfaringer som opbyggelsen af sociale samværsformer i den konsumtive væren.

Individet, som bærer af flere bestemmelser (bestemmelsen at være arbejder, familiemedlem, sportsudøver, mediekonsument m.v.), er *formidleren* mellem den produktive væren og den konsumtive væren, i og med de erfaringer, vedkommende oparbejder indenfor den ene værensform, optræder som regulativt princip for organiseringen af de erfaringer, som man gør i den anden værensform.

Bortset fra den ovennævnte fysiske kausalitet mellem produktiv og familial værensform, der er et eksempel på en mere direkte påvirkning, burde man rettere – i stedet for at tale om bestemmelsesforhold mellem to sektorer – tale om, at den produktive status som lønarbejder gennem de påvirkninger, der følger heraf, opbygger handlings- og motivationsdispositioner, der »bæres med over« i den konsumtive værens form felt efter arbejdstidens ophør, og som får betydning for udformningen af denne værensforms forskellige komponenter. Ganske som det omvendt gælder, at erfaringsindtryk og handlingsdispositioner, der er opbyggede i den konsumtive væren, gennem »værenstransposition« til den produktive væren – d.v.s. når individet går fra én værensform til en anden – vil få effekt for den organisering af erfaringsindtryk til erkendelse/anskuelser, som arbejderen opbygger her. Forholdet er således yderst komplekst.

Proletareksistens som sådan *betinges ikke* nødvendigvis proletarspecifik eksistens og erfaring, aktion m.v. i den konsumtive væren. Langt

* Som man normalt hævder, når man siger, at økonomien/arbejdet/produktionsmåden påvirker eller bestemmer samværsformerne/interaktionen/produktionsforholdene.

snarere er det sådan, at de erfaringer og handlingsdispositioner, der opbygges i den produktive væren, *disponerer* – men ikke betinger eller nødvendiggør – for en særlig quasiklassespecifik udformning af den konsumtive værens indhold. Den disponerer for en vis form for quasiklassespecificeret konsumtiv væren derved, at de virkelighedserfaringer, man qua bestemmelsen som lønarbejder indgår i, kommer til at tjene som et *fortolkningsmønster* for evalueringen af de erfaringer, man i den konsumtive væren er underkastet.

Det kan formuleres på den måde, at når arbejderne i deres organisering af sociale samværsformer ofte afviger fra borgerskabet, studenterne m.v., så skyldes dette ikke, at man som arbejder har et allerede-givet monopol på specifikke erfaringer i den konsumtive væren, men at de almene og derfor borgerlige i modsætning til proletariske erfaringer, man i den konsumtive væren indgår i, tolkes og organiseres til »meninger«, »anskuelser« o.lign. igennem et fortolkningsmønster, der allerede på forhånd er påvirket og formet af de erfaringsindtryk, man i den produktive væren har været udsat for.

De umiddelbare erfaringsrammer i den konsumtive væren er principielt ikke klassespecifikke – man erfarer f.eks. den samme ideologiformidling fra medierne uafhængigt af ens klassekonstitutive økonomiske bestemmelse. Men evalueringen og organiseringen af erfaringerne afviger ofte mellem lønarbejdere og bourgeoisie, fordi den tolkningsramme, der overhovedet indrubricerer den konsumtive værens erfaringer i en individuel »meningssammenhæng« er givet apriori i kraft af de klassespecifikke erfaringsindtryk og -rammer i den produktive væren.

Lad os tage et par eksempler. Både kapitalisten og arbejderen hører fra medierne under krisen, at den danske arbejder får for meget i løn. Men for arbejderen, der i den produktive væren erfarer, at man må slide hårdt for denne løn – og at man ikke bare »får« en løn, men faktisk »fortjener« den – tolkes sådanne udsagn i medierne med en langt større kritisk distance, end af kapitalisten, der – i sin egenskab af at være kapitalist – må tolke lønningerne som ufortjent høje foræringer til arbejderne, fordi disse altid repræsenterer en omkostning indenfor hans økonomiske erfaringsrammer.

Et andet og modsat eksempel, der illustrerer hvorledes erfaringer i den konsumtive væren disponerer for bestemte fortolkninger af erfaringerne i den produktive væren, er en arbejder, der indenfor den konsumtive væren har købt et hus, og dermed er bundet til de deraf følgende terminsydelser. Denne udvidelse af reproduktionens pengemæssige omfang disponerer vedkommende for en bestemt opfattelse af lønnens tilstrækkelighed i relation til konsumet. Hvis vedkommende arbejders »økonomi« er yderst anspændt – og hans arbejdskollegers »økonomi« omvendt ikke er så anspændt, at de er villige til på det relevante tidspunkt at aktionere for at hæve lønnen – vil realiteterne i den konsumtive væren noget nær tvinge den husejende arbejder til at være »morakker« og »akkordsprænger« og dermed komme i modsætning til sine arbejds-

kammerater, der – p.g.a. deres »lavere reproduktionsniveau« – i større omfang er tilbøjelige til at fortolke den aktuelle lønhøjde »positivt«*.

III. Delkonklusion og opsummering

Vi har efter oprindeligt at have diskuteret begrebet »arbejderklassens konkrete erfaringer« set, at den konkretionsforpligtigede tilgang til bevidsthedsproblematikken var en tvivlsom hjælp i en analyse af klassebevidstheden. Vi så at man, for overhovedet meningsfyldt at kunne tale om fælles klasseerfaringer, måtte forlade den eksklusive opfattelse af, at erfaring nødvendigvis havde – og måtte have – en fænomenologisk dimension.

I vort forsøg på at finde frem til det, man uden at modsige sig selv kan kalde for arbejderklassens erfaringer, dvs. den type erfaring, der var mulig for arbejderklassen som sådan, opstillede vi et skel mellem a) erfaringens stofflige indhold, der medreflekterede den stoffligt-fænomenologiske dimension, og b) en anden type erfaring, erfaringsrammen, der udmærkede sig ved at abstrahere fra denne bundethed til enkeltfænomenerne.

Op vi påviste, at erfaringsrammens videnskabelige nytteværdi lå i, at den var i stand til som erfaringstypologisk begreb at fremhæve den væsentlige erfaringsmæssige identitet på trods af de konkrete erfaringers ydre forskellighed. I erfaringsrammerne, især i den fælles bevægelse i disse under krisen, fandt vi det, man kan kalde arbejderklassens fælleserfaringer.

Endvidere opstillede vi et skel mellem det lønarbejdende individs produktive og konsumtive væren. Vi markerede her den produktive værens erfaringsrammer: løn, intensivering og fremmedbestemmelse som

* Dette er et af de klassiske eksempler på, at de interessemæssige opspaltninger af arbejderklassen, som vi senere vender tilbage til, ikke kun skyldes forskellige konkrete erfaringer i den produktive væren. For en sikkerheds skyld må vi hellere nævne, at eksemplet kun tjener som *illustration* af det modsætningsforhold, der kan opstå såfremt arbejderne organiserer deres konsumtive væren så forskelligt som det at bo til leje og det at bo i parcelhus. Modsætningens konkrete udfyldning kunne lige vel være omvendt, således at det var de andre, der ville aktionere, medens husejeren af angst for at miste lønnen under en evt. strejke ville gå imod, at man skulle aktionere.

erfaringsrammer, der på én gang var almene og specifikke. De var almene for arbejderklassens medlemmer (med de marginale undtagelser, der nu engang altid må være). Og de var specifikke for arbejderklassens medlemmer i forhold til andre samfundsborgere.

Vi fremhævede yderligere den principielle dualisme, der i henseende til det at gøre erfaringer præger det lønarbejdende individ. På den ene side oparbejder det i den produktive væren erfaringer, som kun lønarbejdere har adgang til i det kapitalistiske samfund. Disse erfaringer har lønarbejderen og i videre forstand (løn)arbejderklassen monopol på. Alt andet lige må denne fælleshed i erfaringsrammerne antages at styrke samhørigheden mellem klassemedlemmerne, og give dem en fornemmelse af, at de som lønarbejdere har visse erfaringer, livssituationer og i videre forstand interesser fælles – ting som de ikke har tilfælles med andre samfundsborgere.

Dette er vigtigt at fastholde, for heri ligger den erfaringsverden, der udgør klassebevidsthedens *mulighed* (hvor vi med klassebevidsthed her ikke mener andet, end at der er tale om fælles opfattelser i arbejderklassen om, at man som klassemedlemmer »er i samme båd«).

Vi hævdede endvidere ret postulatorisk, at graden af realisering af denne klassebevidsthed måtte øges under krisen, hvor erfaringerne i den produktive væren dannede basis for etableringen af en klassefælles systemkritisk bevidsthed – som vi i forlængelse af betegnelsen fra »Konjunkturforløb og Klassebevidsthed« kaldte anti-kapitalistisk bevidsthed.

Fandt vi således i den produktive værens erfaringsrammer basen for klassebevidsthedens mulighed, så måtte vi på den anden side erkende, at den klassemæssige samhørighedsfølelse og fællesbevidsthed, som vi antog styrkedes og frembragtes af individets lønarbejderliv, blev *modvirket* af, at det samme individ i sit borgerlige liv var underlagt erfaringsrammer, der – fordi de ikke er klassespecifikke, men alment-borgerlige – må antages at styrke opfattelsen af, at man ikke er forskellig i henseende til livs- (og erfarings-)situation fra andre; at man er fælles med hele befolkningen om at have de samme muligheder og friheder her i livet. Man deler den konsumtive værens erfaringsrammer med hele befolkningen, og dette må svække de tendenser til interesse- og erfaringsmæssig identifikation med sine klassefæller, der initieres i den produktive væren.

Vi fastholdt således, at lige så centralt det er, at den klassespecifikke form for produktiv væren ikke er uden betydning for erfaringsdannelsen i den konsumtive væren, lige så centralt er det, at man såvel teoretisk som langt hen også praktisk er »ligeberettiget« med de andre, og ikke i noget klassespecifikt underordnings- og pariaforhold overfor nogle andre, således som man i den produktive væren er det overfor ejerne af produktionsmidlerne.

Vi kunne udbygge denne bestemmelse ved at vise, at den lov – og dermed tvangsmæssige begrænsning af den individuelle frihed – der

gælder i de to værensformer er forskellig.

A) loven i den produktive væren er ikke ens for alle, thi den giver ejeren af produktionsmidlerne ret til at lede og fordele i forhold til lønarbejderne, og fratager disse retten til selv at lede og fordele anvendelsen af deres arbejde og handlinger. I selve det retslige system i den produktive væren er indbygget, at nogle mennesker er herrer og andre er knægte.

B) Loven i den konsumtive væren er den normale borgerlige ret, der er ens for alle, og som teoretisk set ikke giver noget enkeltindivid retten til at bestemme over, hvad andre individer skal gøre.

Dette fravær af et retsligt fastlagt mellemmenneskeligt over- og underordningsforhold indenfor den konsumtive væren bevirker, at det lønarbejdende individ her ikke behøver at agere på nogen (af andre) bestemt måde som »proletar«, men kan agere på en (af andre ubestemt) almentmenneskelig måde som »borger«.

Vi anerkendte naturligtvis, at der også under kapitalismen er tale om et herre-knægt-forhold. Men vi fastholdt, at retsligt set er herre-knægt-forholdet under kapitalismen kun virksomt indenfor den produktive væren, medens man i fritiden var lige så retslig fri som sin herre. Dette i modsætning til feudalismen, hvor produktiv væren og fritid ikke på samme vis var adskilte, og hvor herren var herre hele tiden, og knægten var knægt hele tiden.

Konsekvenserne af den værens- og erfaringsmæssige adskillelse af produktiv væren i lønarbejderlivet og konsumtiv væren i borgerlivet er, at den tendens til klassesolidarisk identifikation med de andre knægte, som de klassespecifikke erfaringsrammer må foranledige, modvirkes af, at knægten i sit borgerlige liv ikke længere sammen med sine klassefæller er underlagt en herre, men er ligeberettiget borger. Og som ligeberettiget borger ikke længere – blot fordi vedkommende (tilfældigvis) også er lønarbejder – er dømt til sammen med andre (klassefæller) at være retsligt undergivet en andens vilje.

Denne tendens til at modvirke en mulig klasse-mæssig identifikation mellem klassens medlemmer er den negative side af det borgerlige livs tværindividuelle, almentborgerlige erfaringsverden. Den modvirker bevidstheden om, at man sammen med sine klassefæller udgør en erfarings- og interesse-mæssig enhed, der er i modsætning til det øvrige samfund.

I spørgsmålet om styrkelse eller svækkelse af en klasse-mæssig selvidentifikation blandt medlemmerne af arbejderklassen, der videre er en styrkelse af bevidstheden om, at man udgør en speciel parigruppe i samfundet, har den almene ligeberettigelse i den konsumtive væren i henseende til mulige livssituationer og erfaringsrammer en entydigt svækkende effekt. Dette ændrer intet ved, at i forhold til tidligere tiders permanente herre-knægt-forhold – der, for så vidt den altid gjorde pariaeksistensen åbenlys, kunne fremme samhørigheds- og identifikationsfølelsen blandt de undertrykte – repræsenterer den ligeberettigelse, der

findes i det kapitalistiske borgerliv, et menneskeligt fremskridt.

I det følgende vil vi kort antyde visse revolutionsteoretiske konsekvenser af det ovenstående.

I og med de erfaringer, der kan udløse en antikapitalistisk bevidsthed, ikke kan begrænses til kun at være den produktive værens erfaringer, ja så er det heller ikke apriorisk givet, at der vil være isomorfi mellem arbejderklasse og revolutionært subjekt. Det er m.a.o. ikke givet, at kun lønarbejderne kan være antikapitalistiske.

Dette forhold kan konkretiseres derhen, at der i den konsumtive væren findes forskellige *almentborgerlige* erfaringsrammer, der – hvis vi skal tage et af de mere indlysende eksempler – miljøforurening kan danne *basis for udviklingen af en kritisk bevidsthed på dette punkt*. Andre eksempler er kvinde- og kønsproblematikken, byplanlægning m.v., der også – i det omfang de som erfaringer har en negativ karakter (føles undertrykkende) – indebærer muligheder for at udvikle et kritisk potentiale.

Disse almentilgængelige erfaringsrammer kan, i konkret forskellig form, formidle tværborgerlige, ikke-klassespecifikke erfaringer, der kan danne baggrund for, at de, der gør disse erfaringer, »lærer noget om samfundet«. Men! Der er tale om almentborgerlige erfaringer af den voksende pervertering af bestemte forhold i den konsumtive væren – ikke almentborgerlige erfaringer af, at disse forhold hænger intimt sammen med forholdene i den produktive væren. Dette har ret så fundamentale konsekvenser i strategisk henseende, da en kamp for socialisme så vidt muligt må søge at påvise »det kritiske punkts« forankring i produktionsmåden.

I forlængelse af det ovenstående forekommer det os betænkeligt, at man ofte indenfor det nye venstre fremhæver de »brede bevægelser« som eksempler og udtryk for, hvorledes man kan lave antikapitalistiske enhedsfronter.

Vi vil ikke afvise, at de eventuelt kan udvikle sig til noget sådant, men blot nævne, at de brede bevægelser i deres væsen er tværborgerlige delmålsbevægelser imod kapitalistiske perverteringsformer – der iøvrigt ikke blot kan reduceres til at være kapitalistisk affødte – der ofte af deltagerne selv ikke opfattes som perverteringer, der skylder noget specielt *kapitalistisk* produktionsmådesystem sin eksistens, og som derfor for mange af deltagerens vedkommende heller ikke opfattes som havende nogen brod imod den kapitalistiske produktionsmåde som sådan.

Det undrer os, at man så ofte ikke blot kan vurdere fænomenerne som det, de oftest er – nemlig agtværdige og socialistisk set vigtige forsøg på at begrænse perversionsudviklingen – men snarere vil se kampene som udtryk for et spirende angreb på selve persionens genesis i produktionsmåden.

Her er der tit en tendens til, at vi – fordi vi som marxistisk skolede individer godt ved, at en kamp mod perverteringen i den konsumtive væren ikke kan ses løsrevet fra arten af den produktionsmåde, man har i

samfundet – uden videre tager det for givet, at alle individer har denne viden om f.eks. sammenhængen mellem miljø og kapitalisme og mellem yringsfrihed og klassekamp, endsige vil være interesserede i at foretage denne kobling af forhold i den produktive og i den konsumtive væren.

IV. Erfaringsindhold som arbejderklassens ikke-identiske basis og lagspecifikke grupper indenfor klassen

Vi bevæger os nu fra den fase i fremstillingen, hvor vi koncentrerede os om de erfaringstypologiske *identiteter* indenfor arbejderklassen, til den fase, hvor vi må tage de erfaringstypologisk *ikke-identiske* momenter op til en nærmere behandling. Dermed bevæger vi os fra ét teoretisk gyldighedsområde til et andet, men herom senere i forbindelse med diskussionen af taktisk og strategisk analyse.

De konkrete erfaringer inden for den produktive væren er – som en særlig erfaringstypologi – i streng forstand ikke-almengyldige fænomener, da de ikke kan generaliseres uden tab af specificitet. Dette hindrer os dog ikke i at generalisere konkrete erfaringer, så længe man endnu er i stand til at fastholde disses stofflige karakteristika og kvalitet. Et eksempel på en gruppegeneralisering er samlebåndsarbejderne, der inden for arbejderklassens almene erfaringssammenhænge har det særpræg, at de – på trods af den individuelle forskellighed i arbejdssituationens konkrete detaljrigdom – gør erfaringer på intensiveringsområdet via samlebåndets stofflige karaktertræk.

Men grænserne for generaliseringerne indenfor denne erfaringstypologi er imidlertid hurtigt nået, når man i sine generaliseringer er forpligtiget til at fastholde de konkrete erfaringers stofflige karaktertræk.

Hvis vi holder os til de tre overordnede erfaringssammenhænge, vi påviste inden for den produktive væren, kan generaliseringer foretages i og på baggrund af den konkrete erfaring inden for: enten intensiverings stoffligt-konkrete formidleshed (der i så fald er en generalisering på basis af arbejdsforhold); eller en generalisering på basis af lønnens konkrete omfang; eller en generalisering på basis af graden af fremmedbestemthed i arbejdet (versus selvstændighed).

De grupper, man således kan finde frem til inden for arbejderklassen, kan – i de nævnte eksempler – være:

a) for intensiverings (arbejdsforholdenes) vedkommende: et skel mellem samlebåndsarbejdere, håndværksarbejdere, kontorarbejdere, ekspeditionsarbejdere i butikker o.s.v. Den bredeste generalisering (og den

er efterhånden så bred, at den er ved at miste sin analytiske kraft) er skellet mellem håndens og åndens arbejdere;

b) for lønnens vedkommende mellem løngrupperne (bredest mulige: mellem højt, normal og lavtlønnede);

c) for fremmedbestemmelsens vedkommende mellem ledere/administratorer og »tjenere« – med de gradueringer af »frihed i arbejdet« som nu engang findes her.

Yderligere kan disse *empiriske stratifikationer* (der siger noget om lønhøjde og arbejdsforhold m.v.) suppleres med en præcisering af, hvorvidt personen er beskæftiget af en kapital (som så opdeles i forskellige kapitalformer à la produktiv, ikke-produktiv m.v.) eller af staten og kommunerne. Disse politøkonomiske opdelinger siger intet umiddelbart om arbejdsforhold og løn, der kan være de samme for medlemmerne af samme strata, uafhængigt af om deres løn har form af kapital eller revenu. Men som vi skal se ved mellemlagene kan de være vigtige at lave, fordi de kan sige noget om de kommende udviklingstendenser.

Den økonomiske forbestemmelse af løn og arbejdsforhold (såfremt disse er kapitalunderlagte hedder de v og c) er central, fordi stoffet – løn- og arbejdsforhold – ikke lades uberørt af den økonomiske forbestemmelse.

IV.1. Den økonomiske forbestemmelses konsekvenser for erfaringsindholdets udviklingstendenser. (Samfundsmæssiggørelsen af arbejdsfunktionerne).

Vi vil ikke fortabe os i de forskellige stratifikationslag og -grupper, som man gennem tiden har fundet frem til. Derimod vil vi beskæftige os med de klasseteoretiske konsekvenser det får, at man indenfor arbejderklassen kan finde frem til så mange forskellige lag, der hver for sig har sine specielle stofligt-bundne konkrete erfaringer.

Da det er indlysende, at en gruppes konkrete erfaringer har bevidsthedsmæssige konsekvenser, må man anerkende en tendens til at arbejderklassens medlemmer opsplittes i mange indbyrdes uenige interessegrupper. Imidlertid må man også forstå, at denne opsplittning, der beror på arbejdsfunktionens rent stoflige karakter, ikke er den eneste opsplittende faktor.

Et vigtigt redskab i det analytiske apparatur, der skal anvendes til denne forståelse, er begrebet 'forskellig historisk tid'. Et begreb, som i sig rummer umuligheden af at foretage synkrone snit i diakronien; – at man skulle kunne plukke historiske epoker ud af den samlede historie og forestille sig, at den historiske udvikling er lige vidt fremskreden på alle områder og dermed skulle kunne danne basis for fælleserfaringer på alle områder af den sociale synkroni.

Det er ikke alene tænkeligt, men også virkeligt, at mens f.eks. produk-

tionsformen er udtryk for en høj grad af historisk udvikling, vil ideologiformen være i høj grad præget af historisk overhalede træk, levn fra feudalismen, religiøse motiver m.v. Således kan vi have en senkapitalistisk produktionsform kombineret med forskellige halvfeudale interaktions- og kommunikationsformer på et og samme historiske (diakrone) snit.

Man må, når man anvender begrebet »en historisk tid«, være på vagt overfor den tendens til at lægge en totaliserende dimension i analyserne, der ofte vil udradere inertien i de forskellige »sociale tider« (jvf. senere mellemlagsafsnittet).

Den historiske udvikling kan således ikke (på et givet kronologisk tidspunkt) uden videre antages at være lige vidt fremskredet på alle områder i samfundet, og det kapitalistiske samfunds institutioner* har derfor i høj grad deres »egen« historie.

Også inden for arbejderklassens udvikling findes forskellige »historiske tider«, og *nøglebegrebet* til forståelsen af denne forskellighed i historisk udviklingstrin og dermed også til forståelsen af lagforskelle inden for arbejderklassen er *samfundsmæssiggørelsesbegrebet*.

Vi skal her forsøge at give en kort præcisering af, hvad der ligger i samfundsmæssiggørelsesbegrebet*.

Udgangspunktet herfor er, at den logik, d.v.s. nødvendige udvikling, der institutionaliseres i historien med opkomsten af den kapitalistiske produktionsmåde, ikke er en logik, der udfolder sig i noget historieløst rum, men er en logik, der i sin opkomst er tvunget til at udfolde sig inden for de muligheder, som den historiske overlevering sætter. Lige fra sin historiske konstitutionsfase i den oprindelige akkumulation er kapitalens logik bundet til et omgivende samfund, der oprindeligt er af feudal karakter, og som derfor udtrykker en social rationalitet, der er kvalitativt anderledes end den kapitalistiske***.

På det tidspunkt i historien, hvor den kapitalistiske produktionsmåde opstår som *kapitalistisk produktion*, findes der givne historiske realiteter, som ingen ny »logik« kan være indifferent overfor. Historien producerer og reproducerer sig selv gennem skiftende institutionelle former såsom statsform, familieform, ideologiform, uddannelsesform og produktions-

* »Institution« er et begreb, der er overtaget fra den såkaldte frankfurterskole. Det dækker ikke kun over det felt, man normalt betegner som institutioner, men omfatter alle de sociale genstandsområder, som meningsfuldt kan siges at have en egeneksistens, og som gennem denne egeneksistens (institutionsform) afgrænser sig fra andre institutionsformer. F.eks. er såvel religionen som politiske ideologier iflg. denne definition institutioner.

** Jvf. hertil: O. Marquardt: En kommentar til samfundsmæssiggørelsesbegrebet, og dets betydning for forholdet imellem »logik« og »historie«. Fagtryk nr. 34, 1976.

*** Den kapitalistiske form for social rationalitet går i korte træk ud på, at – i det omfang det er muligt – alle sociale forhold skal omfunktioneres på en måde, så de vil bidrage til at optimalisere og maksimalisere merværdiproduktionen. Som vi nedenfor vil se, kan denne rationalitet aldrig – bl.a. p.g.a. subsumptionsforskellighederne – slå rent igennem.

og distributionsform m.v. Det, der adskiller én historisk produktionsmåde fra en anden, er den udvikling og *omfunktionering* som disse institutioner gennemløber, når de skal fungere inden for rammerne af en ny produktionsmåde.

Kapitalens samfundsmæssiggørelse af de institutioner, den eksisterer på basis af, er udtryk for kapitalens intentionale totalisering, der netop består i underordningen eller bortkastelsen af de overleverede institutioner alt efter deres nødvendighed for systembestanden (den kapitalistiske produktionsmåde).

I det omfang kapitalen er i stand til at indordne institutioner under sig og påtrykke disse en anden udviklingslogik (omfunktionere dem), er der tale om *samfundsmæssiggørelse* af sociale institutioner.

Institutionerne inden for en samfundstotalitet kan groft sagt opdeles i to kategorier, der modsvares af to former for underlæggelsesmekanismer: 1) subsumptionsformerne, der antyder underlæggelsen under en kapital og 2) de subsumptive interventionsformer, der antyder, at institutionen underlægges noget andet (jvf. nedenfor).

Ad 1) Subsumptionen af produktivkraftinstitutionen foregik (-går) ad rent økonomisk vej. Det vil sige, at disse institutioner er af en sådan beskaffenhed, at de kan købes af kapitalen og få kapitalform som enten konstant eller variabel kapital.

Denne omfunktionering gennem subsumption, hvor det håndværksmæssige arbejdes traditioner bliver rykket op med rode og omdannet til den maskinelle storindustri med delarbejde, samleband etc., skete og sker gennem tre faser: indirekte, formel og reel subsumption. Kapitalens totalisering af sit herredømme over produktionen vil derfor til stadighed medføre lagforskelle inden for denne del af lønarbejderklassen, men samtidigt hermed udbredes de før omtalte institutionelle erfaringsrammer til stadig større dele heraf.

Ad 2) Situationen er her en ganske anden. Kapitalen kan ikke købe disse institutioner (og påtrykke dem kapitalform), og den skal holde sig inden for den samfundsmæssige legalitet.

Disse institutioner kan ikke få deres indhold bestemt gennem direkte underlæggelse under nogen kapitalistisk ejendoms- og brugsret, som tilfældet er ved de institutioner (og arbejdsfunktioner), der er af en sådan stofflig beskaffenhed, at de kan *købes* af kapitalen, fordi de direkte kan indgå i kapitalens produktionsproces som dennes stofflige bestanddele. De kan som institutioner ikke påtrykkes nogen umiddelbar kapitalistisk formålsbestemmelse og indholdsbestemmelse i kraft af en suspension af de normale demokratiske regler for hvorledes beslutninger om institutionernes formål og indhold træffes i det borgerlige samfund, således som

tilfældet var ved de institutioner, som direkte købtes af kapitalen. I sidstnævnte tilfælde har kapitalen nemlig gennem købet af institutionen også købt retten til suverænt at definere, hvorledes denne skal anvendes, uafhængig af hvorledes andre grupper i samfundet bedømmer det formål og indhold kapitalen giver det. I førstnævnte tilfælde er der imidlertid ikke nogen, der har fået uindskrænket og suveræn ejendomsret til institutionen i kraft af et køb af den, og formålsbestemmelsen må følgelig ske under behørig hensyntagen til at alle borgere i samfundet har en principiel lige stor ret til at deltage i den meningsdannelses- og beslutningsproces, der skal definere institutionens formål.

I det omfang den kapitalistiske interesse er virksom i sådanne former for formålsbestemmelse af sociale institutioner, kan det altså ikke ske gennem direkte subsumtion, men må ske igennem en såkaldt subsumptiv interventionsform. I de borgerlige demokratier under den specifikke kapitalistiske produktionsmåde er det socialpartnernes politiske offentlighed i de politiske dominansinstitutioner*, der er formen for kapitalens subsumptive intervention overfor de sociale institutioner, der ikke direkte kan kapital-subsumeres. Baggrunden for dette er, at efter virkeliggørelsen af det borgerlige demokrati er den almindelige valgret og socialpartnernes politiske spil den form, hvorigennem de institutioner, der er underlagt staten (og kommunerne m.v.), får deres videre formål og indhold definerede. Og dette medfører i videre forstand, at institutionernes formålsbestemmelse ikke umiddelbart kan være kapitaloptimal – kun hvor kapitalen har ejendomsret (via køb) kan den gennemføre sin vilje optimalt, uden hensyntagen til andres meninger – men kun kan være *suboptimal***.

Siden socialpartnerskabet med indførelsen af det borgerlige demokrati har sat sig i besiddelse af den politiske dominansinstitution, har det en række styringsfunktioner at varetage overfor de institutioner, der er poli-

* Politiske dominansinstitutioner kalder vi de institutioner, hvor den officielle politiske magt er centraliseret. F.eks. parlamentet, der har politisk myndighed (dominans) over alle de institutioner, der indgår i den såkaldte offentlige sektor.

** Forskellen mellem kapitaloptimalitet overfor suboptimalitet må forstås på den måde, at nok er den borgerlige politiske socialpartner-offentlighed *affirmativ* overfor kapitalens logik og interesse for så vidt som socialpartnernes enighed og uenigheder altid udfolder sig på basis af en basal enighed om selve systemets nødvendige reproduktion. Socialpartneroffentligheden kan – qua offentlighed for socialpartnere, der alle anerkender, at den kapitalistiske form for produktion må og skal respekteres – ikke afgørende gå imod merværdiimperativets krav til de politiske afgørelser.

Men der er – bl.a. i den økonomiske politik i parlamenterne – store forskelle på en politik, der blot sikrer kapitalen de nødvendige vækstbetingelser fremover, og en politik, der tilsidesætter alle sociale hensyn og interesser for at sikre kapitalen de *optimale* vækstbetingelser. Fordi også andre end kapitalernes interesse spiller ind i beslutningstagningen (og institutionernes formålsbestemmelse) i den politiske offentlighed, er kapitalen – i modsætning til enkeltvirksomhedsplanet, hvor den har brugsretten til institutionerne og kan formålsbestemme disse indkøbte institutioner på helt suveræn og diktatorisk vis udfra hvad der er

tisk underordnede denne. Man kan her opdele de institutioner, der af socialpartnerne skal formålsbestemmes, i tre typer:

a) I det omfang institutionernes særlige produktion er ret ligegyldig for den kapitalistiske produktionsmådes videre udvikling, vil disse i vidt omfang blive overladt til sig selv, og de vil forholdsvis frit kunne reproducere sig i det omfang, der i samfundet som sådan er en tilstrækkelig interesse og traditionsmæssig opbakning til, at parlamentet er nødt til via bevillinger på statsbudgettet – at give dem det økonomiske grundlag for deres videre naturgroede udvikling. Eksempler herpå i Danmark er Folkekirken og for en lang periodes vedkommende store dele af uddannelses-sektoren.

Såfremt en sådan institutionsbærende tradition og interesse ikke er tilstede, vil institutionen som en rent uinteressant anakronisme blive sultet bevillingsmæssigt ihjel.

b) I det øjeblik den kapitalistiske produktionsmåde kræver direkte inddragelse af institutionens produkter for sin videre eksistens, er det ikke længere tilstrækkeligt at overlade disse institutioner til sig selv og deres traditionelle udviklingsmæssige egen logicitet. Systemets bestandsnødvendige direkte styring er blevet et ultimativt krav, da systemet har udviklet et nødvendigt behov for deres specifikke brugsværdier.

c) En del af den nødvendige institutionsbestand eksisterer ikke i forvejen som historisk arv og må derfor skabes af den politiske dominansinstitution selv efterhånden som behovet opstår.

I det øjeblik socialpartnerskabet står over for en nødvendig omfunktionering af en given institution befinder det sig i en dobbelt modsætning. For det første skal den indholdsmæssige omfunktionering ske inden for

nødvendigt for den optimale merværdiproduktion – nødsaget til at affinde sig med *suboptimalitet* hvad angår den politiske beslutningsproces.

Det gælder alment, at jo mere rigeligt merværdiens kilder flyder, jo større er rammen for det politiske spillerum – og jo større er mulighederne for at socialpartneren arbejde (det vil her sige lønmodtagerorganisationerne) kan fremme sine interesser, samtidigt med at kapitalen får en tilstrækkelig profit til at der er motiv for yderligere investeringer. I en sådan situation kan man tale om, at den politiske dominansinstitution fører en *kapitalaffirmativ* politik i og med, at den ikke – via skatter o.l. – beskærer profitterne så meget, at akkumulatio-nen bringes i fare. Men samtidigt fører den (udfra hvad der er rationelt fra den optimale merværdiproduktions synsvinkel) en *suboptimal politik*, fordi den tilegner sig store merværdimasser, som den anvender til det, der udfra et merværdirationelt standpunkt er »spild«; som eksempler på sådant spild kan nævnes kunststøtte, kulturfremmende og kritiske uddannelser m.v. I den forstand er statens politik altså ganske vist kapitalaffirmativ (fordi den ikke antaster selve systemets grundlag), men også kapitalsuboptimal (fordi den ikke tilsidesætter alle andre end merværdiproduktionens snævre interesser).

(Det siger sig selv, at vi, når vi taler om statslige »spildgifter«, ikke tænker på de såkaldte almene produktionsbetingelser såsom vejanlæg m.v., der jo netop, skønt uproduktiv anvendelse af merværdi, er nødvendige og dermed »fornuftige« for kapitalen).

Endvidere henviser vi igen til den nævnte artikel af O. Marquardt »Om samfundsmæssig-gørelse ...«, hvor der bl.a. udvikles det skel mellem »kapitalens« og »enkeltkapitalernes« interesser, som vi her af pladshensyn har identificerede. Ligeledes præciseres også de faktiske grænser for kapitaloptimalitet, der findes indenfor produktionsprocessen.

rammerne af de interesse modsætninger, der ligger i socialpartnerskabet selv (som udtryk for klasse mæssige modsætninger) og for det andet står statsmagten over for institutionernes modstand.

Afhængigt af styrkeforholdene inden for socialpartnerskabet og inden for institutionen, samt spillet herimellem, omfunktioneres så institutionen. Dette må give sig udslag i forholdsvist vide rammer for den indholdsmæssige udfyldning af institutionen.

Den indholdsmæssige omfunktionering følges i reglen op med vidtgående krav til arbejdsydelsen ud fra et almindeligt kapitalistisk rationalitets- og økonomiseringsprincip. Sagt på en anden måde vil der blive stillet krav om øget intensivering og (for så vidt det er muligt) »maskinisering« af arbejdet.

Omfunktioneringen kan udmærket *igangsættes via* en midlertidig rationalisering og økonomisering. Intensiveringen gennemføres på dette tidspunkt endnu isoleret fra indholdsmæssige ændringer. Men da intensiveringen normalt gennemføres i hierarkisk form (mere for nogle end for andre) vil den kunne tjene til at splitte en mulig enhed inden for de arbejdere, der er »ansatte« under institutionen*. Dermed vil intensiveringen indirekte svække mulighederne for at disse »ansatte« senere kan optræde som en samlet og enig front imod de senere indholdsmæssige omfunktioneringsstrategier.

Perspektivet for lønarbejderne i disse sektorer er, at de i takt med den historiske udvikling i langt mere håndfast form end tidligere vil indgå under samme erfaringsrammer som alle andre lønarbejdere: fremmedgørelse, intensivering og lønmodtagelse.

Forskelligheden i den form hvorunder arbejdsfunktioner samfundsmæssiggøres under kapitalismen har klasseanalytiske konsekvenser. Vi skal her prøve at angive rammerne for en klasseanalyse således som den kan opstilles på baggrund af ovenstående. Udgangspunktet herfor er opfattelsen af lønformen som klassekonstituerende og forskellighederne inden for arbejderklassen forstås på baggrund af dels forskelligheden i selve samfundsmæssiggørelsesformen (som lønarbejde under en kapital, stat etc.) og dels på baggrund af den historiske udviklingsgrad inden for én og samme samfundsmæssiggørelsesform.

Lagdelingen inden for lønarbejderklassen kan skematiseres på følgende vis, hvis man går politøkonomisk frem:

1) *lønarbejderne i den produktive sektor*. Eftersom kapitalens samfundsmæssiggørelse af produktionen foregår såvel vertikalt som horisontalt (henholdsvis videreudvikling af subsumtionen og udbredelsen af denne til endnu jomfruelige områder); eftersom fagforeningerne har forskellig styrke og kamptradition; eftersom der eksisterer interesse modsætninger

* Den hierarkiske form, som vi senere vender tilbage til, medfører, at enigheden vanskeliggøres blandt de ansatte, fordi én gruppe af ansatte normalt får alt sukkerbrødet, hvorimod en anden gruppe får alle piskene. På denne måde spilles grupperne ud mod hinanden.

(såsom faglært/ufaglært, mand/kvinde, 1. generation/ældre etc.) vil der blandt lønarbejderne i den produktive sektor eksistere specifikke lagforskelle, hvor hvert lag har sine specielle konkrete erfaringer.

2) *lønarbejderne inden for cirkulationssfæren.* Herunder hører såvel butikspersonale som virksomhedsfunktionærer m.v. Før i tiden var disse ansat under håndværkslignende vilkår i små eller mellemstore virksomheder (kontorer, forretninger m.v.). De agerede ikke som del af arbejderklassen og blev da også opfattet som et arbejderfjendsk og reaktionært lag.

Udviklingen inden for dette område gennem 60'erne og 70'erne viser, at deres erfaringsinstitutioner udfyldes på kapitalistisk vis i form af objektivt formidlet fremmedgørelse (via EDBsering og maskinisering) og objektivt formidlet intensivering (via rationaliseringer, tidsstudier etc.). Dette sker via cirkulationskapitalens koncentration og centralisation, og dette er vel om noget grunden til, at cirkulationsfagforeningerne og især nok HK i 70'erne har kunnet slå igennem som fagforening med deraf følgende arbejdskampe såsom Salling, Føtex, Skjold Burne etc.

Også her eksisterer selvfølgelig lagforskelle afhængigt af faggrupper, arbejdssted m.v., men de har med historiens udvikling fået (påtvunget) et voksende konkret erfaringsfællesskab (og deraf flg. interessefællesskab) med den øvrige del af arbejderklassen.

3) *lønarbejdere inden for de sociale institutioner, der formålsbestemmes af den politiske dominansinstitution* (stat, amt, kommuner). Herunder kan vi foretage en første lagdeling i tre kategorier: a) lønarbejdere inden for de institutioner, der endnu fungerer på egne naturgroede præmisser, b) lønarbejdere inden for institutioner, der enten er eller er ved at blive underlagt en socialpartnerrationalitet og c) lønarbejdere inden for institutioner, der er oprettet af socialpartnerskabet selv.

For sidstnævnte institutioner gælder, at de (herhjemme) indholdsmæssigt er bestemt af socialpartnerskabet (som f.eks. hele daginstitutionsområdet) og at lønarbejderne herindenfor har langt færre prækapitalistiske og præsocialpartnersamfundsagtige traditioner, der har kunnet virke blokerende for deres arbejdsmæssige tilpasning og »modernisering«, og som derfor i langt mere konkret form indgår under erfaringsrammerne fremmedbestemmelse, intensivering og lønmodtagelse. De har i selve udgangspunktet et langt mere umiddelbart interessefællesskab med den øvrige del af arbejderklassen.

En stor hjælp til belysning af kategori b) er PP-II, der, trods mangler på forskellige områder såsom manglende fornemmelse for den spirende krise, må anses for at have fingeren på pulsen hvad angår forestående omfunktioneringer. Planlæggerne opstiller følgende krav:

- 1) omfunktionering og rationalisering af den statslige og kommunale administration og etaterne (post, told, politi, m.v.);
- 2) omfunktionering og rationalisering af uddannelsessektoren;
- 3) samme af social- og sundhedssektoren.

1) *omfunktionering af den statslige og kommunale administration og etaterne.* Umiddelbart lyder det mærkeligt, at statsmagten skulle have brug for at omfunktionere sit eget administrationsapparat, men ikke desto mindre er dette tilfældet. Overleverede naturgroede traditionslag* i denne administration ændres ikke, blot fordi magten over den politiske dominansinstitution skifter hænder – der skal ske en aktiv omfunktionering alene af den grund, at de forestående planlægningsopgaver over for andre substitutioner kræver en helt anderledes organisering af administrationsapparatet. Da der imidlertid ikke eksisterer en adækvat uddannelse og da krisen sætter kraftige begrænsninger for det statslige forbrug må den påkrævede omfunktionering vente og i stedet gribes til rationaliseringer, som under alle omstændigheder var påkrævet.

PO-75 er nok den mest kendte rationaliseringsplan, men også inden for DSB, toldtaten m.v. skæres ned på budgetterne og EDB-systemer indføres således, at arbejdsstyrken mindskes og arbejdets indhold tømmes. De statsligt ansatte lønarbejdere (herunder tjenestemænd) bliver således underkastet en kraftig intensivering af arbejdet og fremmedgørelse via maskinisering, således at de i lighed med andre arbejdere bliver tilbehør i en proces, de selv ingen indflydelse har på.

Rationaliseringer betyder også »løntilbageholdenhed«, men om det i videre forstand også vil betyde en udradering af tjenestemandskategorien er afhængigt af statsmagtens strategi (det ser ud til at Socialdemokratiet vil bruge den som middel til at afværge strejker på såkaldt »vitale« områder såsom hos postarbejderne).

2) *omfunktionering af uddannelsessektoren.* Hovedproblemet har været og er stadig at få indholdsbestemt uddannelserne, så de modsvarer det specifikt kapitalistiske samfunds udviklingstrin, samt overhovedet at gøre dem administrerbare. Det vil på den ene side sige uddannelser, der svarer til kravet om en mobil arbejdskraft, og på den anden side uddannelser, der erstatter traditionsoverleveringerne (det alment dannende) med en direkte legitimering af det senkapitalistiske samfund.

Den aktuelle krise har imidlertid p.g.a. rent sparemæssige hensyn sat en brat stopper for den videre indholdsmæssige omfunktionering. Yderligere har de politiske interessemodsætninger inden for staten, bl.a. formidlet af småborgerskabets radikalisering, indtil videre ikke kunnet forenes om det indhold, der skal lægges i uddannelserne. Dette ses bl.a. af hundeslagsmålet omkring etableringen af EFG-uddannelserne og bortskæringen af lønnen på basisåret.

Har den politiske uenighed på det parlamentariske plan under krisen således sat bom for dybtgående indholdsmæssige reformer af uddannelserne, har krisen til gengæld givet statsmagten mulighed og legitimation

* Som f.eks. den stramme opdeling mellem de forskellige forvaltningsgrenes traditionelle arbejdsområder, der betyder, at en overordnet planlægning på det nærmeste er umulig p.g.a. stridigheder indbyrdes om arbejdsfelternes placering.

for besparelser over de forskellige budgetter, således at den i det mindste får en mere effektiv udnyttelse af bevillingerne og således, at den kan prøvekøre forskellige administrationsprocedurer og dermed få et administrationsværktøj, der senere kan anvendes mere direkte på indholdsbestemmelsen*.

3) *omfunktivering af social- og sundhedssektoren.* Rationaliseringer og sparebestræbelser inden for disse sektorer har ændret sig kvalitativt i den senere tid, og store dele af arbejderne mærker intensiveringen og fremmedgørelsen på kroppen*.

Det afgørende nye i PP-II stammer fra stadigt stigende problemer for sygdomsbekæmpelsen, der ikke kan dæmme op for f.eks. et stigende antal førtidspensionerede etc. Lægevidenskaben har længe stået i stampe omkring apparatfejlmødelen (fokusering på behandling fremfor forebyggelse), hvilket bl.a. bygningen af kæmpesygehuse er udtryk for.

Det er først i de senere år, der virkelig er opstået noget, der ligner samfundsrelevant forskning med en fokusering på miljøårsagerne, hvilket har givet sig udslag i oprettelsen af arbejdsmedicinske klinikker og lovforslaget om bedriftssundhedstjeneste (der her må betragtes som symptom på en udvikling).

Endelig skal her nævnes, at læger og tandlæger ikke ret meget længere kan regne med at fastholde deres formelle status som »liberale erhverv« (reelt er de jo gennem tilskudsordninger i vidt omfang betalt af det offentlige) under en omstrukturering af sundhedssektoren.

* Betingelserne for at foretage en omfunktivering af uddannelsessystemet forandrer sig således radikalt med/i konjunkturforløbet.

Under en højkonjunktur er der bevillingsmæssige muligheder for at undgå de skranker for en omfunktivering som tradition m.v. udgør. Det er her muligt blot at oprette nye og anderledes organiserede institutioner til erstatning for de gamle uden at disse nedlægges. Under højkonjunkturen er det ved oprettelsen af institutioner muligt at undgå de problemer, som en bestemt forskningstradition udgør for en nyorientering, (som f.eks. »forskningsfriheden«).

Under en økonomisk mangelsituation må reformaktiviteter gennemføres med en anden strategi. Omdrejningspunktet her er at udmarve den bestående orden igennem nedskæringer. Administrationen af disse bliver lagt ud til de enkelte institutioner, hvor der så foregår et hundeslagsmål mellem de forskellige afdelinger om de alt for små bevillinger. Denne splittelseffekt skal videre ses i sammenhæng med, at nedskæringerne ikke på nogen måde bryder med det hierarki af bestående økonomiske og privilegiermæssige forskelle, der gør sig gældende de ansatte imellem. Denne fastholdelse af hierarkiet gør det meget vanskeligt (for ikke at sige umuligt) at skabe en fælles linie over for og dermed kamp imod nedskæringerne. En vanskelighed, der i og med den forplanter sig til institutionernes mindste dele (institutter, afdelinger) via hierarkiet, betyder, at de enkelte dele har meget svært ved at skue ud over deres egne små særinteresser.

* Sygehusarbejderne erkender i voksende grad, at deres arbejde ikke har noget med et »kald« at gøre. Dette viser den nyligt afholdte »hospitalarbejdernes konference«. Her vedtoges en resolution, der bl.a. går på tværfaglig enhed (blandt 50 forskellige faggrupper) og på udvikling af et slagkraftigt samarbejde med de øvrige dele af fagbevægelsen. Traditionen for en svag faglig aktivitet på hospitalerne er her afgørende svækket.

Generelt kan siges, at kapitalismens udvikling i almindelighed og den aktuelle krise i særdeleshed medfører, at de privilegerede dele af de statsligt ansatte lønarbejdere rammes på såvel deres løn- som deres arbejdsmæssige privilegier. Men de rammes i forskellig form, i og med statsmagten vil søge at opretholde privilegiehierarkiseringen indenfor grupperne af ansatte, for derigennem at svække mulighederne for dannelsen af en fælles protestfront blandt disse.

At statsmagten i sin beskæftigelsespolitik overfor disse lønarbejdergrupper fremover vil undgå at forpligtige sig til en bestemt udformning af de statslige lønarbejdsfunktioner, for i stedet at holde døren åben for hyppige omfunktioneringer af arbejdsforholdene, viser flg. citat fra PP-II: »At man ved indgåelsen af overenskomster med de forskellige interesseorganisationer i videst mulig udstrækning undgår bestemmelser om, hvor meget personale, der mindst skal anvendes, og hvorledes personalet kan anvendes«. Desuden plæderes derfor, at de faste forestillinger om, hvem der kan udføre hvad, skal nedbrydes gennem en aktiv statslig løn- og personalepolitik.

V. Lagdelingen i arbejderklassen og dennes politiske konsekvenser

Generelt kan man for arbejderklassens vedkommende tale om, at der findes en lagdeling og hierarkisering af elendigheden under kapitalismen, hvor den hierarkiske strukturering af elendigheden netop udgør dennes specifikke kapitalaffirmativiserende kvalitet. Der findes grupper, der i såvel arbejdsmæssig som lønmæssig henseende er så stærkt privilegerede, at de under en socialisme (jf. nedenfor) nødvendigvis må give afkald på en omfattende del af deres materielle goder.

En stærkt privilegeret gruppe indenfor elendighedens hierarki er akademikerne, der som *standsbegreb* dækker over væsentlige løn- og arbejdsmæssige forskelle, såsom de f.eks. findes mellem en tandlæge og en nybagt cand.mag. og mellem en professor og en nyansat adjunkt.

For de løn- og arbejdsmæssigt privilegerede dele af disse lag må socialismen – i det omfang de fremfører den som deres interesse og samfundsmål – i højere grad være udtryk for, at deres humanistiske moral er i stand til at undertrykke deres materielle særinteresser, end for at den materielle særinteresse søger sin optimale tilfredsstillelse.

Omvendt kan man indenfor lønarbejderklassen for andre grupperingers

vedkommende finde ekstreme underprivilegeringer, der da ofte er knyttet sammen med kønsmæssige forskelle. Dette gælder, som alle ved, for de lavtlønnede, der både løn- som arbejdsmæssigt er presset i samfundets bund.

Sådanne hierarkiseringer i henhold til og ud fra det konkrete erfaringsindhold indenfor arbejderklassen har flere årsager*.

Rent principielt udtrykker det forhold, at elendigheden overhovedet har en hierarkisk form – og elendighed er der tale om for alle lønarbejders vedkommende, da alle, selv direktøren, er underkastet usikkerheden i arbejdet, intensiveringen og fremmedbestemmelsen – at formen for denne elendighed er kapitalistisk organiseret.

Her er vi igen ved et af de markante eksempler på, at indholdet – løn/levestandard og arbejdsforhold – ikke lades uberørt af, at det har en *kapitalistisk form* og er formidlet via lønformen. Hierarkiseringen under kapitalismen indenfor arbejderklassen skyldes det kapitalistiske forhold, at et menneske ikke vurderes socialt ud fra andre kriterier end sine arbejdskraftmæssige kvaliteter. Menneskets »retfærdige« reproduktionsgrundlag vurderes ikke efter dets menneskelige kvaliteter i bred forstand, hvor mange fænomener spiller ind udover de snævert arbejdsmæssige kvalifikationer, men alene ud fra hvorvidt man er bærer af bestemte arbejdsmæssige kvalifikationer, der er et aktuelt behov for.

Det er udbuddet og efterspørgslen efter bestemte arbejdskræfter og kvalifikationer, der, som en rent økonomisk målestok, bestemmer hvorvidt en gruppe mennesker skal høre til i den privilegerede eller upriviligerede del af hierarkiet.

Udtrykker hierarkiseringen således noget rent strukturelt og overindividuel («de økonomiske forholds stumme tvang»), så er den i sin kapitalistiske form som hierarkisering af elendigheden en kapitalaffirmativiserende faktor, da den (1) splitter arbejderklassen i forskellige lag, hvis interesser i ændring eller bevarelse af det bestående samfund hver for sig er i snæver sammenhæng med deres sociale status indenfor hierarkiet. Og (2) fordi den binder en del af de privilegerede til sig som systemets forsvarere. I den forstand er den specifikke hierarkiske form for elendighed

* Man har ofte forklaret den eksisterende lønmæssige ulighed med en henvisning til, at arbejdskraftens værdi er forskellig for de forskellige lønarbejdere, og vokser i takt med de uddannelsesomkostninger, der er medgået til at uddanne de respektive arbejdskræfter.

Denne værdimæssige forskellighed indenfor arbejderklassen har vi søgt at argumentere imod, og for en mere fyldig argumentation kan vi bl.a. henvise til O. Marquardt, »En kommentar til den såkaldte reduktionsproblematik og dennes betydning for den marxiske arbejdsværditeori«, Fagtryk 2, Århus 1975. Heri hævdes, at arbejdskraftens værdi er den samme – uafhængigt af forskellige uddannelsesomkostninger – og at lønforskelle imellem grupper indenfor arbejderklassen må finde deres forklaring andre steder.

Det siger sig selv, at forskellige opfattelser af værditeoretisk art vedrørende arbejdskraftens (ens eller forskellige) værdi har politiske konsekvenser, da en accept af den strategi vi senere fremsætter afhænger af, at man accepterer vores værditeoretiske præmis.

kapitalaffirmativ, i og med den atomiserer arbejderklassens ellers mulige erfaringsenhed og interessefællesskab.

Havde formen for elendigheden været demokratisk, d.v.s. at alle havde det lige ringe eller lige godt – og det kan den snævert værditeoretisk godt være, da den ene arbejdskraft ikke er mere værdibærende end den anden – ville de erfaringsmæssige muligheder for klassesolidaritet og interessefællesskab naturligvis have været langt større.

Den centrale konsekvens af de til hierarkiseringen knyttede forskellige konkrete erfaringsindhold er, at arbejderklassens forskellige lag vil udvikle særerfaringer og særinteresser, der – for så vidt man er i den øvre ende – medfører, at man vil søge at fastholde privilegierne, og for så vidt man er i den nedre ende vil angribe de højtprivilegeredes særstatus.

Disse gruppers konkrete erfaringsindhold er så indbyrdes forskelligartede, at de er blokerende for en *positiv* interesse-mæssig identifikation indenfor arbejderklassen. Igen: vi siger positiv, fordi vi mener, at det kun er i henseende til positiv interesseidentifikation, at arbejderklassen under den givne hierarkiseringsstruktur må anses for at være ude af stand til at enes. I negativ henseende er den, som vi skal se, derimod nok i stand til det.

Selv under hierarkiseringsstrukturens givne rammer er interesseidentifikation mulig indenfor arbejderklassen som en *negativ* interesseidentifikation på et *anti-kapitalistisk* grundlag.

For at man bedre kan forstå dette, vil vi definere, hvad vi mener med anti-kapitalistisk bevidsthed.

Udtrykket anti-kapitalistisk bevidsthed antyder ikke, at arbejderne, der er bærere af denne, nødvendigvis behøver at sidde inde med en (marxistisk) erkendt og gennemtænkt modvilje (»antifølelse«) imod den kapitalistiske økonomi som sådan. Graden af sand viden i betydningen en tilnærmelsesvis videnskabeligt korrekt gennemskuelse af, hvorledes tingene hænger sammen i det kapitalistiske samfund, hænger ikke nødvendigvis sammen med om bevidstheden er anti-kapitalistisk eller ej.

Man behøver ikke at vide, hvad kapital er, for interesse-mæssigt og i sine politiske krav at være anti-kapitalistisk. Lige så lidt som man, når man f.eks. kræver privilegiefrihed og radikalt demokrati, behøver at vide, at man kræver det, der på universiteterne kaldes socialisme.

Her kommer vi til et forhold, som det nye venstre – der jo i vidt omfang tog sit udgangspunkt på universiteterne og fik sit videnskabelige og teoretiske selvidentifikationspunkt gennem Marxlæsningen – ofte har overset. Som akademikere vænnes vi til at handle på en måde, der kan kaldes »kalkulatorisk-rationel praksis«; d.v.s. at vi vænnes til at lade *erkendelsen* af det objekt handlingen rettes imod gå *forud* for selve *handlingen*. Og vi vænnes til intet at foretage os, førend vi har gennemtænkt de mulige konsekvenser af handlingen.

Vi er opdraget til at tro, at både en positivisering (d.v.s. en positiv identifikation med en ting) og en negering (d.v.s. en afstandtagen fra en

ting) kræver en så vidt muligt sand viden om den ting, som man positiverer eller negerer.

Sagt med direkte relevans for vores problem er man, ved at overføre sin egen normale adfærdsform – den kalkulatorisk-rationelle, der forholder sig til tingene på basis af 'viden' og ikke bare 'meninger' om dem – til at være den eneste mulige handlemåde, alt for tilbøjelig til at tro og mene, at for at lønarbejderne skal kunne tage interessenmæssig afstand fra kapitalismen – artikulere anti-kapitalistiske interesser – må de sidde inde med en viden om denne ting – denne kapitalisme – som man er anti overfor.

Men lige så lidt som man behøver at handle på basis af en videnskabelig indsigt i tyngdeloven for at kunne vælte en flagstang, lige så lidt behøver man indsigt i kapitalismens lovmæssigheder for at kunne vælte kapitalismen.

Det har været Karl Korsch's fortjeneste mest dybtborende at fastholde, i sine ofte oversete Zürichteser, at lige så vigtigt det er, at marxismen som teori er midlet for den teoretisk-videnskabelige kritik af det kapitalistiske system, lige så videnskabsfikseret og naivt-idealistisk er det at gå ud fra, at den har noget monopol – endsiges naturligt forret – på at være det kæmpende proletariats ideologi, blot fordi den selv hævder at ville være det.

For os betyder det, når vi taler om anti-kapitalistisk bevidsthed, at man ikke nødvendigvis – når man har opstillet sine antikapitalistiske krav – har erkendt og gennemskuet kravenes anti-kapitalistiske (i betydningen: ufornelige med den kapitalistiske økonomis egenartede love) kvalitet. Endsiges at man har gennemskuet det system, overfor hvilket man opstiller anti – og reelt systemnegerende – krav. Antikapitalistisk bevidsthed betyder for os kun, at man stiller og fastholder krav, der i deres konsekvens fører til en ophævelse af den kapitalistiske økonomi – ikke at man på forhånd er sig disse konsekvenser bevidst.

I forlængelse heraf vil vi påpege et af de centrale momenter ved den så ofte omtalte dialektik mellem reform og revolution. Selv de mest traditionelle og reformistiske socialpartnerkrav, der hviler på den mest uproblematiserende bevidsthedsmæssige selvidentifikation med socialpartnerskabet, vil under krisen må socialpartnerskabet brydes, fordi kapitalen ikke har »råd til« at overholde partnerskabets hævdvundne love, men ensidigt må tiltage sig magten og bryde den gamle enighed mellem socialpartnere om at jo mere man laver, jo mere skal man have i løn.

Hvis socialpartnere »arbejde« (d.v.s. arbejderklassen) derfor fastholder sine socialpartnerkrav og -interesser i, at man alle skal i arbejde og at øget arbejdsydelse kræver en tilsvarende øget løn, vil krisen ikke være i stand til at udføre den »rensende virkning«, der er dens begrundelses-sammenhæng. I stedet for at have været en rensende faktor vil krisen blive systemets døds klokke.

Der har været en tendens til at skelne alt for stærkt i kvalitativ henseende mellem såkaldte reformistiske og såkaldte revolutionære krav. Og

man har overset, at reformistiske krav ikke bare slet og ret er reformistiske krav, men at bestemte kravs reformistiske eller revolutionære kvaliteter ikke afhænger af deres egen proklamerede selvforståelse, men af det tidspunkt i konjunkturforløbet, hvorunder de fremsættes.

Under den almene krise er selv de krav, man normalt – under højkonjunkturen – anser for at være reformistiske (såsom fuld beskæftigelse, fuld lønkomensation for øget arbejdsydelse – hvor »fuld« defineres ud fra præstationslønssystemets normale kriterier) af en revolutionær kvalitet, såfremt de fastholdes – uafhængigt af om dette er tilsigtet eller ej.

Problemet med de såkaldte reformistiske krav under krisen er ikke så meget deres postulerede reformistiske kvalitet, men det, at arbejderklassen normalt ikke er i stand til at fastholde selv sine traditionelle krav under den almene krise.

Under den almene krise bliver de traditionelt reformistiske krav til samfundsomvæltende krav, da den kapitalistiske krise umuliggør, at kapitalen kan fungere under socialpartnerskabets hævdvundne udbyttedeling i en ubrudt tidsfølge. Men derfor er disse krav *ikke* af den grund *socialistiske* krav. Der er forskel på at kræve noget, der medfører det nuværende systems sammenbrud, og på at kræve noget, der for at kunne gennemføres medfører socialismens nødvendighed.

Vender vi tilbage til den overordnede problemstilling, vil vi se konsekvenserne af, at vi hævdede, at klassen under krisen var i stand til – på trods af alle interne interessermodsatninger – at enes om en anti-kapitalistisk bevidsthed.

Alle grupper af lønmodtagere erfarer under krisen en forværring af levevilkårene – med de traditionelle undtagelser, der bekræfter reglen. Denne fælleserfaring har vi ovenfor tematiseret, da vi beskæftigede os med den fælles bevægelse indenfor den produktive værens erfaringsrammer under krisen.

Så godt som alle grupper af lønmodtagere svarer igen på krisens negative erfaringer ved at opstille krav, der fastholder den forudgående (høj)konjunkturperiodes hævdvundne »ret« til en socialpartneragtig udbyttedeling fra dengang socialpartnerskabet mellem lønarbejde og kapital fungerede godt.

Uafhængigt af motiverne bag de traditionelle krav har disse, såfremt man er i stand til at fastholde dem, en systemsprængende karakter, da de forhindrer krisen i at have dens nødvendige rensende virkninger. Selv de mest traditionelle reformistiske krav har en latent revolutionær karakter under kapitalismen, når og hvis de fastholdes uafhængigt af den overordnede økonomiske konjunkturudvikling. Bevidstheden er i nævnte tilfælde anti-kapitalistisk, fordi den – uafhængigt af om den »ved« det eller ej – er kritisk og anti overfor det kapitalistiske system, da den kræver en normal (reformistisk) videreudvikling af socialpartnersamfundet på et tidspunkt i konjunkturforløbet, hvor der ikke »er råd til« dette. Den er antikapitalistisk, fordi den eksplicit kræver af sit omgivende samfund, at det skal være i stand til lineært og ubrudt at varetage socialpartnerskabets sædvaneret.

Men ganske som arbejderklassen som helhed – delt i de mange forskellige grupperinger indenfor den – opstiller antikapitalistiske krav, så er der også en historisk tradition for, at krisen hidtil har haft sine rensende virkninger, og at arbejderne generelt – på trods af ofte markante strejkekampe – som helhed har givet efter i deres krav. Hvorfor?

Vi tror ikke, at det skyldes, at arbejderklassen i bred almindelighed vedvarende slutter op bag systemet under krisen. Hvis man – hvilket bl.a. ofte sker ved en henvisning til den »konstaterbare politiske passivitet i arbejderklassen«* – tror, at arbejderklassen fortvarende identificerer sig positivt med systemet, overser man, at politisk passivitet ikke kun kan være udtryk for en positiv identifikation, men også kan udtrykke en negativ følelse – angst for systemets repressaliemuligheder.

Marginaliseringsstrategier overfor militante lønarbejdere fra de magthavendes side, ideologisk og politisk oprustning fra højrefløjen og truslen om retslige sanktioner, firing og sortlistning, er alle effektive disciplinerings- og terrormidler, så længe man endnu er i stand til at marginalisere protesterne. Og de fastholder folk i en politisk »passivitet«, uden at folk af den grund identificerer sig positivt med tingenes tilstand.

Tilsvarende hører man ofte indenfor venstrefløjen, at den gallupregistrerede »opslutning bag socialdemokratiet« (og venstrefløjens relative stagnation) udtrykker det naive i en tro på, at arbejderne under krisen bliver anti-kapitalistiske.

Her vil vi blot markere, at »de normale arbejdere« for os at se ikke stemmer på det socialdemokrati, man i det nye venstre normalt tænker på, når man taler om (og skriver om) »socialdemokratiet« – nemlig det parti, der administrerer kapitalens krise. Det er ikke det socialdemokrati, det nye venstre refererer til, når det siger socialdemokratiet, som arbejderne slutter op bag.

For os at se stemmer arbejderne som helhed snarere på en myte end på en realitet. Man stemmer på socialdemokratiet, ikke fordi socialdemokratiet skærer ned på socialektoren og laver sorte forlig m.v., men fordi socialdemokratiet også lover at få alle i arbejde igen og rent faktisk – hvis man læser deres forskellige venstresocialdemokratiske forslag – også har absolut progressive ideer i så henseende. Og man stemmer på partiet, fordi socialdemokratiet lover at sikre folk en rimelig levestandard, at rydde op i de riges skattejungle og at forsvare det sociale sikkerhedsnet m.v.

Kort sagt: vi mener, at arbejderne (i det omfang de gør det) slutter op bag socialdemokratiet, fordi de ved socialdemokratiet forstår noget helt andet, end vi gør. Man identificerer sig med socialdemokratiets program, kategoriale erklæringer og partimæssige venstrefløj, og ikke med de hidtidige realiteter: nedskæringspolitikken og den opportunistiske højrefløj.

Hvor lang tid denne illusion kan vedvare, hvor lang tid der vil gå, inden socialdemokratiet enten tvinges til venstre eller mister sine arbejder-

* Dette udsagn er i sig selv drøjt nok at sluge.

stemmer, afhænger af krisens videre forløb. Men under alle omstændigheder vil vi advare imod, at den akademiske venstrefløj glat væk tror, at når de »normale« arbejdere slutter op bag socialdemokratiet, så slutter de op bag det fænomen, som den akademiske venstrefløj normalt associerer til, når den taler om socialdemokratiet.

Endelig, og det er det resten af denne artikel vil handle om, kan arbejderklassen traditionelt ikke fastholde sine krav under krisen, fordi den mangler den erfarings- og interesse-mæssige basis for enheden i kampen.

VI. »Mellemlagsproblemet«

Den interesse- og erfaringsopdeling i arbejderklassen, vi har fremstillet som ikke-identiteten indenfor arbejderklassens overordnede identitet, har givet nogle fremtrædende og langvarige politiske problemer.

Enhver aktuel situation, såvel som arbejderklassens historie, viser at når man skulle formulere sig *positivt* om hvilke sociale mål, man ville tilstræbe, har enheden indenfor arbejderklassen været ganske ringe.

Vi har markeret, at man p.g.a. den fælles dynamik i erfaringsrammerne kunne få en fælles negativ og antikapitalistisk bevidsthed indenfor arbejderklassen som helhed, på trods af alle de ikke-identiske og modsatrettede interesser i denne. Dette skyldtes enheden indenfor den ene erfaringstypologi: erfaringsrammerne. Men enigheden må sprænges, så snart man indenfor arbejderklassen skal positivere, hvad man kæmper for. Dette skyldtes forskellighederne indenfor den anden erfaringstypologi: de konkrete erfaringer.

De privilegerede dele indenfor elendighedens hierarki ønsker at fastholde deres såvel arbejdsmæssige som lønmæssige privilegier. De lavtprivilegerede kræver, at man enten ophæver de nugældende privilegier eller at de selv får del i dem.

Hvis vi nu ved socialisme forstår noget – for ikke at komplicere sagerne mere end strengt nødvendigt – rent *negativt*, såsom et samfund, hvori der ikke findes retslig, økonomisk og politisk ulighed eller tvangsmæssig hierarkisk personopdeling – d.v.s. at man er lige overfor loven, har samme materielle reproduktionsgrundlag og samme politiske ret – så vil vi se, at man aktuelt har nogle grupper indenfor lønarbejderklassen, der i materiel-arbejdsmæssig henseende må miste en del ved socialismen – og som

derfor ikke kan have den »materielle interesse« i socialismen, som Marx lod være den socialistiske interesses drivkraft par excellence*.

Bl.a. derfor har arbejderklassens historie været historien om hvorledes arbejderklassens forskellige grupperinger har været fundamentalt politisk uenige om kampens mål. I det omfang man har haft privilegier af stoflig-erfaringsmæssig art, har man villet fastholde disse i sit sociale ideal, der i så tilfælde blot skulle rydde de dårlige sider ved ens tilværelse bort, men fortsætte og fastholde de »positive sider«.

Således er det symptomalt, at man fra flere mellemlagssocialisters side har angrebet »fremmedgørelsen«, »den forvrængede politiske diskussion og manipulationen med den politiske offentlighed« og flere af de træk ved den kapitalistiske tilværelse, som specielt akademikerne og andre med lignende livssituation erfarer som »dårlige sider« af tilværelsen under kapitalismen. I disse gruppers socialisme-opfattelser har man tilsvarende understreget, at sådanne undertrykkelses- og forvrængelsesforhold skal være fraværende totalt i det nye samfund. Men man har været forbavsende tavs – indtil i de seneste år – om (a) den arbejdsmæssigt privilegerede situation man har stået i og (b) ens ofte højtprivilegerede lønhøjde, hvor der har været tale om, at man selv sad inde med særlige privilegier.

* En form for privilegium, som især de akademiske mellemlag og lignende grupper nyder godt af under kapitalismen, er deres status som åndsarbejdere overfor de underprivilegerede håndsarbejdere. Imidlertid vil vi ikke her uden videre hævde, at man i socialismen skal ophæve (endsige kan ophæve) skellet mellem åndens og håndens arbejde.

Dette skyldes, at vi er bange for, at når man idag opfatter det at være åndsarbejder som et privilegium – og tilsvarende det at være håndsarbejder for at være en »straf« – skyldes det måske, at man ikke klart adskiller selve arbejdsdelingen mellem ånd og hånd fra den specielle form denne arbejdsdeling har under kapitalismen. Kapitalismen har nemlig ikke blot videreudviklet forskellen mellem ånd og hånd, men også tilkendt åndens arbejdere en langt højere social status og anbragt dem i en privilegeret position indenfor elendighedens hierarki. Disse kapitalistisk affødte privilegier (f.eks. at den akademiske frihed ofte har form af en direkte social uansvarlighed og at »de lærdes« lønninger i den øvre del af åndsarbejderhierarkiet er meget høje) må man naturligvis angribe og afskaffe i socialismen.

Men man må nøje adskille selve *problemet* omkring åndens og håndens arbejde fra dets aktuelle *kapitalistiske form*. Og man må som åndsarbejder være klar over, at fordi man som åndsarbejder idag ofte er socialt privilegeret, så behøver man ikke under alle omstændigheder at være dette, blot fordi man er åndsarbejder. Normalt tolker akademikerne arbejdernes kritiske stillingtagen til åndsarbejde og heroisering af det manuelle arbejdes menneskelige kvaliteter som udtryk for en ressentimentsmoral, hvor man fra de (underprivilegerede) håndsarbejders side »gør en dyd af nødvendigheden«. Det er indlysende, at håndsarbejde idag er et dårligt arbejde i vidt omfang – dels fordi det er dårligere lønnet end åndsarbejde: og dels fordi det i takt med maskiniseringen i voksende grad bliver indholdstomt og meningsløst. Håndsarbejdet i dets storindustrielle form er der vel næppe nogen, der bryder sig om idag. Men derfra kan man ikke slutte, at (1) når alt kommer til alt (d.v.s. bagom ressentimentsmoralen) er der ingen, der under nogen omstændigheder kunne komme til at opfatte manuelt arbejde som andet end et nødvendigt onde og (2) at alle vil være lige så glade for at udføre åndsarbejde som den åndsarbejder, der opfatter udøvelsen af dette som et stort privilegium.

Summa summarum: sandsynligvis vil en del af modsætningen mellem åndens og håndens arbejde falde bort i det socialistiske samfund, der dels vil befri håndsarbejdet fra dets kapitalistiske form og dels vil befri åndsarbejdet fra dets kapitalistiske form.

I et forsøg på at fastholde dogmet om, at arbejderklassen har en fællesinteresse i et socialistisk privilegiefrit samfund, har man ofte fra venstrefløjens side valgt apriori at begrænse arbejderklassen til den del af den, der som følge af dens markante underprivilegering har været mest fremtrædende i kravene om en ændring af forholdene og en afskaffelse af de sociale klasseskel.

Man har hævdet, at industriarbejderne var den sande arbejderklasse (og man delte den derefter i de bevidste – avantgarden – og fodfolket), og at alle andre var »lag« og »grupper« *udenfor* arbejderklassens kreds.

Man lavede en stratifikation af samfundet, der omfattede en arbejderklasse (industriarbejderne). Udenfor denne lå andre lønarbejdere – kontorlag, mellemlag m.v. – og udenfor dem igen lå småborgerskabet og kapitalisterne. Man løste det historiske og politiske problem om arbejderklassens enhed og interessefællesskab ved at begrænse arbejderklassen til dem, der på forhånd var enige.

Politisk set var opgaven for den således definerede »arbejderklasse« og dens politiske repræsentanter at skabe grundlag for en alliance med de øvrige lønmodtagende mellemlag om nogle »socialistiske delmål« (??) i en enhedsfront imod den fælles fjende: kapitalen.

Hertil kan man dels sige, at teorien gennem at ville reducere »arbejderklassen« til den numerisk stadig vigende minoritet af industriarbejdere (andre udgaver af denne begrænsningsteori taler i stedet om, med et politøkonomisk udtryk, de »produktive arbejdere« som »arbejderklassen«) dømmes tesen om at arbejderklassens befrielse må være dens eget værk til at være det rene revolutionsromantik.

Men derudover rummer den nogle principielle fejl ved at sammenblende taktiske problemer med strategiske. Man akcepterer en konstaterbar og på forskelligt konkret erfaringsindhold funderet interessemodsatning som udtryk for en væsentlig og almentnødvendig interesse- og erfaringsindholdsmæssig forskellighed.

VI.1. Baggrunden for teorien om den diktatorisk frembragte interesse i socialismen

Vi føler os overbeviste om, at førend arbejderklassen *tvangfrit* * kan enes om fælles interesser og fælles mål for det nye samfund, må den have en fælles erfaringssituation i den forstand, at dens forskellige lag ikke hver for sig har højst forskelligartede konkrete erfaringsindhold. Det er naivt at tro, at man – såfremt der ikke er stærke moralske kræfter med i spillet – kan få en højt lønnet og arbejdsmæssigt privilegeret lønarbejder til tvangfrit at

* Man bedes bemærke, at vi kun fremstiller *mulighedsbetingelsen* for at man kan opnå en tvangfri konsensus. Vi siger ikke dermed, at den form, hvorunder der i overgangsperioden etableres en politisk konsensus indenfor arbejderklassen om det nye samfunds principper, med sikkerhed bliver tvangfri.

identificere sig med en interesse i et samfund, der vil afskaffe vedkommendes materielle og sociale privilegier og medføre en materiel og social tilbagegang** for vedkommende. Ikke desto mindre kan vi idag observere, at der indenfor den lønarbejdende klasse findes sådanne markante interesse- og erfaringsmodsatninger.

Hvad kan man da gøre, hvis man vil fremme en socialistisk udvikling? Her har det nye venstre – især i de sidste par år – med ildhu kastet sig over alliance- og enhedsfrontsstrategien. Man har villet lave en enhedsfront mellem de mange »lag« og »arbejderklassen«, der på basis af en kamp i et allianceforbund omkring visse delmål efterhånden vil enes om demokratisk at sætte sig selv visse socialistiske delmål – og hen ad vejen at »gå over til socialismen«.

Denne teoris udgangspunkt har været en kritik af de strategier, der – som oftest forbundet med en eller anden form for leninisme – overlader det til en diktatorisk magtinstans (som oftest »det revolutionære parti«) at gennemtvinge en enhed i arbejderklassen med (om fornødent) diktatoriske midler.

I de angreb, man fra demokratisk side har ført frem mod diktaturstrategierne, har man ofte set bort fra, at den strategi, der er forbundet med begrebet »Partidiktatur«, ikke kan reduceres alene til enten (1) menneskelig ondskab og skrivebordsteoretikers menneskefjendskab og -foragt (der er den normale borgerlige viden om, hvorfor »frihedens forsvarere« vælger diktaturets vej); eller (2) den russiske revolutions specifikke egenart, der er det nye venstres specielle tese om, at diktatur- og elitestrategiernes begrundelsessammenhænge alene er forståelige ud fra århundredskiftets russiske forhold.

Man har næsten undertrykt bevidstheden om, at diktatur altid – hvis det har været underordnet et ideal og været i en højere sags tjeneste (d.v.s. har været, hvad Robespierre kaldte for et frihedens diktatur) – har været den organisatoriske form for svar på arbejderklassens og/eller det revolutionære subjekts interne erfarings- og interesse-mæssige modsætninger og ikke-identiteter.

Diktaturet blev født af situationens egen logik, fordi »folket« eller »klassen« p.g.a. fælles negative erfaringer af den ene eller den anden art under det gamle styre kunne enes om at vælte dette. Og fordi »folket« eller »klassen« mistede denne interessefælleshed, da det nye samfund skulle opbygges, og interesseidentifikationen indenfor »klassen« og »folket« ikke længere kunne begrænses til det rent negative-samfundsomstyrtende (der kan tillade sig at se stort på frontens interne uenigheder), men skulle

** Vi vil ikke her komme ind på nogen detaljeret diskussion af et evt. dansk socialistisk samfunds eventuelle planøkonomiske og ressourcemæssige potentialer idag. Blot vil vi markere, at det forekommer os indlysende, at der findes lønmodtagergrupper (bl.a. indenfor akademikerstanden), der er i stand til at opretholde en så (hedonistisk) luksuriøs tilværelse, at man næppe alvorligt kan mene, at disse lag ikke vil tabe ved en demokratisk fordeling af den samfundsmæssige rigdom.

skabe og udvikle en interessemæssig identifikation omkring bestemte politisk-samfundsopbyggende målsætninger, der intet materielt grundlag fandtes for.

Diktatur kom m.a.o. som et svar på det problem, at den revolutionære front ikke i materiel-interessemæssig henseende var »moden« til tvangfrit at kunne enes om bestemte positive interesser.

Den interessemæssige falden-fra-hinanden i mange særinteresser når enhedsfronten ikke længere skulle varetage negative, samfundsomstyr-tende opgaver, men skulle omfunktioneres til at varetage positive, samfundsopbyggende opgaver, var og er baggrunden for det, man kan kalde diktaturstrategiens aktualitet. Diktaturstrategien kan hverken reduceres til ondskab eller russiske forhold, lige som jakobinismen som revolutionsstrategisk koncept er såvel ældre end bolsjevikpartiet som historisk opstået i andre lande end Rusland.

Jakobinismen er forsøgt på med tvang at skabe en fællesinteresse i og omkring bestemte positive sociale principper for en gruppe, der p.g.a. forskellige sociale erfaringer og interesser – og privilegier – indenfor det gamle samfund ikke er i stand til tvangfrit at enes om at udvikle en fællesinteresse i et antihierarkisk samfund. Og vel at mærke, hvor denne manglende enighed ikke kan reduceres til et rent mentalt problem omkring en manglende bevidsthed om sine materielle interesser, men skyldes at visse grupper aktuelt har visse materielle fordele i det gamle samfund, som man både har en »sand bevidsthed« om eksistensen af, og som man lige så klart er interesseret i at fastholde fremfor at miste dem i frihedens og lighedens navn i et privilegiefrit samfund*.

Siden Marx er man klar over, at for at arbejderklassen positivt kan identificere sig med en interesse i socialismens radikale demokrati og lighed, kræves der under kapitalismen, at der indenfor arbejderklassen udvikles en fælles materiel basis for interessen i privilegiefrihed. Marx forudsatte som bekendt, at kapitalismens historiske tendens var, gennem en almengørelse af elendigheden, selv at tilvejebringe denne materielle baggrund for den antihierarkiske interesse indenfor arbejderklassen.

Man må være materielt underprivilegeret (og også gerne andet end *materielt* underprivilegeret) i en sådan grad, at man har noget at vinde og intet at tabe ved socialismen, førend man indenfor klassen *tvangfrit* kan enes om socialismens ønskværdighed. Enhver kan se, at dette ikke gælder indenfor den samlede lønmodtagergruppe idag, ganske som noget sådant heller ikke har haft historisk realitetsstatus.

* Vi ser her og i det følgende helt bort fra de ikke-lønmodtagende grupper og det problem, de rejser for en overgangsstrategi.

VI.2. Strategisk og taktisk analyse

Hvad er da disse »mellemlag«, der indtager en så speciel status i dagens politiske diskussioner? For det nye venstre, der i høj grad selv har skabt begrebet, antyder det noget i retning af de statsligt-tjenesteydende lønarbejdere, men ofte indbefatter begrebet også ikke-statslige lønarbejdere såsom ingeniører, teknikere m.v.

Essensen af det, man har villet fatte begrebsligt, når man taler om »mellemlag«, er noget i retning af de lønmodtagere, der indenfor det kapitalistiske samfund indtager en privilegiumæssig fordelagtig status i forhold til industriarbejderne og det, man i en vag forstand kan kalde normalønsgrupperne.

Denne efterhånden numerisk meget omfattende del af lønarbejderne – der i de seneste tiår har haft en eksplosiv voksende tendens – har man kaldt »de nye mellemlag«. Og man har konstateret, at denne gruppe i (1) arbejds- og lønmæssig henseende normalt er privilegeret i forhold til »de gamle arbejdere« og (2) traditionelt har haft sociale interesser, der afviger fra disse på fundamentale områder. Derfor har man udskilt dem begrebsligt – og som vi skal se også strategisk-politisk – fra arbejderklassen som et lag uden for dette. Og derigennem har man ensidigt lagt sin vægt på de adskillende og ikke-identiske momenter, det er muligt at påvise indenfor arbejderklassens erfaringstypologi. Og tilsvarende har man negligeret de enhedsmæssige momenter, der kan findes indenfor denne.

Man har samtidigt, især i de senere år, kunnet registrere, at dele af disse mellemlag tit har haft systemkritiske interesser, og man har følgelig indenfor det nye venstre funderet over, hvorledes denne gruppe kan 'politiseres' og vindes for arbejderklassens interesser.

Hvad har man så gjort i forhold til mellemlaget fra det nye venstres side? Ja, for det første er selve betegnelsen mellemlag problematisk, fordi den nærmest har haft karakter af at være et brokkassebegreb, hvor man har sammenfattet og samlet en mængde arbejds- og lønmæssigt forskellige grupper, der blot havde det tilfælles, at de ikke var en del af den egentlige (industri)arbejderklasse. Denne altomfattet og vaghed i begrebet er nok alle enige om, så dette punkt i kritikken skal der ikke gøres mere ved.

Mere problematisk i mellemlagsbegrebet er imidlertid de politiske og strategiske konsekvenser, som dette har haft for det nye venstre.

Her må vi først præcisere, hvad vi mener, når vi taler om »strategisk« og »taktisk«.

For os er en analyse strategisk, når den peger på det (mulige) revolutionære subjekt og fastlægger omfanget af dette i henseende til »lag« i samfundet, samt når den angiver langsigtede kampmål og perspektiver*.

* Når vi siger »peger på det (mulige) revolutionære subjekt og fastlægger omfanget af dette ...« mener vi naturligvis ikke, at man på et hår skal være i stand til idag at kunne definere hvem der engang vil være med i den revolutionære bevægelse – og hvem der ikke vil. Vi mener blot, at man igennem den strategiske analyse udvikler teorier, der kan tjene som

En strategisk bestemmelse begrænser sig ikke til på et rent empirisk-aktuelt grundlag at konstatere, hvem der her-og-nu har en interesse i bestemte politiske mål (f.eks. et privilegiefrit samfund), og som derfor tvangfrit-demokratisk kan oparbejde en konsensus om dette mål. Den omfatter også overvejelser over, hvem der kategorialt set (D.v.s. logisk/udviklingsmæssigt set) kan tænkes at få en sådan interesse på basis af fundamentale erfaringsindholdsmæssige ændringer i den givne gruppes livsforhold.

En taktisk analyse fastlægger derimod – med udgangspunkt i den givne situation og empiri – hvem der *aktuelt* har erfaringsmæssig (objektiv) baggrund for at kunne få en interesse i socialismen. Desuden peger den på de grupper, der ikke her-og-nu kan forventes at udvikle sådanne interesser, men som man ikke desto mindre kan samarbejde med om visse delmål såsom forsvaret af frihedsrettighederne o.l.

For os at se har man i det nye venstre brugt den i visse sammenhænge meningsfyldte mellemlagskategori til godt og grundigt at sammenblende strategiske og taktiske udsagn og analyser. Man har nemlig ud fra en fastholdelse af den strategisk sandfærdige dimension i det marxistiske dogme, at kun arbejderklassen har socialismen som udtryk for sin konsekvente interesse, sluttet omvendt, at kun de lønarbejdere, der *umiddelbart* havde eller kunne få (gennem oplysning alene) en interesse i socialismen, var 'arbejderklassen'. Dermed bestemte man et strategisk begreb om arbejderklassen – der angiver den gruppe i samfundet, der p.g.a. deres subsumption under lønformen kan få en interesse i socialismen – ud fra en taktisk betragtning over, hvem der her-og-nu havde umiddelbar mulighed for at få denne interesse.

Man har nemlig hævdet, at industriarbejderne* (i visse udgaver med inddragelse af HK-området) må være den egentlige arbejderklasse. Dette hævdes, *fordi* denne »klasse« ene af alle lønmodtagergrupper har en umiddelbar materiel interesse i socialismen, og fordi dens eventuelle manglende interesse i socialismen i givet fald kan reduceres til i vidt omfang blot at være et spørgsmål om forkert bevidsthed og manglende erkendelse af sine egentlige materielle interesser. Man har sandsynliggjort denne antagelse under henvisning til, at store dele af denne »klasse« rent faktisk selv formulerer antihierarkiske krav, og at det er indlysende at

forståelsesramme af hvilke af de noget nær utallige lag i samfundet, der ud fra deres aktuelle og/eller kommende objektive samfundsmæssige placering vil have *mulighed* for at udvikle socialistiske interesser. Et strategisk udsagn er derfor et regulativt princip for den politiske praksis, men kan aldrig binde denne som en spændetrøje. Det strategiske udsagn siger, hvilke grupper der har en kapitallogisk mulighed for at *kunne få* materielle interesser i socialismen – ikke hvem der på et givet tidspunkt vil have dette. Det siger m.a.o. noget om, hvad der er muligt indenfor rammerne af kapitalens logik – og hvad man derfor kan arbejde henimod skal blive til andet end en ren teoretisk mulighed.

* I andre udgaver taler man i stedet om de produktive arbejdere – selvom dette ganske vist ikke er det samme som industriarbejderne.

denne gruppe p. g. a. sin sociale underprivilegering ikke har stort andet at miste end 'lænkerne' *.

Efter denne bestemmelse af, *hvem der er arbejderklasse* (der vel at mærke er et strategisk udsagn), har man vendt sig til de andre samfundsgrupper, herunder de andre lønmodtagergrupper.

Man har hidtil udfra det taktisk-aktuelt gyldige udsagn, at industriarbejderne (med eventuelt flere underprivilegerede lag) her-og-nu direkte kunne knyttes interessemæssigt til socialismens privilegiefri natur, givet dette en illegitim drejning i strategisk retning ved at ophæve denne gruppe *alene* til at være den egentlige arbejderklasse.

Man har ved at gøre industriarbejderne til arbejderklassen slet og ret udelukket andre lønmodtagergrupper fra i strategisk henseende at kunne medregnes til den gruppe i samfundet, der ene af alle (som arbejderklasse) kan få objektive og materielle interesser i afskaffelsen af alle sociale privilegier.

Dette har hidtil været taktisk korrekt, men set i det strategisk-langsigtede perspektiv er det forkert. Man har udelukket de nye mellemlag fra, sammen med hvad man har kaldt arbejderklassen, at kunne udvikle et egentligt positivt interessefællesskab omkring afskaffelsen af alle sociale privilegier. Og dette har man gjort, fordi man har overset, at som lønarbejdere er også mellemlagsgrupperne undergivet samfundsmæssiggørelsesprocessen i det kapitalistiske samfund, og at de arbejds- og lønprivilegier disse har idag, kan være udryddet imorgen af samfundsmæssiggørelsens udvikling.

Mellemlagene er her det klassiske, om ikke eneste, eksempel på, hvorledes venstrefløjen har anbragt en lønmodtagergruppe strategisk udenfor arbejderklassen, fordi det angiveligt *både nu og altid* vil være imod dens egne materielle interesser at gå ind for socialismens konsekvent anti-hierarkiske samfund.

Man har på baggrund af den umiddelbare empiri (som er det taktiske udsagns videnskabsteoretiske grundlag) bestemt, at en del af lønmodtagerne ikke aktuelt har erfaringsindholdsmæssig baggrund for at kræve en konsekvent socialisme («de ville save den gren over, de sidder på»). Herfra har man glat væk sluttet, at mellemlagenes aktuelt observerbare erfarings- og interessemæssige forskellighed i forhold til »arbejderklassen« er principiel og eviggyldig (strategisk) – hvorved man i sin strategi har udelukket dette mellemlag fra nogensinde at kunne få andet end en rent moralsk interesse i socialismen.

Man laver det, vi ovenfor så ofte har kritiseret: man overfører bestemmelser fra ét teoretisk gyldighedsområde (det taktiske udsagn, der siger noget om her-og-nu) til et andet teoretisk gyldighedsområde (det strategiske udsagn, der siger noget om tendenser).

* Og dermed har man løst spørgsmålet om »enhed i arbejderklassen« ved at begrænse arbejderklassen til kun at omfatte dem, der *på forhånd* er enige.

For det første er dette rent videnskabsteoretisk forkert. Her-og-nu empiriske situationer siger intet afgørende om, hvad de langsigtede tendenser kan være.

Tager vi som eksempel den del af mellemlagene, der udgøres af akademikerne indenfor uddannelsessektoren, vil enhver kunne se, at den konjunkturelt bestemte empiri, der lå til grund for dette lags erfaringsindhold og interesser i 60'erne, er markant ændret idag.

En strategisk opfattelse af uddannelsesakademikernes eventuelle socialistiske klangbund udfra, hvad der i 60'erne var tilfældet (hvor udbud-efterspørgselsmekanismen medførte mulighed for lønforbedringer og oprettelse – og videreudvikling – af traditionelle frynsegoder og privilegier), der projicerer empiriske fænomener fra denne historisk-konjunkturelt bestemte situation op til at have nogen almen gyldighed for akademikernes sociale vilkår (og dermed i videre forstand deres mulige interesse-mæssige forhold til socialismen) glemmer, at det for den umiddelbare empiri gælder, at dens fødselstidspunkt også er dens dødstidspunkt.

Kun hvor samfundet er statisk og uforanderligt, har udsagn på basis af en given historisk empiri også gyldighed i et langsigtet perspektiv. Kun i et sådant samfund falder taktiske og strategiske bestemmelser sammen.

At tro at en given lønarbejdergruppes interesse-, erfarings- og i videre forstand politiserbare situation er givet én gang for alle, ud fra hvad den er eller har været, er at overse formens betydning for indholdet. Det er at overse, at indholdet – løn- og arbejdsforhold – forandres i kraft af, at de er underkastede lønformen og den dermed forbundne (konjunkturelt varierende) samfundsmæssiggørelse.

Det andet, og i denne henseende nok så vigtige, punkt i konsekvenserne af den strategiske fastfrysning af en éngang aktuel interessemodsatning mellem »arbejderklasse« og »mellemlag« er, at man i sine teorier om »overgangen til socialismen« kommer til at lave politiske fejl, der stik imod éns gode intentioner vil have en tendens til at hindre sammensmeltningen af arbejderklassens og mellemlagernes interesser.

VI.3. Mulighedsbetingelserne for en demokratisk frembragt enighed om socialismen

Man kan beskyldte teorien om den via partiet eller en anden øverste instans gennemtvungne enighed om de socialistiske mål for at være uheldig af flere grunde. Dels kan man ud fra rent teknokratiske argumenter pege på det noget nær umulige i forvaltningsmæssigt at *tvinge* én særlig interesse igennem på alle andre interessers bekostning. Dels kan man kritisere teorien ud fra en politisk moral, fordi den fremmer frihedens mål gennem tvangens og ufrihedens midler og dermed virker utroværdig. Endelig vil det være noget nær umuligt at forhindre tvangen og den diktatoriske magt i at korrumpere og blive en magtklikes våben imod friheden selv fra oprindeligt at have været den frigørende idéns våben imod de kontrarevoluti-

onære særinteresser. Historien har som bekendt ofte demonstreret, at diktatorisk magt degenererer fra at have været et middel til at opnå frihed til at blive et middel til at fastholde ufrihed.

Derimod kan man ikke anklage teorien for at være selvmodsigende ved i sine strategiske konklusioner at undlade at medtænke sine oprindelige præmisser. Præmisserne for strategien var, at den fælles enighed om at være anti(kapitalistisk) dækkede over en intern uenighed om de konkrete mål, og at den antikapitalistiske enighed kun kunne udvides til også at være en enighed om det nye samfunds principper, såfremt en overordnet magtinstans (partiet) tvang en enighed og enhed igennem med diktatorisk magt. Og konklusionen bliver derfor, at den revolutionære bevægelse nødvendigvis må have en overordnet instans, der kan sikre bevægelsens enhed*.

I modsætning til den klassiske diktaturkoncept kan man derimod ofte anklage det nye venstres i de senere år så fremtrædende teori om demokratisk frembragt konsensus om målene for at være inkonsekvent og for at glemme sine præmisser i sin konklusion. Det er naturligt, at man har ønsket at opprioritere den demokratiske (forstået som en negativ profilering overfor den diktatoriske) konsensus, men som vi skal se forekommer det, at man ofte er standset på halvvejen.

Man er standset på halvvejen, fordi man har akcepteret diktaturteoriens præmisser og politiske udgangspunkt, samtidigt med at man – af forskellige grunde – har afvist teoriens konklusioner om den *tvangsmæssigt frembragte* enhedslinies *nødvendighed*.

Den demokratiske strategis grundteoremer er i korte træk, at arbejderklassen, der består af industriarbejderne (samt eventuelt det privatkapitalistisk beskæftigede kontor- og butikspersonale), for at få tilstrækkelig bred opbakning bag sine politiske krav må indgå i en bred front i alliance med andre – især lønmodtagende – grupper i samfundet. Alliancen opstilles først omkring bestemte delmål, udvides derefter gradvist til at omfatte 'socialistiske delmål' (??), og endelig håbes der på, at den brede front på demokratisk og ikke-tvangsmæssig vis kan enes om bestemte sociale idéer, som den vil virkeliggøre i det nye samfund*.

* Derfor har den jakobinske/leninistiske strategi heller ikke mistet sin aktualitet, da dens forudsætning – arbejderklassens interessedeltagelse – stadig eksisterer i de kapitalistiske lande. Det nye venstre har ofte tenderet til at lave historieforfalskning, når den har opfattet 'partidiktaturet' som et udtryk for en revolutionsteoretisk generalisering af særegne russiske forhold.

* Strategien er sådan set uangribelig, såfremt man overlader det til det uvisse, hvorvidt karakteren af de sociale idéer, som den brede front skal enes demokratisk om, skal være socialistiske eller ej. Men den demokratiske strategikoncept postulerer samtidigt, at de 'mål', som fronten igennem en demokratisk meningsdannelsesproces vil sætte sig som sine krav til det nye samfund, skal være socialistiske.

I dette tilfælde, hvor man håber på at en bred bevægelse, der ikke på forhånd har nogen materiel baggrund for det, på forholdsvis tvangfri vis kan enes om én bestemt form for socialisme, er der i udpræget grad tale om en situation, hvor håbet er ved at blive professionaliseret.

Vi vil ikke afvise, at man omkring visse – oftest defensive – delmål kan opstille alliancefronter. Vi vil heller ikke afvise, at disse kan være såvel nyttige som nødvendige. Men vi vil påpege det inkonsekvente og selvmodsigende i teorien om den demokratiske konsensus, såfremt den ophøjes til at være en strategi for hvorledes en front, der kun er enig om at være anti(kapitalistisk), skal blive i stand til også at være enig om at kræve socialismens privilegie- og hierarki-fri samfund.

Det første spørgsmål, der rejser sig, er det mere principielle spørgsmål om, hvorledes man forestiller sig karakteren af de meninger og målsætninger, som den demokratisk-tvangfri meningsdannelsesproces skal udkrystallisere en fælles enighed om. Her er det vores principielle opfattelse, at med mindre der er stærke moralske kræfter med i spillet**, kan en demokratisk meningsdannelsesproces aldrig skabe en fælles enighed om nogen konstruktiv samfundsinteresse, med mindre denne interesse allerede ligger latent i de objektive forhold. Demokratisk meningsdannelse er mulig, hvis meningsdannelsesprocessen kun skal udtale den fællesinteresse, der allerede ligger udtalt i de virkelige, objektive forhold. Men den kan ikke skabe den af et intet.

Derfor er det højst tvivlsomt, om den front, hvis medlemsgruppers daglige livssituation repræsenterer højst forskellige grader af sociale privilegeringer og konkrete erfaringsindhold, vil være i stand til på demokratisk-tvangfri vis at enes om en interesse i et radikalt privilegiefrit samfund. Hvor der ingen materiel baggrund er for at fællesinteressen tvangfrit kan sejre, må den anvende magt til at sætte sig igennem. Dette er den rationelle kerne i den jakobinske teori. Og fastholder man som politisk udgangspunkt, at den revolutionære front består af indbyrdes højst forskelligartede og -privilegerede grupper (således som såvel den jakobinske som den demokratiske strategi gør det), bliver kritikken af dette udgangspunkts politiske konsekvenser – at enigheden må tvinges igennem med magt – moralistisk og halv med mindre man tilkender moralske argumenter en hidtil uomtalt styrke*.

Selve den selvmodsigende karakter i teorien om den demokratisk frembragte socialistiske konsensus er imidlertid ikke vort eneste kritikpunkt. I vores sammenhæng finder vi et andet kritikpunkt nok så relevant at fremdrage, nemlig kritikken af selve idéen om, at man skal lave *alliancer* mellem en (industri)arbejderklasse og andre lønmodtagende lag (såsom mellemlaget). Thi i selve idéen om at man skal lave alliancer mellem forskellige lønarbejdergrupper – hvoraf den ene kaldes arbejderklasse og den anden eventuelt for mellemlag – ligger en aksept af, at man politisk må

* I så fald er det nemlig 'en helt anden sag'. Men folkene bag den demokratiske strategi har i hvert fald aldrig selv sagt, at deres strategi hviler på den styrke, der ligger i moralske argumenter.

* Strategien ville jo som nævnt være acceptabel, såfremt man byggede på den forudsætning, at privilegerede individer af egen fri vilje ville give afkald på privilegierne, fordi de blev oplyst om, at disse var moralsk uretfærdige.

akceptere, at alliancepartnerne har en så forskelligartet interessebaggrund, at de aldrig kan udgøre en interessefællesskab. At de aldrig kan udvikle et substantielt interessefællesskab, men højst kan forbinde enkelte af deres specielle særinteresser i et – til disse snævre særinteresser begrænset – allianceforbund.

Essensen i de strategiske koncepter, der er knyttet til teorierne om »demokratisk konsensus« og »allianceforbund« er det, der i en bestemt jargon hedder »...til forsvar for egne interesser i forbund med arbejderklassen«. Og præmisserne for de nævnte koncepter er, at lønarbejdermassen kan opdeles i nogle grupper, der udgør 'arbejderklassen', og andre, der aldrig kan blive en del af denne, men som må være et lønarbejdende 'lag' udenfor 'arbejderklassen'. Og som derfor ikke kan indgå i et egentligt interessefællesskab med 'arbejderklassen', men højst samarbejde med denne omkring visse særinteresser – som de to alliancepartnere kan være fælles om – i en 'alliance'*.

Vi vil, med udgangspunkt i de såkaldte mellemlag, prøve at vise nogle af de uheldige konsekvenser det får, hvis man vil søge at politisere mellemlagene til i et forsvar af egne interesser i forbund med 'arbejderklassen' ** at indgå i et allianceforbund med denne.

Her må man først tage principiel stilling til selve begrebet interessekamp, og i videre forstand til lønmodtagergruppernes interessekamp i det kapitalistiske samfund. Hvis det nemlig var således, at kapitalismen i forhold til den socialisme, der på et givet tidspunkt ville være mulig, bredt og over en bank undertrykte lønmodtagerinteresser, sådan at disse bedre ville kunne blive varetaget under den privilegiefri socialisme, ville det ganske rigtigt være socialistisk fornuftig politik at forsvare alle mulige lønmodtagergruppers materielle og umiddelbare interesser. Også mellemlagets særinteresser ville det således være socialistisk set rimeligt at forsvare; og videre ville det være fornuftigt at arbejde for at mellemlagene forsvarede egne interesser i et gensidigt støtte- og allianceforbund med 'arbejderklassen', da styrken bag kravene derved ville øges.

Men som vi har set er undertrykkelsen af lønmodtagerinteresser ikke ligelig, men hierarkisk fordelt under kapitalismen. Det kapitalistiske system differentierer i sin undertrykkelse af lønmodtagerinteresser på en sådan vis, at medens visse lag trykkes med hælen direkte i ansigtet, akcepterer systemet samtidigt eksistensen af erfaringsindhold, privilegier

* For ikke at blive misforstået. Vi siger ikke, at det er ufornuftigt at lave allianceforbund mellem lønarbejdergrupperinger, såfremt man forstår dette ud fra en taktisk sammenhæng. Men vi mener, at det aldrig kan være et strategisk mål at acceptere, at lønarbejderne højst kan forbindes i et allianceforbund og ikke kan indgå i en klassemæssigt set fælles interesse-enighed. Vi kritiserer altså ikke, at man her og nu – i en taktisk situation – kan være nødt til at acceptere, at lønarbejdergrupperne aktuelt har forskelligartede interesser, men at man ophører denne aktuelle interesseforskellighed til at blive en principiel (og for os uforanderlig) interesseforskellighed.

** Der jo for denne retning er identisk med industriarbejder(klassen).

og interesser, der ikke kan accepteres af den aktuelt mulige socialisme, såfremt denne skal være konsekvent og ikke blot være et nyt planøkonomisk privilegiesamfund.

Såfremt man derfor er interesseret i at fremme en socialistisk udvikling er det problematisk at opstille en strategisk koncept, der udmærker sig ved at søge at forbinde alle mulige særinteresser indenfor lønarbejdermassen i et allianceforbund og overlader det til en demokratisk meningsdannelsesproces – der i nævnte tilfælde vil være synonymt med særinteressernes interne rivegilde – at finde frem til dén særinteresse, der – som demokratisk 'valgt' almeninteresse – skal afstikke retningslinjerne for det nye samfund.

Man synes i denne koncept at overse, at man i forholdet 'mellemlag' og 'arbejderklasse' opstiller en noget nær selvopfyldende profeti. Og man synes at overse dette, fordi man godt og grundigt sammenblander taktiske og strategiske bestemmelser.

Thi *først* bestemmer man på grundlag af den foreliggende empiriske virkelighed, at der eksisterer dybtgående forskelle imellem de forskellige lønarbejdergrupper i henseende til såvel erfaringsindhold som til interesser. *Dernæst* udvider man denne her-og-nu gyldige bestemmelse til også at have et strategisk indhold: at der altid må findes sådanne dybtgående erfarings- og interesseforskelle. Heraf slutter man, at den del af lønarbejdermassen, der mest umiddelbart repræsenterer elendigheden i samfundet, og som mest umiddelbart kan knyttes interesse-mæssigt til socialismen (fordi den i kapitalismen ikke har meget andet at miste end lænkerne) er den egentlige 'arbejderklasse', medens de andre, mere privilegerede dele af lønmodtagermassen bestemmes som (bl.a.) mellemlag.

Efter således at have opdelt arbejderklassen definitorisk-strategisk i en (påstået) egentlig 'arbejderklasse' (der udgøres af industriarbejderne plus eventuelt enkelte andre grupper) og andre 'lag' udenfor denne, arbejder man så *slutteligt* politisk på at forbinde klassens og de forskellige lags særinteresser i et allianceforbund, der skal forbinde kampen for forsvaret af de forskellige interesser og dermed i videre forstand bidrage til at cementere den interesse-mæssige forskellighed.

Tager vi de akademiske dele af mellemlagene som eksempel, vil man sikkert som socialistisk interesseret akademiker forholdsvist let kunne få mellemlagsorganisationer indenfor den akademiske verden med til at forsvare egne interesser i et gensidigt støtte- og allianceforbund med (industri)»arbejderklassen«. En sådan vi-støtter-deres-interesser-når-I-støtter-vores-interesser taktik vil naturligvis – da man blot adderer to gruppers interessekampe – kunne danne basis for en bred front*.

Men dermed overser man samtidigt – eller undlader man at nævne at

* For at undgå misforståelser: vi har intet imod – tværtimod – at man som socialistisk akademiker arbejder for at ens faglige organisation skal støtte industriarbejdernes og andres krav og interesser. Men vi har noget imod, at man kun vil gøre dette, såfremt man samtidigt får deres støtte til forsvaret af de reaktionære akademikerprivilegier.

taktiske årsager – at interesser og interesser som sagt er to ting, og at der er en væsentlig forskel på de interesser, man arbejder på at få denne alliance til at forsvare. Den alliance og solidaritet, man vil opbygge mellem f.eks. industriarbejdere og akademikere på basis af et fælles forsvar af egne særinteresser, bliver begrænset til et *forsvar af indbyrdes forskellige levevilkår, erfaringsindhold og interesser*. Og dermed bliver éns strategiske profeti selvpfyldende, fordi man *først* – som udgangspunkt for det hele – akcepterer, at der *må være* en fundamental interesseforskellighed indenfor de lønarbejdergrupper, der tilsammen udgør det, *vi* kalder arbejderklassen, og man *dernæst* opbygger allianceforbund, der tjener til at forsvare eksistensen af denne interessefællelighed. Således vil man, stik imod sin socialistiske intention, komme til at forsvare kortsigtede mellemlags- og akademikerinteresser, der på langt sigt forhindrer udviklingen af en interessefælleshed i *lønarbejderklassen* som helhed.

Det er udtryk for en ret unuanceret stillingtagen til interessebegrebet og interessekampen, at man som socialist vil arbejde på at forsvare – og få industriarbejderne m.v. til at forsvare – en privilegeret gruppes konkrete erfaringsindhold og privilegerede (løn)interesser. Thi netop disse interesser har været en af de faktorer, der fremmest af alle har forhindret at lønmodtagerne som sådanne (lønarbejderklassen som vi forstår den) har kunnet udvikle en identisk erfaringsbaggrund i det kapitalistiske samfund.

Når man således fastlægger definatorisk, at de såkaldte mellemlag ikke er en del af arbejderklassen, overser man, at det, der er delvis rigtigt i dette udsagn, er, at de såkaldte mellemlag har haft held til at forsvare sig imod at få interesse- og erfaringsfællesskab med de øvrige dele af arbejderklassen, og at det, der er helt forkert i samme udsagn, er, at det principielt er umuligt at mellemlagene nogensinde kan blive en reel del af arbejderklassen i henseende til såvel konkrete erfaringer som til interesser*. Absurd bliver det hele, når man først som mellemlagssocialist beklager mellemlagenes isolerede position i forhold til (industri)»arbejderklassen« og dernæst i sin strategiske koncept opstiller en politik, der bidrager til at fastholde de materielle forhold, der forårsagede og forårsager isolationen**.

* Man overser m.a.o., at da også mellemlagene er subsumerede under en lønform, er de bestemt til at følge trop i arbejderklassens samfundsmæssiggørelses- og enhedsgørelsesproces.

** Isolationen bunder naturligvis ikke kun i de forskellige lønmæssige og andre privilegier, men også i vort arbejdes indhold, der som bekendt normalt enten er i direkte modsætning til andre dele af klassen, eller fungerer som kapitalismelegitimerende. Her er der i kampen for omfunktionering af arbejdsopgaverne en hel del opgaver at løse, og diskussionen af disse omfunktioneringer har da også kørt indenfor det nye venstre i de senere år under slagord som 'forskning i folkets interesser', 'projektarbejde' m.v.

Da alt arbejde i det kapitalistiske system imidlertid på en eller anden vis bidrager til at opretholde dette system, kan man ikke – som ofte gjort i mellemlagsdebatten – slutte fra at en persons arbejde gavner det kapitalistiske samfunds videreførelse og til at vedkommende person af den grund så må være 'reaktionær'.

På sin vis kommer man således, stik imod sine intentioner, ved at opdele lønarbejderklassen i en egentlig 'arbejderklasse' og 'lag' udenfor (og i interesse modsætning til) denne, til at bekæmpe den tendens til erfaringsmæssig nivellering, der overhovedet kan udgøre den materielle basis for, at lønarbejderklassen demokratisk-tvangfrit kan få en fællesinteresse i et privilegiefrit, socialistisk samfund.

Imod den latente borgerkrigsstrategi, der kritiserer teorien om den diktatorisk frembragte konsensus som anti-demokratisk, uden at medtænke at den deler sine politiske præmisser med den kritiserede teori, i og med den ganske som denne naturaliserer interesse modsætningerne indenfor lønarbejderklassen, mener vi, at lønarbejderklassen, forstået som summen af alle lønmodtagere, er den strategiske grundkategori. For os at se kommer talen om arbejderklassens tvangfrit frembragte enighed om socialismens nytteværdi først udover illusionernes eller diktaturets stade, når man erkender, at en socialistisk overgangsstrategi også indbefatter en kamp imod de privilegier indenfor arbejderklassen, der medfører, at store dele af denne aktuelt har en del at miste ved socialismen udover kæderne. Kystbanesocialistsyndromet er ikke bare hetz fra borgerlig side, men udtrykker også en vanskelighed ved at forstå, at de kan være interesserede i en konsekvent socialisme, der ikke aktivt bekæmper de materielle (og andre) privilegier, der – med mindre da verden pludselig vil flyde med mælk og honning – må mistes under en socialisme.

For os at se ligger der en opgave for det nye venstre i radikalt at angribe de (især akademikertilknyttede) særinteresser i mellemlagene, der i den aktuelle situation er usocialistiske, fordi de ikke kan opretholdes i et privilegiefrit samfund. Vores mellemlagspolitik skal ikke sigte mod at bevare disse som selvstændige lag gennem diverse alliancepolitiske studehandeler, men efter så vidt muligt at ophæve dem som 'lag', der i henseende til erfaringsindhold og særinteresser er i modsætning til den øvrige del af arbejderklassen **.

** Vi er godt klare over de store forskelle, der eksisterer indenfor f.eks. de akademiske mellemlag i henseende til privilegier og ikke-privilegier. Eksempelvis kan jo bare nævnes forskellen mellem professorers og nybagte adjunkters løn- og arbejdsforhold. Det vi vil er overhovedet at rejse diskussionen omkring de reelt eksisterende privilegier og i videre forstand omkring vores politik i de akademiske faglige organisationer, der idag reelt fungerer som standsforeninger med det formål (blandt andre) at forsvare tingenes hierarkiske tilstand. Disse diskussioner er så meget mere vigtige som venstrefløjen hidtil kun rent sporadisk har berørt og medtænkt disse problemer i deres teoridannelser.

VII. Afslutning

Som det jo efterhånden er tradition for afslutninger, er det også i vores afslutning hensigten dels kort at opridse, hvad *vi har sagt*, og dels kort at opridse noget af det, *vi ikke har sagt*.

Vi har i artiklen differentieret mellem to forskellige erfaringstyper, og vi har videre antydnet nogle af de klasseteoretiske konsekvenser det har, at arbejderklassens medlemmer er underlagt to forskellige typer af erfaring.

Videre har vi antydnet de mere umiddelbart politiske konsekvenser, der giver sig af, at arbejderklassen hidtil har været underkastet såvel identiske som ikke-identiske erfaringsmaterialer. Vi har diskuteret den betydning det får for en socialistisk strategi, at klassens fælles erfaringer hidtil har været af en sådan type, at de blot kunne udgøre grundmaterialet for en anti-kapitalistisk bevidsthed, medens den ikke-fælles, lagspecifikke erfaringstype har forhindret nogen positiv enhed om, hvad man i givet fald skulle sætte i stedet for det nuværende samfund.

Vi har sat de to erfaringstyper i forhold til de to klassiske revolutionsteoretiske overgangsstrategier, og vi har påpeget, at kritikken af 'diktatur-strategien' må blive halv, sålænge der ikke findes nogen erfaringsmæssig basis for, at arbejderklassen kan enes om positive samfundsmål på en tvangfri måde. Vi antydede her, at sålænge den fællesinteresse, som en given demokratisk meningsdannelsesproces skal udkrystallisere, ikke allerede findes givet i de virkelige, materielle forhold, må håbet om en demokratisk-tvangfri overgang til socialismen blive rent professionelt.

Vi sagde ikke, at man kan sikre sig nogen tvangfri overgang. Men vi sagde, at betingelsen for, at en sådan overhovedet er *mulig* er, at arbejderklassen i henseende til erfaringsindholdet tenderer til at være en reel enhed*.

Vi siger ikke, at man som socialist skal kæmpe for over en bank at øge elendigheden blandt lønmodtagerne i det kapitalistiske samfund. Det vi siger er, at al den megen jammer over mellemlagenes politiske isolation overfor (den øvrige del af) arbejderklassen må vedblive med at være masochistisk selvpineri, sålænge man ikke aktivt gør noget for at ændre de objektive forhold, der ligger bagom denne 'kløft' i befolkningen.

Man kan ikke (kun) reducere modsætningen mellem den 'normale' lønarbejder og den højtprivilegerede akademiker til at være en kommunikationskløft. Kløften skyldes væsentligst, at akademikernes arbejds- og lønforhold cementerer modsætningen. Her har der i flere år kørt en god diskussion omkring en ændring af de traditionelle akademiske arbejdsfor-

* Vi drømmer ikke om, at det er muligt at opnå nogen totalt enhedsmæssig erfaringsituation for arbejderklassen i det kapitalistiske samfund. Vi vil blot fremhæve betydningen af, at man aktivt – i sine mellemlagsorganisationer – kæmper for at fremme den reelle enhed i arbejderklassen, og at man holder op med at forsvare lønmodtagerinteresser over en bank, for i stedet at differentiere og vurdere hvilke interesser, der ud fra en overgangsstrategisk synsvinkel er værd at forsvare.

hold – ofte ført frem under paroler som 'forskning i arbejdernes interesse', 'projektarbejde' m.v. Derimod har der været en påfaldende tavshed omkring den anden side af modsætningen: den høje løn og de materielle privilegier.

Her må man igen nuancere politisk såvel som videnskabeligt. Det er ikke sådan, at *alle* akademikere har de samme privilegier, og parolen kan derfor ikke være, at man unuanceret skal sige, at vi skal kæmpe for at forringe akademikernes levevilkår*. Men netop fordi elendigheden har sin specielle hierarkiske form, findes der sådanne højtprivilegerede grupper (af gamle lektorer, professorer m.v. for universitets- og læreanstaltsakademikernes vedkommende), hvis interesser og kampmål vi i vores faglige organisationer er med til at behandle og tage politisk stilling til – og som vi i disse sammenhænge aktivt må angribe og afvise som anderledes end vores egne fremtidige interesser. Sålænge vi ikke aktivt tager afstand fra og bekæmper vore højtprivilegerede fagfællers interesser, vil vi med al ret blive identificeret med disse interesser.

For os at se må kampen indenfor de akademiske mellemlags faglige organisationer gælde kampen for en rimelig og *ligelig* levestandard for alle. Begrebet rimelig levestandard er selvfølgelig åbent for mange fortolkninger* – og en diskussion af selve begrebet ville iøvrigt ikke være nogen dårlig ting – men man skal være ret sofistisk anlagt for at kunne argumentere for, at dette ikke indebærer et radikalt angreb på en mængde mellemlagsakademikeres aktuelle lønniveau. Samtidigt må vi kræve, at de besparede lønsummer anvendes til at skaffe arbejdsløse kammerater i arbejde; dels fordi et sådant krav kan skabe muligheden for, at de mange arbejdsløse kammerater således vil være med til at støtte en beskæftigelsespolitik, der ikke bare er beskæftigelsespolitik slet og ret, men en beskæftigelsespolitik, der har langsigtet socialistisk perspektiv; dels fordi det under alle omstændigheder er urimeligt, at elendigheden er hierarkisk opdelt.

Sluttelig vil vi gentage, hvad vi sagde i indledningen. Denne artikel er (også) et diskussionsoplæg, og vi håber, at kritikken vil tage højde for dette. Til de kammerater, der evt. glat væk afviser, at man som socialist skal kæmpe imod eksisterende (akademiker)lønarbejderlevevilkår, under henvisning til, at det 'altid er socialistisk politik at kæmpe for at forbedre eksisterende levevilkår' slet og ret og uden hensyntagen til den faktiske karakter af disse levevilkår, kan vi kun sige: Det er om dig, at denne historie fortælles.

* Dermed være også sagt, at vi godt ved, at der er en væsentlig forskel på levevilkårene for en arbejdsløs akademiker, en nybagt adjunkt med SU-gældsslaveri og en ca. 3 gange så højt lønnet professor.

* Med 'rimelig levestandard' forestiller vi os selv noget i retning af en faglært arbejders gennemsnitsløn (samt for tiden en sum, der kan tage højde for SU-gældsbyrden).

Iøvrigt vil vi med velvalgt hu undlade at konkretisere de ideer, vi har om den mere jordnært-praktiske gennemførelse af vores ideer. Det vil sige, at vi ikke vil diskutere om fordelingspolitikken skal føres igennem via et lønpuljesystem, om statsprioritetspolitik skal

bruges for at sikre hus og hjem for de, der mister deres lønprivilegier o.s.v. Vi har fra andre sammenhænge en bitter erfaring for, at når man i en sådan artikel bliver for 'konkret' – d.v.s. sætter tal og lignende på – vil kritikken altid camouflere et angreb på hovedideerne ved at rette sig imod tallenes størrelse og lignende. Her har vi altså blot villet føre hovedideen frem; den praktiske indholdsudfyldning må ske i interne diskussioner og i forhold til strukturer, vedtægter o.l. i de respektive faglige organisationer.

Endelig vil vi på forhånd imødegå en anden type refleksagtig kritik: Vi beder de kammerater, der kunne finde på at kalde ovenstående ideer for en 'lønkagepolitik' gøre sig den umage, at argumentere for, hvorfor de mener, at dette er tilfældet. M.a.o.: man skal passe på, at man ikke forveksler intern omfordelingspolitik og antihierarkisk politik med lønkageteori.

Kommenteret bibliografi til den danske arbejderklassens og bevægelses historie

Jens Christensen

Indledning

Den følgende bibliografi forsøger at dække de områder, som jeg vurderer som de vigtigste til belysning af den danske arbejderklasse og arbejderbevægelses historie. Disse områder er her opdelt i to hovedfelter, nemlig dels de forhold, der vedrører arbejderklassens reproduktion og dels arbejdernes forskellige kollektive manifestationer. Der er mange overlapninger mellem de to hovedområder, men jeg finder alligevel metodisk en vis fornuft i opdelingen.

Bibliografien kan naturligvis ikke omfatte alt inden for disse rammer. Der er imidlertid lagt vægt på at tage al væsentlig forskning med samt det, jeg opfatter som det bedste inden for den omfattende litteratur, der stammer fra organisationerne selv, oftest i form af festskrifter. Dele af den mindre gode festskriftlitteratur er også anført for at udfylde nogle af de mange huller i forskningen.

Inden for de enkelte afsnit er der som regel opdelt efter to principper. Dels er den litteratur, der stammer fra organisationerne opført samlet og gerne i begyndelsen af afsnittet, og dels er forskningslitteraturen anført såvidt muligt kronologisk efter indholdet. Der ligger ikke nogen klar periodisering i opdelingen, fordi litteraturen ikke gør det muligt, eller i hvert fald uhyre vanskeligt.

Som supplement til bibliografien kan jeg derfor anføre følgende periodiseringsforsøg. 1. Arbejderklassen og arbejderbevægelsens etableringsfase o. 1850 - o. 1890, hvor den endnu overvejende befinder sig i periferien og skyggen af det ikke fuldt udviklede borgerlige samfund. 2. Arbejderklassen og arbejderbevægelsens gennembrudsfase o. 1890 - o. 1930, hvor den socialdemokratiske bevægelse opbygger en meget stor masseba-

sis i forbindelse med periodens industrielle gennembrud og bliver knyttet til en statslig reformpolitik. Dette fører til sammenstød med de ret brede militante strømninger i arbejderklassen, hvoraf en mindre del bliver basis for en ny selvstændig venstrefløj. Højdepunkterne er her 1917-22 og 1925.

3. Arbejderklassen og arbejderbevægelsens statslige integrationsfase o. 1930 - o. 1960. Specielt ud fra erfaringerne fra første verdenskrig integreres den socialdemokratisk styrede arbejderklasse fra trediverne i et stadig snævrere klassesamarbejde omkring statsmagt, der båret af Socialdemokratiet får voksende betydning for arbejderklassens reproduktion. Med forskellige former for socialpolitik og repressiv undertrykkelse lykkes det stort set at fastholde arbejderne i klassesamarbejdet og begrænse venstrefløjens udbredelse i denne overvejende kapitalistisk stagnerende periode, selv under den borgerlige og socialdemokratiske krise i midten af 1940'erne og i 1956.

4. Arbejderklassen og arbejderbevægelsens største gennembrudsfase ligger i 1960'erne. Den kapitalistiske højkonjunktur fører dels til en voldsom vækst og omstrukturering i den samlede lønarbejderklasse i form af en stigende dequalificering af de faglærte arbejdere, en voldsom indtagning af ny og specielt kvindelig arbejdskraft og en meget kraftig vækst hos de statslige lønarbejdere. Dels resulterer den kraftige produktivitetsstigning i forbindelse med de produktivitsfremmende lønsystemer i en fysisk og psykisk nedslidning af de egentlige industriarbejdere. Endelig udvikler staten sig som en aktiv styrer ikke blot af arbejdskraftens reproduktion, men også af dens tilpasning til kapitalismens hastigt ændrende produktionsprocesser. Den voldsomme stigning i lønarbejderklassen under disse ekspansive kapitalistiske forhold fører til oprud i det politiske mønster og ikke mindst fremkomsten af en bred venstrefløj omkring SF, båret af militante arbejderlag, men nok så meget de nye mellemlag uden for den egentlige arbejderklasse. Socialdemokratiet opretholder dog sin dominans i arbejderklassen, sikret af tressernes omfattende lønfremgang og reformlovgivning.

5. Arbejderklassen og arbejderbevægelsens kriseperiode i 1970'erne. Krisens gennemslag efterfølges af en borgerlig og statslig offensiv, der tilsigter en sænkning af arbejderklassens levestandard for at bedre kapitalisternes profitter og en række disciplinære indgreb i arbejdernes rettigheder for at sikre gennemførelsen af denne politik. Fra arbejderside reageres der på forskellig vis. Den fysiske og psykiske nedslidning fra tresserne af mange industriarbejdere sammen med den stigende skatteudskrivning radikaliserer ikke mindst arbejderne med de begrænsede faglige kamptraditioner til højre og ind i Glistrupbevægelsen. De vilde strejker udtrykker disse arbejderes første markante protest. I storbyerne sætter de store industriarbejdergrupper sig til modværge mod rationaliseringer og indskrænkninger, som f.eks. plattearbejderne og BT-arbejderne. Også blandt mellemlagene skaber nedskæringerne stærke protestbevægelser. Socialdemokratiet rammes i første omgang af krisen, men styrkes siden som det stærke og midtersamlende parti, der går til kamp mod Glistrup og venstrefløjens for at føre sin krisepolitik igennem. Forskellige strøm-

ninger på arbejdspladser, i beboerkvarterer, i miljøbevægelser og på uddannelsesstederne giver venstrefløjen ny politisk kraft, så den har kunnet stabilisere sig under krisen.

I forhold til dette periodiseringsforsøg falder den historiske litteratur, som omtales på de følgende sider, ikke så centralt, som det kunne ønskes. Den eksisterende historieskrivning om de danske arbejdere behandler først og fremmest organisationernes historie. Derimod har de klasse-mæssige modsætninger som historiens drivkraft, sådan som til dels er forsøgt i ovennævnte periodisering, først de seneste år fundet vej til historiebøgerne. Det hænger sammen med, at forskning i undertrykkelses- og modstandsformer, i levetilstandene og bevidsthedsforholdenes udvikling hos arbejderne har været tilsidesat af de hidtil herskende politiske traditioner for historieskrivning om den danske arbejderbevægelses historie. Følgelig er forskningen temmelig spinkel og ofte af ny dato inden for fagbevægelsen og den faglige kamp, omkring forholdene på arbejdspladserne, forholdene i boligkvarterer og forholdene i arbejderhjemmene samt den kulturelle og ideologiske kamp i hele fritidssfæren. Det er kort og godt det, jeg opfatter som væsentligt til fremdragelse af de danske arbejderes historiske identitet, som først så småt er ved at blive gravet frem af fortidens mørke. Det må man have sig for øje ved benyttelsen af den følgende bibliografi. Et indtryk af denne forskningssituation giver nr. 596-97. Vedrørende uddybende litteratur og samtidigt kildemateriale henvises til det afsluttende afsnit om specielt bibliografier.

Indhold	139
I Arbejderklassens reproduktionsvilkår	143
a) Generelle samfundsforhold	143
b) Arbejdsløshed, arbejdstid, arbejds løn	148
c) Arbejdsmiljøet	151
d) Socialpolitikken	152
e) Boligen	155
f) Familien	157
g) Uddannelse	157
h) Arbejdsmarkedet	158
i) Arbejdsgiverne	161
II Arbejderklassens organisations- og kampforhold	162
a) Fagbevægelsen generelt	162
b) Periferiproblemet	170
c) Enkeltforbundene	171
d) Funktionær- og tjenestemandorganisationer	193
e) Socialdemokratiet	195
f) Venstrefløjten	211
g) Ungdomsbevægelsen	222
h) Kooperationen	224
i) Pressen	225
j) Arbejderkultur	226
III Supplement	228
a) Kildeudgivelser	228
b) Opslagsbøger	229
c) Bibliografier	230
d) Anmeldelser	231
e) Kildemateriale	231
f) Tilføjelser	232
Index	233

I. Arbejderklassens reproduktionsvilkår

Generelle samfundsforhold

1. **Schultz' Danmarkshistorie**, bd. 4-6 (ca. 1770-1940), (1942-43), ca. 2.000 s.

Anm.: Behandler dels kampen om den politiske magt, udenrigspolitikken, den »åndelige« udvikling og dels de social-økonomiske forhold. Specielt nyttige er de brede, sektorvise oversigter over den social-økonomiske udvikling fra 1860'erne til anden verdenskrig. Metodisk ingen egentlig kobling mellem den økonomiske, den politiske og den ideologiske udvikling. Forfatterens forståelsesramme er stærkt knyttet til det borgerlige demokrati. Litteraturhenvisninger.

2. **Politikens Danmarkshistorie**, bd. 10-14, (ca. 1780-1977), (1977-78), ca. 2.000 s.

Anm.: Behandler de forskellige samfundslag fra konge til arbejder, det voksende sammenspil mellem interesseorganisationer og politiske partier i den politiske kamp om magten og fordelingspolitikken via staten – specielt i det 20. årh. – endvidere kortfattet udenrigspolitikken, den »åndelige« udvikling, ændringerne i de materielle forhold og levevilkårene. Specielt bd. 12 (1870-1913) har en større behandling af leveforholdene. Metodisk knyttes den økonomiske, politiske og ideologiske udvikling mere sammen end i nr. 1, men resultatet bliver blot en endnu stærkere opslutning om det borgerlige demokrati. Litteraturhenvisninger.

3. **S.Å. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark 1720-1975**, bd. 1-2 (1972-1977), 315+386 s.

Anm.: Ud fra en konjunkturodeling behandles udviklingen i samfundets forskellige økonomiske sektorer og i statens økonomiske politik. På mange måder en grundlæggende fremstilling, der bygger på et stort indsamlet statistisk materiale og den historiske litteratur, af industrialiseringens faser i Danmark. Fastsætter det første industrielle gennembrud til midt i 1890'erne og det andet til sidst i 1950'erne. Påpeger landbrugets og småvirksomhedernes store betydning som følge af den danske kapitalers perifere placering på verdensmarkedet. Den stærke sektoropdeling gør hans historiske forklaringer noget usammenhængende. Det er nærmest fornuftige virksomhedsledere og politikere, der sørger for samfundets materielle fremgang. De sociale og politiske kræfter og modsætninger er fraværende. Mange notehenvisninger og bilag.

- 3a. **E. Olsen:** Danmarks økonomiske historie siden 1750 (1962), 305 s.
Anm.: Behandler i særskilte kapitler udviklingen indenfor: landbrug, industri og håndværk, arbejdsmarkedet, handel og transport, pengevæsenet og socialpolitikken. En nyttig oversigt med mange tabeller og litteraturhenvisninger skrevet ud fra et keynesiansk synspunkt, der udelader klasse modsætningerne som historisk drivkraft.
4. **K.E. Svendsen m.fl.:** Dansk Pengehistorie 1700-1960 (bd. 1-3 (1968), 390+356+270 s.
Anm.: Behandler både Nationalbanken og statens økonomiske politiks historie. En grundig analyse af den konjunkturrelle udvikling og de politiske indgreb samt de økonomisk-teoretiske overvejelser i ledende kredse blandt politikere og specielt økonomer. Bygger i stor udstrækning på internt, utrykt materiale fra Nationalbanken suppleret med den videnskabelige litteratur. Mange notehenvisninger og tabeller. Bd. 3 er bilagsbind.
5. **C. Hald m.fl.:** Danmark mellem feudalisme og kapitalisme (1974), 307 s.
Anm.: En bred historisk-materialistisk gennemgang af Danmarkshistorien i den periode, hvor den feudale opløsning sætter ind, og kapitalismen begynder at slå igennem, dvs. perioden fra midten af 1600-tallet til midten af 1800-tallet. Bygger på den eksisterende historieforskning.
6. **S. Busck m.fl.:** Klassestrukturen i Danmark 1870-1920, Den Jyske Historiker nr. 3-4, 1973/74, 117 s.
Anm.: Behandler den økonomiske udvikling, dvs. kapitalismens historie fra landboreformerne til første verdenskrig, dels staten og dels klasse modsætningerne i samme periode. Derefter gennemgås borgerskabet, småborgerskabet og arbejderklassens strukturelle og politiske udvikling i perioden. Fremstillingen er det første forsøg på en samlet oversigt over den pågældende periode ud fra en materialistisk historieopfattelse. Den manglende metodiske afklaring og manglerne på forskning i klassernes sociale og politiske bevægelser spores. Bygger på den eksisterende historieforskning.
7. **E. Cohn:** Danmark under den store krig 1914-1920 (1928), 334 s.
Anm.: Den bredeste samlede behandling af denne centrale periode, hvor den moderne statsmagt skyder frem og bliver afgørende for den samfundsmæssige reproduktion. Skildrer specielt udviklingen i den økonomiske politik og den kraftige udbygning af socialpolitikken, hvorimod de politiske modsætninger mellem klasserne ikke tildeles nogen historisk betydning. Bygger på et stort samtidigt trykt materiale.
8. **J. Braskhøj m.fl.:** Det danske klassesamfund 1920-1940, Den Jyske Historiker nr. 9, 1976, 191 s.
Anm.: Omfatter dels en kort gennemgang af klassestrukturen, dels en lidt længere oversigt over klassekampudviklingen. Derefter to større afsnit om den danske kapitalisme og om arbejderklassen,

specielt med henblik på Socialdemokratiets rolle i mellemkrigstiden. Afslutningsvis tre afsnit om arbejderoppositionen, faserne i reformismen og småborgerskabet på landet, specielt husmændene. Fremstillingen er skrevet som en slags fortsættelse til nr. 6, men lægger i forhold hertil større vægt på klasse modsætningernes betydning for samfundsudviklingen. De mange forfattere gør dog ikke fremstillingen helt sammenhængende, men den er ligesom nr. 6 nyttig ved sine synteseforsøg som alternativ til nr. 1-4. Bygger på den historiske forskning.

- 8a. **V. Dybdahl m.fl.:** Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne (1975), 236 s.

Anm.: Bogens teoretiske grundlag er den borgerlige, økonomiske teori keynesianismen. Herudfra behandles kort »Kriser og kriseteorier« samt »Den internationale økonomiske udvikling omkring verdenskrisen«. Derpå følger bogens fire hovedkapitler: »Krisen kommer til Danmark« om krisens gennembrud og krisepolitikken; »Landbruget«, »Krise og vækst i byerhvervene« samt »Udviklingslinierne i samfundet fortsætter«, der i en gennemgang af befolkningsforholdene og specielt de politiske bevægelser understreger kontinuiteten i forhold til det foregående årti. Bogen indeholder meget nyttigt materiale, men når ikke særligt dybt i sine historiske forklaringer. Bygger på samtidigt materiale, men uden noteapparat.

9. **S. Jensen:** Levevilkår under besættelsen. Træk af den økonomiske og sociale udvikling i Danmark under den tyske besættelse 1940-45 (1971), 325 s.

Anm.: Behandler især de økonomisk-politiske forhandlinger, som staten og erhvervsorganisationerne førte med Tyskland efter afbrydelsen af forbindelserne til England og kravet om nærmere tysk tilknytning samt udviklingen i forhandlingerne og i de økonomiske forbindelser under besættelsen. Endvidere behandles kort de sociale konsekvenser af besættelsen. De sociale modsætninger tillægges ingen større historisk betydning. Bygger på et stort trykt og utrykt materiale.

10. **H.J. Nielsen:** Besættelse og befrielse. Den danske arbejderklassens historie 1940-1946 (1977), 160 s.

Anm.: Behandler arbejderklassens voksende modstand mod den materielle forarmning og den politiske undertrykkelse, der fulgte med den tyske besættelse og den nationale samlingspolitik, som gav borgerskabet gode tider. Belyser den voksende protestbevægelses trussel mod den socialdemokratiske dominans i arbejderklassen og den hastigt stigende tilslutning til det illegale DKP. Derefter følges det kommunistiske arbejde i modstandsbevægelsens nationale front, et arbejde der efter krigen stillede partiet i et dilemma mellem en radikaliseret arbejderklasse og et Socialdemokrati og et borgerskab, der var i fuld gang med at genoprette deres

fulde samfundsmagt, og som allerede i 1946 havde trængt arbejderne og DKP i defensiven. På mange måder en forbilledlig undersøgelse af klassekampsudviklingen set ud fra arbejdernes standpunkt. Samtidig en vigtig gennemhulning af det slør, som en omfattende forskning har kunnet lægge hen over denne periodes sociale og politiske modsætninger. Bygger på et betydeligt kildemateriale. Kommenteret litteraturliste. Jvf. også nr. 156, 419 og 479.

11. **H. Knudsen m.fl.:** Krisen og den statslige planlægning – muligheder og betingelser for en statslig udviklingspolitik, belyst ved en analyse af produktionens strukturelle udvikling i Danmark siden 2. verdenskrig (1976), 283 s.

Anm.: Behandler først gennemslaget af 1970'ernes krise set i forhold til de særlige strukturelle forhold i den danske kapitalisme. Gennemgår derefter bredt hovedtrækkene i landbruget og industriens udvikling samt statens økonomiske politik fra 1930'erne til i dag. Derefter foretages en nærmere analyse af dels landbruget, dels industrien, dels håndværket og den mindre industri og dels den statslige politik, specielt over for industrien – med hovedvægt på det kapitalistiske boom siden slutningen af 1950'erne. Den hidtil grundigste undersøgelse af de strukturelle forhold og problemer i efterkrigstidens danske kapitalisme, der er blevet åbenlyst med den aktuelle krise. Klasse modsætningernes betydning for udviklingen spiller dog en noget uklar og sekundær rolle.

12. **Fl. Arentoft m.fl.:** Den lange vej gennem krisen – Særtræk i den danske kapitalisme og teser om klassekampen i Danmark (1976), 179 s.

Anm.: Behandler ligesom nr. 11 udviklingen i den danske kapitalisme siden 1930'erne med hovedvægt på de sidste to årtier. Men langt mere end denne peges på klasse modsætningerne som det drivende i periodens samfundsudvikling. Koblingen mellem økonomi og politik mangler dog stadig noget i at være tilfredsstillende. Den manglende forskning i klassernes sociale og politiske bevægelser og dermed den, efter min opfattelse, afgørende betydning af klassernes læreproces og erfaringsopsamling eller -nedbrydning for det danske klassesamfunds udvikling resulterer imidlertid fortsat i en noget strukturel betragtningsmåde. Specielt skal arbejderklassen nok tillægges en endnu mere central betydning.

13. **Kapitalens krise.** Arbejderklassens kamp, udg. af Tværfag O (1976), 396 s.

Anm.: Artikler og selvstændige analyser, der belyser kapitalstrukturen, arbejdsprocessens udvikling, statens økonomiske politik, arbejderklassens strukturelle og organisatoriske sammensætning i efterkrigstiden. Endvidere et større afsnit om fagbevægelsens og strejkekampenes udvikling i 1975 som en slags konklusion på de foregående afsnit. Et væsentligt bidrag til forståelsen af det i forskningen forsømte felt, som hedder klassekampens historie i

- Danmark siden krigen. Bygger på trykt materiale.
14. **Krise i Danmark.** Socialistiske økonomers skrifter nr. 2 (1977), 278 s.
Anm.: En grundig analyse af baggrunden for den danske krise og dens faktiske gennemslag inden for de vigtigste økonomiske sektorer samt en gennemgang af udviklingen på arbejdsmarkedet i første halvdel af årtiet. Uddyber nr. 11-13. Bygger på trykt materiale.
15. **S.Å. Hansen og P. Milhøj (red.):** Erhverv og Samfund, bd. 1-17 (1973-1976), ca. 2.000 s.
Anm.: En aktuell samfundsbeskrivelse af de forskellige sektorer inden for det private og offentlige. Metoden er primært beskrivende og der bygges på statistisk materiale og betænkninger samt andet offentligt materiale. Omfatter flg.: J. Wedebye: Befolkningsforhold – P. Wendt: Byggeri og boligforhold – P. Milhøj: Erhvervsstruktur og nationalindkomst – T. Henriksen: Handel og transport – S.Å. Hansen: Industri og håndværk – B.D. Nielsen: Internationale forhold – G.V. Mogensen: Landbrug og øvrige primære erhverv – S.L. Jeppesen: Løn og priser – E.H. Andersen. A. Ejbye-Ernst og G. Smistrup: Massekommunikation som erhverv – P. Wendt: Penge og kapitalmarked – S.Å. Hansen: Samfundets organisation – J.B. Jensen og G.T. Jepsen: Skatter og offentlige finanser – K. Westergård og J.B. Christensen: Sociale forhold – H.C. Johansen: Udenrigshandel og betalingsbalance – B.D. Nielsen og E.S. Sørensen: Det europæiske fællesskab – T. Skjøtt-Larsen: Transport – T. Skjøtt-Larsen: Handel m.v. – S. Kuhlmann: Arbejdsmarkedsforhold. Serien, der jævnligt revideres, skal ses som en ny og opsplittet udgave af tidligere tiders »Danmarks Statistik«, fra 1800-tallets samleværker til den seneste af P. Milhøj. Jvf. også nr. 32, 78, 85, 99 og 534.
16. **A. Borchorst m.fl.:** Hvor gik kvinderne hen, da de gik ud? Ændringer i kvindearbejdet efter 1950 (1977), 332 s.
Anm.: Giver kort en oversigt over den politiske og økonomiske udvikling i Danmark efter krigen, dernæst en bredere gennemgang af udviklingen i lønarbejdernes reproduktionsbetingelser, et kapitel om kvindernes generelle placering på arbejdsmarkedet, derefter en behandling af kvindearbejdet inden for enkelte industrier, i HK-området og i det offentlige. Tilsammen giver bogen måske den bredeste og bedste gennemgang af udviklingen i lønarbejdernes reproduktionsvilkår siden 1945. Bygger på samtidigt trykt kildemateriale. Jvf. også nr. 74, 89, 202, 218, 232, 254, 301, 348 og 352.
17. **Levevilkår i Danmark:** Statistisk oversigt 1976. Red. af E.M. Kjerkegård. Udg. af Danmarks Statistik og Socialforskningsinstituttet (1976), 303 s.
Anm.: En helt usædvanlig brugbar kilde til belysning af snart sagt

- alle forhold, som vedrører arbejdernes reproduktionsforhold^{17a}.
18. **P. Boje:** Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur (1976), 145 s.

Anm.: Gennemgår »Generelle hjælpemidler« til den social-økonomiske historie i perioden (fremstillinger, bibliografier, tidsskrifter og aviser, trykt og utrykt kildemateriale fra den lokale og centrale administration), »Produktionsmiljøet« (litteratur om og samtidigt kildemateriale til industrihistorien, til enkelte virksomheder, enkelte kapitalister og til arbejdsforholdene), »Boligmiljøet« (litteratur og samtidigt kildemateriale til byggeriets historie, til finansierings- og ejendomsforhold og til boligstandarden) samt »Det sociale miljø« (litteratur og samtidigt kildemateriale til befolkningens udvikling og vandringer og dermed den skiftende sociale sammensætning i byerne). Der er tale om et særdeles nyttigt hjælpemiddel, der behandler en meget stor del af den eksisterende litteratur og det eksisterende kildemateriale vedr. en række sider af arbejderklassens reproduktionsvilkår, selv om en sådan synsvinkel ikke ligger til grund for fremstillingen.

19. **G.V. Mogensen m.fl.:** Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890 (1975), 168 s.

Anm.: Behandler dels kilderne til den socialhistoriske udvikling før 1890, dels den sociale udvikling og kilderne efter 1890, dels det metodiske grundlag, dels indkomstfordelingen, dels formuefordelingen, dels forbrugsforhold, dels boligforhold, dels sundhedsforhold og dels politiske og kulturelle forhold. Der fremdrages her et stort materiale til belysning af de skiftende reproduktionsvilkår for den danske befolknings forskellige grupper. Der bygges næsten eksklusivt på statistisk materiale, der vedrører forskellige sider af den sociale virkelighed. Metoden er således rent kvantitativ uden nogen samlet forståelse af eller interesse for at forstå udviklingen mellem de modstridende sociale kræfter, der efter min opfattelse skaber de skiftende sociale forhold, der her søges målt. Nyttig ved sine mange litteratur- og kildehenvisninger.

Arbejdsløshed, arbejds løn, arbejdstid

20. **J. Bender m.fl.:** Arbejdsløshed i Danmark (1977), 187 s.

Anm.: Gennem analyser og kildeuddrag belyses de forskellige former for og faser i arbejdsløsheden i Danmark i 19. og 20. årh. Endvidere behandles arbejdsløshedens følger, synet på den, den statslige støttestpolitik, og hvordan man statistisk beregner den.

21. **E.K. Johansen:** På baggrund af den almindelige økonomiske udvikling ønskes der en redegørelse for arbejdsløshedsproblemet i de danske byer i perioden 1835-70 (1969) (utrykt speciale, Erhvervsarkivet Århus), ca. 100 s.

22. **C.R. Jansen:** Landarbejdernes beskæftigelse 1850-1900 (1969) (utrykt speciale, Erhvervsarkivet Århus), ca. 100 s.
23. **J. Gerstrøm:** Konjunkturer og arbejdsløshed i danske byer i årene 1885-1900, med hovedvægten lagt på forholdene i København (1971) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
24. **G. Nørregård:** Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899 (1943), s. 330-351.
25. **J. Dich:** Arbejdsløshedsproblemet i Danmark 1930-1938 (1939).
26. **Arbejdsløshed, betalingsbalance og økonomisk politik.** Udg. af Socialistiske Økonomer (1976), 378 s.
Anm.: De foreliggende undersøgelser af arbejdsløsheden i det foregående og dette århundrede behandler naturligt nok først og fremmest lavkonjunkturelle perioder, hvor arbejdsløsheden var størst. De koncentrerer sig primært om den rent økonomiske side af sagen og behandler således ikke de arbejdsløshedsbevægelser, der er opstået til forskellige tidspunkter og den trussel mod det bestående, som får statsmagten til at mildne virkningerne af de økonomiske kriser. For de politiske bevægelser henvises til litt. under afsnittet om fagbevægelsen og om venstrefløjen. Ovennævnte analyser bygger på samtidigt kildemateriale. Vedr. Nørregård, jvf. også nr. 29, 34, 62, 92 og 133.
27. **J. Pedersen:** Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850-1913 (1930), 389 s.
28. **K. Dalgård:** Arbejderklassens økonomiske kår i Danmark i de sidste 50 år (1872-1924), særtryk af Nationaløkonomisk Tidsskrift 1926, s. 103-216.
Anm.: Pedersens disputats rummer fortsat den grundlæggende behandling af udviklingen i løn- og levestandard inden for de forskellige arbejdergrupper i by og på land fra statistikkens og lønarbejdets begyndende udkrystallisering o. 1850 og indtil 1. verdenskrig. Løn- og prisudviklingen belyses i forhold til periodens økonomiske konjunkturer. Hans store kildemateriale stammer fra stat, organisationer og virksomheder. I forhold hertil bringer Dalgårds prisopgave ikke meget nyt, men den udmærker sig dog ved sin overskuelighed og sine mange ræsonnementer.
29. **G. Nørregård:** Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899 (1943), s. 478-512.
30. **J.P. Christensen:** Lønudviklingen inden for dansk håndværk og industri 1870-1914, bd. 1-2 (1975), 266+285 s. (tekst + bilag).
Anm.: Nørregård behandler de forskellige lønningemetoder, der fandtes i den første industrialiseringsfase. Christensen giver den hidtil mest underbyggede fremstilling af lønudviklingen inden for dette område, hvor han på en række punkter kan korrigere og supplere J. Pedersen. Christensen undersøger kun lønforholdene for mandlige arbejdere, hvor lønudviklingen belyses generelt og

- specielt inden for en række fag. Heri indgår også en opdeling af lønnen i tidløn og akkord, såvidt materialet tillader, ligesom materialet er udnyttet til en udregning af arbejdstiden samt i nogen udstrækning også arbejdsløsheden. Vedr. Christensen, jvf. også nr. 35. Vedr. Nørregård, jvf. også nr. 24, 34, 62, 92 og 133.
31. **P. Milhøj:** Lønudviklingen i Danmark 1914-1950 (1954), 222 s.
 32. **S.L. Jeppesen:** Løn og priser (1975), 108 s.
Anm.: Milhøjs prisopgave fører den videnskabelige behandling af lønudviklingen her i landet op til 1950. Hans analyse dækker alle hovedgrupper af lønarbejdere inden for private og offentlige virksomheder, ligesom han giver en oversigt over overenskomstudviklingen i relation til lønudviklingen. Jeppesen fører lønstatistikkerne op til idag, dog langt mindre analytisk end Milhøj, ligesom han i modsætning til Milhøj skitserer prisudviklingen.
 33. **J. Lund og P. Wulff:** Om sammenhængen mellem profitproduktionsformer, arbejdets organisering og lønformer i Danmark 1945-70 (1975), 54 s.
Anm.: Det eneste forsøg i litteraturen på en skildring af de skiftende udbytningsformer i efterkrigstidens Danmark inden for løn- og profitdannelsen. Behandler specielt de produktivitetsfremmende lønformer, der især udbredtes i 1960'erne. Bygger på trykt materiale.
 34. **G. Nørregård:** Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899 (1943), s. 456-477, 539-551.
 35. **J.P. Christensen:** Lønudviklingen inden for dansk håndværk og industri 1870-1914, bd. 1-2 (1975), 266+285 s. (tekst+bilag).
Anm.: Nørregård giver dels en oversigt over arbejdstiden inden for forskellige fag, dels en mere ræsonnerende fremstilling af arbejdstiden i perioden. Christensens bog er her især nyttig ved at rumme et meget stort statistisk materiale til belysning af arbejdstiden inden for en række fag i perioden. Vedr. Nørregård, jvf. også nr. 24, 29, 62, 92 og 133. Vedr. Christensen, jvf. også nr. 30.
 36. **S. Kolstrup:** 8-timersdagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark, i Erhvervshistorisk Årbog 1972, s. 7-59.
 37. **P. Milhøj (red.):** 45-timers ugens indførelse 1958-60 (1960), 219 s.
Anm.: Kolstrup behandler efter en kort historisk oversigt over lønudviklingen og kampen for 8-timersdagen inden for arbejderbevægelsen specielt den voksende kampbevægelse i arbejderklassen 1918-19, der i 1919 førte til en generel aftale mellem hovedorganisationerne om 8-timers arbejdsdag. Milhøj undersøger den næste fase i arbejdsforkortelsens historie, 30 år senere, dog mere beskrivende uden nogen dybere politisk analyse. Begge bygger på samtidigt kildemateriale. De senere arbejdstidsforkortelser har ikke fået en lignende selvstændig behandling, men må først og fremmest søges i litt. om fagbevægelsen. Vedr. Kolstrup, jvf. også nr. 146.

Arbejds miljøet

38. **Rapport nr. 1.** Arbejds miljø. Skader, omkostninger, målsætning, nærdemokrati, planlægning. Udg. af Arbejds miljøgruppen af 1972 (1973), 158 s.
39. **Rapport nr. 2.** Arbejds miljøundersøgelsen. Dårlige rygge, stress, høreskader (1974), 207 s.
40. **Rapport nr. 3.** Arbejds miljø. Grænseværdier, arbejdstiden, meningsfyldt job, udstødningen (1975), 210 s.
41. **Rapport nr. 4.** Arbejds miljø. Medbestemmelse, arbejds miljøtjeneste, uddannelse og forskning (1976), 214 s.
42. **Rapport nr. 5.** Arbejds miljøforskningen i Danmark (1976), 43 s.
Anm.: I 1970'erne er det kommet for dagens lys (ikke mindst gennem arbejderne reaktioner samt en offentlig kritik), at prisen for 1960'ernes danske »Wirtschaftswunder« var en fysisk og psykisk nedslidning af industriarbejderen. Derfor er det blevet nødvendigt med en forbedring af arbejds miljøet for at holde protesterne i arbejderklassen nede. Spørgsmålet om bedre uddannelse og mere meningsfyldt arbejde hænger også sammen hermed, ligesom den store arbejdsløshed kræver initiativer. De fem rapporter skal ses ind i denne sammenhæng.
43. **Malerrapporten.** Udg. af Studenterfronten ved Århus Universitet (1971) (jvf. også 263), 61 s.
44. **Murerrapporten.** Udg. af Studenterfronten ved Århus Universitet (1972) (jvf. også nr. 284), 110 s.
45. **Slagterirapport.** Udg. af Studenterfronten ved Århus Universitet (1971) (jvf. også nr. 303), 124 s.
46. **H. Tjørnehøj:** Arbejds miljøet i jernindustrien (1976), (jvf. også nr. 275), 154 s.
47. **Skæreolierapporten.** Samarbejdet mellem arbejdere og akademikere (1975), 128 s.
48. **Opløsningsmidler** på arbejdspladsen. Samarbejdet mellem arbejdere og akademikere (1977), 96 s.
49. **Kloakarbejderrapporten.** Undersøgelse af arbejdsforhold for kloakarbejdere ansat ved Københavns Kommune, af J.M. Andersen m.fl. (1976), 176 s.
50. **Bryggerirapporten.** Støj, skiftehold (3. rev. udg. 1977), 128 s. (jvf. også nr. 219).
51. **Rapport om jord- og betonarbejdernes arbejdsforhold** (1977) (utrykt, ABA), 197+43 s.
52. **Asfaltarbejde** – en arbejds miljøundersøgelse (1977), 179 s.
53. **Rapport fra et skibsværft.** Svejsning, sundhedsfarer og ulykker på B & W (1976), 115 s.
54. **Miljø-rapport.** Vort arbejds miljø på Berlingske Tidende. Udg. af

- BT-klubben (1976), 77 s.
55. **Rapport** vedr. olie- og benzinchaufførernes arbejdsforhold og sundhedsproblemer, af N.B. Jespersen (1976), 24 s. + bilag.
 56. **Arbejds- og helbredsforhold** hos hyrevognschauffører, af N.B. Jespersen og E. Lyng (1975), 75 s.
 57. **Betænkning** om en dansk bedriftssundhedstjeneste (1975), 162 s.
 58. **Ny arbejdsmiljølov** – for hvem? Udg. af Aktionsgruppen Arbejdere – Akademikere (1976), 23 s.
 59. **Bedriftssundhedstjeneste** – for hvem? Udg. af Aktionsgruppen Arbejdere-Akademikere (1976), 23 s.
 60. **Bedriftssundhedstjeneste**. Hvordan? Udg. af Samarbejdet mellem arbejdere og akademikere (1977), 72 s.
Anm.: Hovedparten af ovennævnte rapporter over de helbredsnedbrydende forhold inden for en række områder er udtryk for et begyndende solidaritetsarbejde mellem arbejdere og akademikere – to grupper, der hidtil har levet i hver sin verden – sådan som det også kendes fra 70'ernes strejker. Dette arbejde har aktualiseret to centrale spørgsmål: for det første om det er hensynet til arbejdsgivernes profit eller arbejdernes helbred, der skal lægges til grund for en arbejdsmiljølov, for det andet om den forskning og de studier, der foregår på universiteterne skal tjene arbejdsgivernes eller arbejdernes interesser. Den kritiske litteratur til arbejdsmiljøspørgsmålet er stor og hastigt voksende.
 61. **H. Kjellund m.fl.:** Staten og arbejderbeskyttelsen 1873-1976, særnr. af Retfærd (1977), 78 s.
 62. **G. Nørregård:** Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899, 1943, s. 217-68.
 63. **R.S. Knudsen:** Børnearbejde i Danmark 1873-1901. Børns og unge menneskers arbejde i fabrikker og fabriksmæssigt drevne værksteder med særlig henblik på loven af 23. maj 1873 (1964) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
 64. **B. Mikkelsen:** En undersøgelse af spørgsmålet om den særlige beskyttelse af kvindelige arbejdere, specielt i forbindelse med udformningen af den anden fabrikslov i 1901 (1975) (utrykt speciale, ABA), 80 s.
Anm.: I den første fremstilling findes den eneste oversigt over arbejderbeskyttelseslovgivningens historie, der karakteristisk nok først er kommet i 1977. Først i 70'erne har ødelæggelserne af arbejderne fået et omfang, så de ikke længere kan holdes skjult. Både Knudsen og Mikkelsen undersøger i deres detailstudier henholdsvis børnearbejdet og kvindearbejdets udvikling som baggrund for den pågældende lovgivnings fremkomst. Vedr. Nørregård, jvf. også nr. 24, 29, 34, 92 og 133.
 65. **H. Otte m.fl.:** Socialpolitik i Danmark 1891 til 1977, Den Jyske Historiker nr. 10, 1977, 163 s.
 - 65a. **K. Vilby:** Fattig i Danmark. En beretning om 50 års forsorg og fattigdom i Danmark (1978), 426 s.

- Anm.:* En helt usædvanlig god beretning om forholdene på samfundets bund ud fra analyser og samtidige tekster.
66. **Danmarks sociale lovgivning 1891-1941** (1941), 428 s.
Anm.: En særdeles nyttig og bred sammenfatning af udviklingen inden for socialpolitikken mange forskellige områder. Mens betydningen af førnævnte mest ligger i dens historiske helhedsopfattelse, har denne fremstilling mere sin force i informationsrigdommen og beskrivelsen område for område. Den har nærmest officiel, statslig karakter.
67. **Danmarks sociallovgivning**, bd. 1-3 (1918-23), 240+490+296+148 s.
Anm.: Dette store og temmeligenestående værk blev udarbejdet for at give statsmagten mulighed for at danne sig et samlet overblik over en voksende, men spredt og usammenhængende sociallovgivning. Dette materiale kom i høj grad til at danne udgangspunkt for den rationalisering og stærkere statslige styring af socialpolitikken, som slog igennem i 1930'erne. Det er den bredeste og grundigste analyse af socialpolitikken udvikling inden for alle tænkelige områder, inklusiv arbejdsretten, frem til o. 1920.
68. **H. Jørgensen:** Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede (1940), 434 s.
69. **T.B. Jørgensen:** Socialpolitikken genese i begyndelsen af 1890'erne (1976) (utrykt speciale, ABA), ca. 150 s.
70. **F. Johansen:** Aspekter af dansk socialpolitik ca. 1912-1922 (1975) (utrykt speciale, ABA), ca. 150 s.
71. **P.H. Larsen:** De samfundsmæssige forudsætninger for udviklingen i den statslige socialpolitik 1918-1933 specielt med henblik på Socialdemokratiets indflydelse (1977) (utrykt speciale, ABA), ca. 150 s.
72. **P.L. Lindholm:** Socialreformen 1933. En fremstilling af de historiske, socialøkonomiske og politiske faktorer, der antages at have betinget loven og dens tilblivelse (1972) (utrykt speciale, ABA), 90 s.
Anm.: De fem fremstillinger, dækkende perioden fra det 19. århundredes fattigvæsen og indtil socialreformen i 1933, udgør tilsammen den eksisterende videnskabelige behandling af periodens socialpolitik. H. Jørgensen undersøger dels de centrale politiske forhandlinger og beslutninger og dels den praktiske administration på lokalt plan gennem hele århundredet frem til 1890'ernes begyndende afvikling af det gamle fattigmandsbegreb. T.B. Jørgensen går ind i en nærmere analyse af de samfundsmæssige og politiske sammenhænge, hvorunder staten så småt begyndte at tage del i arbejdskraftens reproduktion i forbindelse med det industrielle gennembrud. F. Johansen undersøger den første egentlige gennembrudsfase for socialpolitikken, hvor krigs- og efterkrigsårene nærmest førte til en revolution på dette område, en udvikling der integrerede Socialdemokratiet og arbejderne et godt stykke ind i statsapparatet, så selv ikke den stærke borgerlige reaktion i begyndelsen af 1920'erne kunne føre udviklingen afgørende tilbage. P.H. Larsen analyserer den periode, hvor social-

politikken efter kulminationen umiddelbart efter krigen stod i stampe eller forringes, indtil krisen skabte forudsætningerne for Socialdemokratiets gennemførelse af 1933 reformen. Lindholm undersøger nærmere de samfundsmæssige omstændigheder i forbindelse med socialreformens gennemførelse. Samtlige fremstillinger bygger på et stort samtidigt kildemateriale.

73. **B. Rasmussen:** Arbejderklassens forandrede reproduktionsbetingelser og den statslige socialpolitik 1930-45 (1977), 215 s.

Anm.: I de første tre afsnit behandles de metodiske problemer i forbindelse med en materialistisk analyse af den pågældende karakter: formidlingsproblematikken fra de marxiske begreber til den konkrete historie. Derefter gennemgås statens stigende indflydelse på arbejdernes reproduktionsvilkår omkring overenskomster og socialpolitik, først i 1930'erne, hvor Socialdemokratiets klassesamarbejds- og reformpolitik kulminerer, dernæst under besættelsen 1940-45, hvor denne politik nærmest bryder sammen. Det anvendte reproduktionsbegreb set i forhold til de politiske bevægelser og staten, her specielt i forhold til Soc., forekommer at være særdeles anvendelig til en mere samlet forståelse af udviklingen i arbejderklassen og i dens forhold til organisationerne. Det er et væsentligt bidrag til både arbejderklassens og Socialdemokratiets historie i perioden. Bygger på trykt kildemateriale. Jvf. også nr. 413.

74. **A. Borchorst m.fl.:** Hvor gik kvinderne hen da de gik ud? Ændringer i kvindearbejdet efter 1950 (1977), s. 28-73. Jvf. også nr. 16, 89, 202, 218, 232, 254, 301, 348 og 352.

75. **L. Nielsen:** Tendenser i socialpolitikken (1975), 194 s.

76. **Arbejdspapirer** til socialpolitik efter 45. Udg. af Fagkritikken, Den sociale Højskole, Århus (1976), 128 s.

Anm.: Tilsammen trækker de tre fremstillinger hovedtendenserne op i den socialpolitiske udvikling i efterkrigstidens Danmark. Der lægges vægt på en forståelse af sammenhængen mellem de skiftende udbytningsformer, ændringerne i arbejdsprocessen og den voksende statslige styring af arbejdskraftens reproduktion. Udviklingen i socialpolitikken former behandles i forhold hertil. Også socialarbejderens rolle inddrages. Bygger på trykt kildemateriale. Reproduktionsbegrebet lægges især til grund i den første bog.

77. **H. Otte og L. Stigel:** Socialpolitikkens historie i Danmark 1890-1977 med specielt henblik på udviklingen efter 1960 (1978) (utrykt speciale, Hist. Inst., Århus), 199+53 s.

Anm.: Indeholder dels en oversigt over udviklingen indtil 1960, dels en nærmere analyse af følgerne af 1960'ernes kapitalistiske højkonjunktur i form af en meget kraftig udbygning af den statslige reproduktion og tilpasning af arbejdskraften til de nye kapitalistiske behov. Derefter undersøges den politiske debat forud for socialre-

formkommissionens nedsættelse i 1964, dens kommissorium og de betænkninger, der kom ud af den i årtiets slutning. I forlængelse heraf behandles de politiske omstændigheder ved og indholdet i 70'ernes to store reformer: dagpengereformen og bistandsloven. I de afsluttende kapitler gennemgås krisens følger for socialpolitikken, dels i form af nedskæringer og dels i form af en voksende politisk kamp blandt socialarbejdere, forældre og arbejdere imod nedskæringerne. Med denne fremstilling er vigtige sider af 60'erne og 70'ernes socialpolitik blevet udforsket. Et tomrum i forskningen udgør derimod stadig tiden 1945-60, hvilket i øvrigt gælder på de fleste områder. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale.

78. **K. Vestergård og J.B. Christensen:** Sociale forhold (1976), 105 s.
Anm.: Det er en nyttig, informativ bog, der ud fra statistisk materiale og betænkninger belyser forholdene inden for de områder, som falder ind under socialministeriet. Jvf. også nr. 15.

Boligen

79. **U. Bondebjerg:** En analyse af det københavnske slum ca. 1850-1900 med særligt henblik på sammenhængen mellem industrialisements/kapitalismens gennembrud og masseopførelsen af nybyggede slumlejligheder på Broerne (1973) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
80. **J.B. Jensen:** Dannelsen af det første arbejderkvarter og arbejderklassens oprindelse under industrialiseringen af Horsens ca. 1870-1901 (1974) (utrykt speciale, Hist. Inst. Århus), ca. 200 s.
Anm.: Bondebjerg og Jensen undersøger med udgangspunkt i henholdsvis København og Horsens, hvorledes masseindvandringen til byerne i forbindelse med det industrielle gennembrud skabte nye kollektive, men også elendige boligforhold for arbejderne. Bondebjerg behandler ligeledes, hvordan massebehovet for boliger blev til nye profitkilder for borgerskabet og en dobbeltudbytning af arbejderne. Begge undersøgelser bygger på et stort kildemateriale.
81. **N. Nissen:** Den kroniske bolignød og fremtidens boligpolitik (1971), 271 s.
82. **Om boligproblemet.** En analyse udarbejdet af afdeling B (1971), 191 s.
Anm.: Med udgangspunkt i boligforholdene og boligpolitikken o. 1970 vises i en historisk oversigt, hvordan classesamfundet er slået igennem også på boligområdet, så arbejderklassens og beslægtede samfundslags boligproblemer har sin rod i, at boligen er et profit- og udbytningsobjekt. De to fremstillinger bygger på sekundær litteratur.

83. **P. Wilhjem:** Dansk boligpolitik – forbrydelse eller dumhed? (1971), 140 s.
84. **J. Svendsen:** Dansk boligpolitik og krisen (1977), 178 s.
85. **P. Wendt:** Byggeri og boligforhold (1976), 116 s.
Anm.: Wilhjem leverer en kritisk gennemgang af 60'ernes boligpolitik og dens konsekvenser for arbejderklassen. Svendsen fører udviklingen op til i dag og peger også på det kapitalistisk set irrationelle i denne uproduktive sektors hastige vækst. Begge peger på de asociale følger af den boligpolitik, som Socialdemokratiet som regeringsbærende parti har ansvaret for. Wendt fremlægger et stort statistisk materiale i forbindelse med en samlet, overvejende aktuel beskrivelse af bygge- og bolig-sektorens placering i den samlede økonomi, finansieringsforholdene, udviklingen inden for branchen, boligforholdene og bygge- og boligpolitikken. Alle bygger på anden litteratur og specielt betænkningerne og det statistiske materiale. Vedr. Wendt, jvf. også nr. 15.
86. **M.S. Andersen m.fl.:** Rapport fra Nørrebro (1974), 205 s.
Anm.: Et konkret eksempel på boligernes elendige tilstand og den kapitalistiske spekulation i et arbejderkvarter i dagens Danmark. Bygger på interviews og trykt materiale.
87. **K.I. Schultz:** Krisen og beboerbevægelserne (1978), 192 s.
Anm.: Schultz behandler den organiserede kamp mod boligspekulation og -udbytning, der i 70'erne er groet frem som svar på lejernes forringede vilkår. Jvf. også nr. 510.
- 87a. **K. Mikkelsen og E. Stærfelt:** Ejeren vil sælge vi lejer (1978), 80 s.
Anm.: Behandler Nymunkegadesagen i Århus om beboergruppernes sejrige kamp mod ejerlejlighedsspekulationen, der ligesom anden boligspekulation har vanskeliggjort forholdene for lejerne. Jvf. også nr. 510a.

Familien

88. **K. Geertsen:** Arbejderkvinder i Danmark 1914-1924 (1976), s. 73-90 og passim.

89. **A. Borchorst m.fl.:** Hvor gik kvinderne hen da de gik ud? Ændringer i kvindearbejdet efter 1950 (1977), s. 73-78 og passim.

Anm.: De korte afsnit inden for de to bøger repræsenterer så vidt vides de eneste eksempler på konkrete analyser af den danske arbejderfamilie historisk belyst, hvor man går ind på en nærmere overvejelse over familiens betydning for reproduktionen og bevidsthedsdannelsen. I den sammenhæng falder de overfladiske dagliglivsbeskrivelser andetsteds helt ved siden af. Den vigtigste indfaldsvinkel til dette område er utvivlsomt arbejderlitteraturen, som man kender den fra M. Andersen-Nexø til Å. Hansen Folehave. Arbejderlitteraturen tager nemlig – ligesom anden litteratur i øvrigt – sit udgangspunkt i konkrete familier. Som så mange andre samfundsmæssige forskningsområder er også studiet af familiens betydning et resultat af det sidste årtis mange brudfald og politiske bevægelser, i dette tilfælde især kvindebevægelsen. Vedr. Borchorst m.fl., jvf. 16, 74, 202, 218, 232, 254, 301, 348 og 352.

Uddannelse

90. **B. Simonsen:** Dansk uddannelsespolitik og planlægning (1976), 181 s.

91. **L. Andersen og K. Hjort:** Folkeskolens udvikling indtil 1958 (1975), 390 s.

Anm.: Simonsen giver en samlet historisk oversigt over uddannelsespolitikken i Danmark set i forhold til de skiftende kvalifikationskrav, som kapitalismen stiller. Andersen og Hjort behandler specielt udviklingen i folkeskolen, der udgør arbejderens primære uddannelsesgrundlag forud for overgangen til lønarbejdet. Begge bygger primært på anden litteratur.

92. **G. Nørregård:** Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899 (1943), s. 269-303.
93. **E. Christensen:** Konflikter mellem faglærte og ufaglærte arbejdere. En analyse af forholdet mellem Specialarbejderforbundet i Danmark og Dansk Metalarbejderforbund med specielt henblik på en belysning af fagbevægelsens erhvervsuddannelsespolitik (1978), 226 s.
Anm.: Hos Nørregård og Christensen belyses tilsammen den historiske udvikling i den industrielle arbejders andet og sidste uddannelsesstrin efter folkeskolen, nemlig den faglige uddannelse. Christensen behandler denne udvikling i lyset af den historisk gennemgående interesse modsætning mellem faglærte og ufaglærte. Begge bygger på et stort samtidigt kildemateriale. Vedr. Nørregård, jvf. også nr. 24, 29, 34 og 133.
94. **Skolebøgernes indhold.** Udg. af DASF (1972), 44 s.
95. **Skolen – en del af os.** Udg. af SID (1977), 50 s.
95. **Skolen og fagbevægelsen.** Udg. af Arbejderbevægelsens Skolekontaktudvalg/AOF (1976), 38 s.
97. **Skolen og os.** En debatbog fra Arbejderbevægelsens Skolekontaktudvalg/AOF (1977), 48 s.
Anm.: Pjecerne er udtryk for LO's (sammen med DA i øvrigt) offensiv over for folkeskolen, der nu skal til at beskæftige sig med arbejdsmarkedsforhold. I det første initiativ fra DASF blev der imidlertid også lagt op til debat om arbejderbevægelsens plads i historieboerne og i historien.

Arbejdsmarkedet

98. **W. Galenson:** Arbejder og arbejdsgiver i Danmark (1955), 423s.^{98a}
99. **S. Kuhlmann:** Arbejdsmarkedsforhold (1976), 126 s.
100. **B.E. Nielsen:** Stat og arbejdsmarked 1950-1974 (1977), 136 s.
101. **O. Bertolt m.fl.:** Fagforeningskundskab. Historie og problemer. En grundbog for studiekredse (1. udg. 1929, 9. udg. 1960), ca. 250 s.
102. **V. Nielsen og V. Svane (red.):** Arbejdsforhold – historisk og aktuelt (1. udg. 1962, 5. udg. 1970), ca. 250 s.
Anm.: De fem bøger giver tilsammen et nogenlunde dækkende billede af de sidste hundrede års udvikling i forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver, den organisatoriske udvikling inden for de to områder og arbejdsrettens historie. Specielt Galensons bog er på mange måder en grundlæggende analyse af det danske arbejdsmarkeds historie, både m.h.t. udviklingen i organisationerne, i overenskomssystemet, lønkampene og lønstrukturen samt arbejdsretten. Kuhl-

mann belyser de nyeste forhold. Man mærker her, hvordan staten siden Galenson skrev sin bog i 50'erne har tiltaget sig en stadig mere styrende funktion på arbejdsmarkedet. Denne stigende statsstyring af arbejdsmarkedet kommer tydeligt frem i Nielsens historiske oversigt i forlængelse af en teoretisk indledning. De to sidste bøger er grundbøger i arbejdsmarkeds- og specielt fagforeningsforhold udsendt af DsF/LO og beregnet til skoling af tillidsmænd og ledere i fagbevægelsen. De er særdeles oplysende. Vedr. Galenson, jvf. også nr. 142. Vedr. Kuhlmann, jvf. også nr. 15.

103. **L.H. Eriksen:** En undersøgelse over mæglings- og voldgiftstankens udvikling i Danmark ca. 1870-1910 som den kom til udtryk hos arbejdsmarkedets parter, i den politiske debat og i lovgivningen (1970) (utrykt prisopgave, Odense Univ.), 279 s.
104. **B.S. Christensen:** Tilblivelsen af lov af 13. april 1938 vedr. retsforholdet mellem arbejdsgivere og funktionærer i private erhvervsvirksomheder (u.å.) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 100 s.
105. **E. Brandtoft:** En analyse af oprettelsen og opbygningen af den danske voldgiftsinstitution 1940-45 samt en analyse af denne institutions virke med særligt henblik på de generelle lønspørgsmål (u.å.) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 150 s.
Anm.: Så vidt vides er disse tre de eneste videnskabelige undersøgelser af områder inden for arbejdsrettens historie. Specielt Erikssens afhandling er grundlæggende, idet han ud fra et meget stort samtidigt kildemateriale undersøger den udvikling, der på de forskellige niveauer, ikke mindst i de enkelte fag, går forud for institutionaliseringen af hele systemet i 1910. Christensens analyse vidner om funktionærernes sene organisering og inddragelse i et organiseret arbejdsmarked. Brandtoft undersøger statens styring af lønudviklingen under besættelse.
- 105a. **K. Knudsen og J. Bloch-Poulsen:** Arbejdsret og arbejdskamp. Arbejdsrettens historie i Danmark indtil 1977 (1978) (utrykt, men udgives i løbet af året), 83 s.
Anm.: Det vises næsten entydigt, hvordan udbygningen af arbejdsretten er sket efter et opsving i arbejdskampene, så retten kan bevare sin inddæmmende funktion over for klassekampen. En særdeles nyttig oversigt. Bygger på samtidigt materiale.
106. **K.V. Jensen:** Arbejdsretten i Danmark. Historie og praksis. En grundbog for skoler og studiekredse (1. udg. 1935, 5. rev. udg. 1948), ca. 250 s.
107. **K. Illum:** Den kollektive arbejdsret (1. udg. 1939, 3. udg. 1964), ca. 400 s.
108. **P. Jacobsen:** Den kollektive arbejdsret (1975), 733 s.
109. **Rapport om arbejdsretten,** Udg. af Studenterfronten ved Århus Universitet (1972), 153 s.
Anm.: Jensen, Illum, Jacobsen og Rapport om arbejdsretten inde-

holder dels en kort historisk oversigt, dels en strukturel gennemgang af arbejdsretten på bøgernes forskellige udgivelsestidspunkter. De tre første er stofrige og skrevet som lærebøger og fremhæver arbejdsrettens positive samfundsfunktion. Rapport om arbejdsretten har den modsatte præmis og påpeger dens negative følger for arbejderne.

110. **J. Kjærboel:** Tillidsmandssystemets udvikling og muligheder (1933), 32 s.
111. **K. Bundvad og E. Jensen:** Tillidsmandskundskab. Tillidsmandens opgaver og virksomhed (1. udg. 1945, 3. udg. 1950), ca. 200 s.
112. **K. Illum:** Dansk tillidsmandsret. Med særligt henblik på jernindustriens tillidsmandsregler (1. udg. 1949, 2. udg. 1959), ca. 200 s.
113. **I.H. Møller:** Tillidsmænd i industrivirksomheder. Opgaver og sociale kontakter (1968), 81 s.
114. **Tillidsmandsrapporten.** Udg. af Studenterfronten ved Århus Universitet (1974), 122 s.
115. **R. Lund:** Samarbejdsudvalg – oprettelse og virke fra 1947 til 1957 (1958) (utrykt speciale, ABA), ca. 150 s.
116. **T. Agersnap:** Samarbejdsudvalg i dansk industri (1960), 95 s.
117. **Samarbejdsudvalgsundersøgelsen 1968.** Udg. af Samarbejdsnævnet DA & LO (1972), 48 s. + bilag.
118. **Samarbejdsudvalgets opgaver.** Udg. af Samarbejdsnævnet LO & DA (1974), 29 s.
119. **H. Sørensen:** Hvad er økonomisk demokrati? En begrebsundersøgelse ud fra demokratibegrebet og den nyeste danske debat (1972), 134 s.
120. **N. Ågård:** Økonomisk demokrati, i Politisk Revy nr. 284-286 (1976). *Anm.:* En kort historisk oversigt over tillidsmandssystemets udvikling findes i Tillidsmandsrapporten, der også behandler samarbejdsudvalgsinstitutionen. Tillidsmandssystemet til forskellige tider, specielt inden for industrien, behandles bredere omend ukritisk hos Kjærboel, Bundvad og Jensen, Illum og Møller. Samarbejdsudvalgenes ikke særlig glørværdige historie beskrives hos Lund, Agersnap og i Samarbejdsnævnets undersøgelser. Tanken om økonomisk demokrati har tidligere været fremme, nemlig da arbejderklassen var i offensiven efter 1. og 2. verdenskrig. ØD-tanken i dag er opstået under 70'ernes krise, men skyldes ikke denne gang så meget en politisk som en »økonomisk« krise for kapitalen, nemlig manglen på kapital og behovet for central styring. Foreløbig stritter borgerskabet imod af frygt for de politiske konsekvenser, f.eks. af Socialdemokratiets centrale fondsforslag. Arbejderdemokratiet og tillidsmanden som arbejderne umiddelbart valgte repræsentant er svær at få øje på i denne sammenhæng, sådan som det især fremhæves af Ågård.

Arbejdsgiverne

121. **H. Bruun:** Arbejdsgiverforeninger i Danmark 1862-1898, i P. Engelsestoft og H. Jensen (red.): Bidrag til arbejderklassens og arbejder-spørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900 (1931), s. 352-412.
122. **C. Lester:** Træk af Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforenings politik i perioden fra 1898 til 1916 (1975) (utrykt speciale, Hist. Inst., Kbh. Univ.), ca. 100 s.
123. **W. Galenson:** Arbejder og arbejdsgiver i Danmark (1955), s. 115-151. *Anm.:* Bruun giver her den eneste eksisterende fremstilling af den lange forhistorie, der går forud for dannelsen af arbejdsgivernes hovedorganisation sidst i 1890'erne. Han viser, hvordan arbejdsgivernes organisering fremtvinges af kampene med en stadig stærkere organiseret arbejderklasse. Lesters undersøgelse behandler DA's første to årtiers udvikling frem til afslutningen på de samlede femårige overenskomster i 1916, en periode hvor centraliseringen af lønforhandlingerne er skredet rask fremad, og hvor arbejdsgivernes industrifløj har fået placeret sig centralt i DA. Galenson giver dels et rids af DA's historie og undersøger dels strukturelt de gennemgående kendetegn ved DA. Der bygges i alle tre tilfælde på samtidigt kildemateriale, primært trykt materiale, dog inddrager Bruun en stor del af den omfattende festskriftlitteratur. Vedr. Galenson, jvf. også nr. 98.
124. **S. Agerholm og A. Vigen:** Arbejdsgiverforeningen gennem 25 år 1896-1921 (1921), 436 s.
125. **S. Agerholm og C. Plum:** Arbejdsgiverforeningen gennem 50 år 1896-1946 (1946), 370 s.
126. **Arbejdsgiverforeningen gennem 75 år 1896-1971**, særnr. af »Arbejdsgiveren« (1971), 16 s. *Anm.:* DA's festskrifter i anledning af 25 og 50 års jubilæet behandler bredt dels overenskomstforhandlingerne og -kampenes udvikling i dette århundredes første halvdel, dels den interne organisatoriske udvikling i DA. Hvad overenskomsterne angår, skildres de her langt bedre end i de tilsvarende fremstillinger fra DSF/LO. Der bygges tilsyneladende på DA's samtidige trykte materiale. Festskriftet ved 75 års jubilæet er nærmest intetsigende.

II. Arbejderklassens organisations- og kampforhold

Fagbevægelsen generelt *

127. **J. Jensen og C.M. Olsen:** Oversigt over fagforeningsbevægelsen i Danmark i tiden fra 1871 til 1900 (1901), 330 s.
128. **M. Kristensen (red.):** De samvirkende Fagforbund 1898-1923 (1922), 247 s.
129. **O. Bertolt m.fl.:** Under Samvirkets Flag. De samvirkende Fagforbund 1898-1948 (1948), 573 s.
130. **I. Koch-Olsen (red.):** Kampens Gang. LO gennem 75 år 1898-1973 (1973), 528 s.

Anm.: Af DsF/LO's fire store festskrifter har den første fortsat betydelig kildeværdi. Jensen og Olsen giver først en historisk oversigt over perioden med en særlig fyldig behandling af storkonflikten i 1899, dernæst en specialoversigt med historiske oplysninger om samtlige forbund og enkeltorganisationer i og uden for DsF. De gengivne resultater af den foretagne materialeindsamling til specialeoversigten kan formentlig i flere tilfælde ikke længere erstattes af nogen anden kilde. Den følgende fremstilling af DsF's første 25 år indeholder også en samlet historisk oversigt, herunder de internationale forbindelser, samt en specialoversigt over en række større forbund. Endvidere bringes statistikker for arbejdstid, løn, udbetalt strejkeunderstøttelse, resultater af lønbevægelserne og medlemstal samt organisationsprocenten. Festskriftet ved 50 års jubilæet har ligeledes en historisk oversigt, hvor Bertolts behandling af perioden frem til 1900 er den bedste blandt de fire festskrifter. Perioden derefter behandles mere kortfattet og mindre analytisk. Endvidere er der selvstændige afsnit om en række gennemgående organisatoriske problemer, herunder kompetancespørgsmålet. Et afsnit om arbejdsretten, der ikke er særlig godt, samt en del biografier og nyttige medlems- og strejkestatistikker. Festskriftet ved 75 års jubilæet trækker på ny hele fagbevægelsens historie op og slutter af med et

*Omfatter LO-området, dvs. ca. 1 million lønarbejdere, deraf ca. 275.000 funktionærer eller tjenestemænd. Enkelte forbund står uden for LO, hvilket er angivet. Som kilde til de organisatoriske oplysninger er benyttet: Danske organisationers hvem hvad hvor (1977).

kort rids af tiden op til i dag. Endvidere bringes et afsnit om kooperationen og arbejderoplysningen.

131. **E. Mackeprang:** Afsnit af den danske arbejderbevægelses historie. I. del, I laugstiden (1911), 128s. ^{131a}.
132. **H. Bruun:** Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil år 1900. Første del til ca. 1880 (1938), 635 s.
133. **G. Nørregård:** Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899 (1943), 620 s.
Anm.: Mackeprang behandler laugssvendenes historie i 1800-tallets første halvdel og bringer herunder en samlet statistik for udviklingen i svendetallet inden for de enkelte fag. Bruuns fremstilling er absolut hovedværket til den tidlige arbejderbevægelses historie. Han skildrer dels laugstidens sidste hundrede år, dels 1850'erne og 60'ernes overgangstid, men først og fremmest 1870'ernes gennembrudstid. Gennem omfattende kildestudier har han formentlig fået registreret omtrent al faglig virksomhed i dette årti. Det gælder både på det organisatoriske plan, strejkeaktiviteten og arbejderne set i forhold til stat og arbejdsgivere. En række bilag om: antal arbejdere i København fordelt på fag, fortegnelse over Internationales københavnske sektioner, københavnske fagforeninger, arbejderorganisationer i provinsbyerne i 1870'erne, produktionsforeninger i 1870'erne, fortegnelse over love, medlemstallene i de københavnske fagforeninger samt fortegnelse over 1870'ernes arbejdskampe. G. Nørregårds bog har et bredere sigte end Bruuns. Dels giver den en grundig videnskabelig fremstilling af fagbevægelsens organisatoriske udbredelse og kampe, der specielt er vigtig for 1880'erne og 90'erne, som ikke behandles hos Bruun. Dels behandler han mere indgående selve organiseringen og indholdet i kampene set fra både arbejder- og arbejdsgiverside samt faserne i kampbevægelserne. For 1880'erne og 90'erne behandles nærmere udviklingen i overenskomstsyste- met, forholdene på selve arbejdspladsen samt arbejdstids- og løn- forhold. Den ene halvdel af Nørregårds bog, der omfatter tiden frem til 1880, supplerer Bruuns fremstilling ved sine grundige analyser af den nyudviklede byarbejderklassens arbejdsvilkår og sociale forhold. Nørregårds undersøgelse af tiden 1880-1900 forbliver indtil videre den eneste samlede videnskabelige behandling af denne periode i arbejderklassens og fagbevægelsens historie. Bilag med: arbejdsti- den i fagene, fortegnelse over arbejdsreglementer, fortegnelse over samt kildehenvisninger til strejker 1871-1900, fortegnelse over stati- stik vedrørende arbejdsforhold, fortegnelse over arkivmateriale samt uddrag af folketællingerne. Bogen bygger ligesom Bruuns på et helt usædvanligt stort kildemateriale. Vedr. Bruun, jvf. også nr. 359. Vedr. Nørregård, jvf. også nr. 24, 29, 34 og 92.
134. **P. Engelstoft og H. Jensen (red.):** Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900 (1931), 424 s.

135. **P. Engelstoft og H. Jensen (red.):** Sociale studier i dansk historie efter 1857 (1930), 191 s.
Anm.: »Bidrag« indeholder i første halvdel to undersøgelser af landarbejderspørgsmålet dels i rigsdagspolitisk sammenhæng og dels en større behandling af de første spæde organisationsforsøg blandt landarbejderne i årtierne op til 1900. I anden halvdel behandles byarbejderne, dels i en fortegnelse over københavnske fagforeninger 1869-1900 med en bibliografi over fagforeningsfestskrifter, dels i en undersøgelse af fagbevægelsens første år 1871-73, dels smedefagets organisationer 1871-85 og endelig arbejdsgiverforeningerne 1862-1898. Afsnittene om landarbejderne er forfattet af H. Jensen og specielt G. Nørregård, om byarbejderne udelukkende af H. Bruun. Der bygges i alle tilfælde på samtidigt kildemateriale. »Sociale studier« indeholder en række mindre artikler om: den sociale udvikling i byerne 1857-71, arbejderspørgsmålets rejsning 1871, fagforeningsbevægelsens oprindelse og de første års organisation og virksomhed, statens stilling til arbejderspørgsmålet i halvfjerdserne og arbejderkommissionen af 1875, fagforeningsbevægelsen 1878-90, arbejderspørgsmålet i firserne, socialpolitikken 1890-94, husmands- og landarbejderspørgsmålet i halvfemserne samt endelig Septemberforliget 1899. Disse mange små undersøgelser er spredt på lige så mange forfattere. De har en foreløbig karakter og bygger kun på et begrænset samtidigt kildemateriale. Det er derfor ikke så meget nyt man kan finde her i forhold til Bruun og Nørregårds grundlæggende undersøgelser. Jvf. også nr. 324-25.
136. **F. Skrubbeltrang:** Den danske husmand, bd. 1 (1952), 324 s.
137. **H. Grelle:** Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund: Teoretiske, taktiske og strategiske problemer med henblik på formuleringen af en jordpolitik og organiseringen af landarbejdere og husmænd i perioden ca. 1871 - ca. 1900 (1976) (utrykt speciale, ABA), 180 s.
Anm.: Skrubbeltrang giver en bred og grundlæggende undersøgelse af husmændenes og landproletariatets udvikling i det 18. og specielt det 19. årh. Helt frem til slutningen af det 19. årh. fandtes der ikke noget klart skel mellem husmænd, forstået som smålandmænd, og landproletariatet, forstået som lønarbejdere. Skrubbeltrang behandler dette store og voksende proletariat, hvor lønarbejdet efter landboreformerne begyndte at udvikle sig i 1800-tallets første halvdel. Fra dette landproletariat rekrutteredes i århundredets anden halvdel hovedparten af det stigende antal ufaglærte arbejdere i byerne. Grelle behandler i en større sammenhæng de problemer Socialdemokratiet havde i bevægelsens første årtier med at organisere den store masse af landarbejdere. Blandt årsagerne til den manglende organisering nævnes de småkapitalistiske produktionsforhold her i landet og hensynet til alliancen med Venstre. Man kunne også pege på børne- og ungdomsarbejdets meget store udbredelse i landbruget, og at Socialdemokratiet først i 1890'erne udviklede sig til en masse-

- bevægelse i byerne. Endnu mangler der analyser af 1800-tallets utvivlsomt meget ekstreme udbytningsforhold for landarbejderne og de former, hvorunder de sikkert i det små har kæmpet imod udbytterne. De to foreliggende undersøgelser bygger begge på et betydeligt samtidigt kildemateriale, og sammen med ovennævnte analyser i »Bidrag« udgør de den vigtigste forskning om landarbejderne i det 19. årh. Jvf. også nr. 324-325. Vedr. Grelle ligeledes nr. 374.
138. **K. Knudsen:** Oversigt over den danske fagbevægelses udvikling 1871-1900, i De danske arbejdere på vej ind i det 20. århundrede (1978), s. 17-71.
Anm.: En synteseagtig sammenfatning af den bestående historiske litteratur, der på mange måder forbilledligt anskuer arbejderklassens kampe og organisering som led i en fortsat læreproces.
139. **J. Frese:** Den tværfaglige centralorganisationsbevægelse i Danmark før 1900, med særligt henblik på De samvirkende Fagforeninger 1886 og De samvirkende Fagforbund 1898 (1970) (utrykt speciale, ABA), 109 s.
140. **D. Andersen:** Århus under storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899 (1970), 152 s.
141. **N.F. Møller:** Storlockout og Septemberforlig 1899. En analyse af den historiske baggrund (1975) (utrykt speciale, ABA), ca. 125 s.
Anm.: Frese behandler ud fra det samtidige protokolmateriale den forhandlingsproces, der førte frem til DsF i 1898, og er som sådan et væsentligt forskningsbidrag til periodens fagbevægelse. Andersen og Møller undersøger nærmere storkonflikten i 1899, der førte frem til Septemberforliget, hos Andersen specielt i Århus. Begge behandler den historiske baggrund, og især D. Andersen benytter et stort samtidigt kildemateriale.
142. **W. Galenson:** Arbejder og arbejdsgiver i Danmark (1955), s. 21-114 og 221-301.
Anm.: Galenson giver her dels en oversigt over fagbevægelsens historie, dels en grundig behandling af gennemgående strukturelle problemer i fagbevægelsen, dels af DsF's opbygning og lønpolitik, dels af hovedtrækkene i lønkampenes udvikling og resultater og dels af lønstrukturen. Galensons undersøgelse af den danske fagbevægelse er fortsat grundlæggende. Bygger på samtidigt materiale. Jvf. også nr. 98.
143. **M.N. Pedersen:** Der ønskes en redegørelse for konfliktmuligheder og samarbejdsvanskeligheder i forholdet mellem fagforbundene i Danmark i tiden ca. 1898 - ca. 1913 med hensyn til afgrænsningen af deres medlemsskab og deres medlemmers arbejdsområder samt en analyse af den i forbindelse hermed stående debat og af de former, under hvilke vanskelighederne søgtes overvundet (1963) (utrykt speciale, ABA), 112 s.
144. **K.H. Nielsen:** Brydninger i den danske arbejderbevægelse 1908 til

1913 med særligt henblik på den syndikalistiske bevægelses start og første år (1974) (utrykt speciale, ABA), ca. 125 s.

Anm.: Denne noget mørke periode i forskningen af den danske arbejderbevægelses historie er her af Pedersen blevet undersøgt, hvad angår grænsestridighederne og industriforbundsdebatten, mens Nielsen har taget sig af den fagopposition, der opstod på dette tidspunkt, og som ikke mindst krævede fagbevægelsen omlagt til industriforbund for at undgå den indbyrdes konkurrence og strid i arbejderklassen. Fagoppositionen opstod også som reaktion mod en stigende centralisering og begrænsning af aktionsmulighederne og fremførte en revolutionær taktik og strategi, der byggede på klassekamp og ikke klassesamarbejde som Socialdemokratiet. Jvf. også nr. 460.

145. **J. Christensen:** Socialdemokratiet i Danmark 1910-30, Den Jyske Historiker nr. 12, 219 s.

Anm.: Behandler periodens udvikling i fagbevægelsen ud fra de brudflader, som skabtes af overenskomsterne. Bygger på samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 394.

146. **S. Kolstrup:** 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark, i Erhvervshistorisk Årbog 1972, s. 7-59.

Anm.: En vigtig undersøgelse af specielt den voksende strejkebevægelse her i landet 1918-19, der førte til indførelsen af 8 timers arbejdsdag. Bygger på samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 36.

147. **C.H. Petersen:** Fra klassekampens slagmark i Norden (1973), 252 s.

Anm.: Behandler en lang række arbejdskampe i Danmark fra 1918-73, hvorunder han selv specielt i 30'erne og 40'erne har været aktiv.

148. **P.F. Jørgensen:** De samvirkende Fagforbunds kompetancespørgsmål i mellemkrigstiden ca. 1921-39, specielt med henblik på forholdet mellem DsF og Dansk Arbejdsmandsforbund (1975) (utrykt speciale, ABA), 136 s.

Anm.: Undersøger den periode, hvor kompetancestriden mellem DsF og DAF, der var det vigtigste udtryk for modsætningen mellem faglært og ufaglært, dels kulminerede (i 1920'erne) og dels fandt sin delvise løsning (i 1930'erne). Bygger på trykt og utrykt materiale fra de to organisationer.

149. **J. Pedersen:** Generalstrejken i Randers 1922 (1972) (utrykt speciale fra Hist. Inst. Århus, som ikke er tilgængeligt!!).

150. **J.S. Madsen:** Kolindsundkonflikten 1923-26 (1976, utrykt speciale, ABA), 122 s.

151. **T.P. Andersen:** Staten og storkonflikten i 1925 (1976), 150 s.

152. **T. Sinding:** Dansk Arbejdsmandsforbund under storkonflikten 1925, i Historie 1977, s. 71-135.

Anm.: Det kan mere end beklages, at J. Pedersen ikke vil give adgang til at læse sit speciale. Det hører ingen steder hjemme. Kolindsundkonflikten er ligesom storkonflikten i 1925 vigtige knu-

depunkter til måling af 1920'ernes klassekamps temperatur. Konflikten i Kolind Sund vidner om de agrare arbejdsgivers stærke udbytning af landarbejderne og specielt deres offensiv for at øge denne udbytning ved et angreb på landarbejdernes organisationsret og opnåede overenskomstmæssige rettigheder. Storkonflikten i 1925 gjorde i måske endnu højere grad end i 1899 og siden i 1956 kampen samfundsomfattende, så alle klasser og lag blev berørt af den. Arbejdsmandsforbundets kamp for at vende bøtten efter de foregående års arbejdsgiveroffensiv med lønreduktioner, der ikke mindst var gået ud over de ufaglærte, ramlede sammen med DsF's hensyn til den socialdemokratiske regering. Modsætningen mellem en kampvilje i arbejderklassen på den ene side og hensynet til en socialdemokratisk regering på den anden side nåede her sit første højdepunkt. Begivenhedsforløbet er undersøgt meget detaljeret af Sinding og Andersen og specielt hos sidstnævnte placeret i en større sammenhæng. Alle tre bygger på et stort samtidigt kildemateriale. Vedr. Madsen, jvf. også nr. 327. Vedr. Andersen også nr. 317 og 408. Vedr. Sinding, jvf. også nr. 316.

153. **K. Knudsen:** Arbejdskampe i Danmark under verdenskrisen 1931-34. Skotøjslockouten 1931 og søfolkenes strejke 1934, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 6, 1976, s. 5-84.
154. **N.G. Lundberg:** Fagbevægelsens holdning til statsindgrebene på arbejdsmarkedet 1933-1937 (1971) (utrykt speciale, ABA), 129 s.
155. **N. Borre:** Overenskomstforhandlingerne på det private arbejdsmarked 1932-1940 med særligt henblik på statens lovindgreb til hindring af arbejdskonflikter (1976) (utrykt speciale, ABA), 168 s.
Anm.: Knudsen har undersøgt den periode i arbejderklassens kamphistorie, der i Danmark foregik under en kapitalistisk krise på den ene side og en stærk socialdemokratisk regering på den anden side. Her behandles både selve kampenes baggrund og forløb samt deres politiske indhold og perspektiv. Det er en forkortet udgave af hans speciale, hvor han mere detaljeret også har behandlet slagterilockouten 1932 og slagteriarbejderstrejken 1934. Lundberg og Borre behandler begivenhederne omkring og konsekvenserne af 1930'ernes statsindgreb i overenskomstforhandlingerne med den heraf følgende stærke centralisering af kompetancen omkring stat og hovedorganisationer. Alle tre bygger på samtidigt kildemateriale. Vedr. Knudsen, jvf. også nr. 475. Vedr. Lundberg, jvf. også nr. 416. Vedr. Borre, jvf. også nr. 417.
156. **H.J. Nielsen:** Besættelse og befrielse. Den danske arbejderklassens historie 1940-1946 (1977) 160 s. Jvf. også nr. 10, 419 og 479.
157. **E. Brandtoft:** En analyse af oprettelsen og opbygningen af den danske voldgiftsinstitution 1940-45 samt en analyse af denne institutions virke med særligt henblik på de generelle lønspørgsmål (1971) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 150 s.
158. **T. Lund:** Fagbevægelsens forhold til samarbejdspolitikken 1940-42, i

- Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 2, 1972, s. 71-123.
159. **A.J. Pedersen:** Den socialdemokratiske fagbevægelses stilling til forhandlingspolitikken fra efteråret 1942 til 29. august 1943 med særligt henblik på den faglige og politiske opposition på arbejdspladserne (1976) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
160. **H. Kirchoff:** Strejkerne i Middelfart og Nyborg august 1943, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 3, 1973, s. 57-83.
161. **Å. Trommer:** Folkestrejken i Esbjerg 1943, i Historie 1966, s. 149-231.
162. **L.H.S. Larsen:** Folkestrejken i København juni/juli 1944 (1974) (utrykt speciale, ABA), 109 s.
163. **1945**, særnr. af Politisk Revy nr. 314, 22. juli 1977.
Anm.: Nielsen indeholder den eneste tilfredsstillende oversigt over arbejderklassens kampe under besættelsen. Brandtoft undersøger specielt den statsligt styrede lønudvikling. De voksende modsætninger mellem hensynet til samarbejdspolitikken, som støttedes af Socialdemokratiet og DsF, og arbejdernes stigende utilfredshed med at måtte bære byrderne af besættelsen behandles af Lund og Pedersen frem til august 1943, hvor der udbrød åbenlyse strejker, som imidlertid primært rettede sig mod besættelsesmagten, sådan som det vises af Kirchoff, Trommer og Larsen. Dvs. den klare sociale baggrund for strejkerne fortonede sig i den voksende nationale kamp. Kun Pedersen undersøger nærmere denne sociale bevægelse, der 1942-43 voksede op specielt inden for Arbejdsmandsforbundet. Der bygges i analyserne på samtidigt kildemateriale. Vedr. Nielsen, jvf. også nr. 10, 419 og 479. Vedr. Lund, jvf. også nr. 420. Vedr. Pedersen, jvf. også nr. 421.
164. **S.B. Larsen:** Kommunisterne og arbejderklassen (1977), 295 s.
Anm.: Den eneste oversigt over efterkrigstidens arbejdskampe og udviklingen inden for fagbevægelsen, her specielt belyst i forhold til DKP. Jvf. også nr. 486.
165. **I. Wechselmann:** Klassekamp kontrol (1975), 274 s.
Anm.: Analyserer beslutningsprocessen inden for DSF/LO og viser organisationens bureaukratiske karakter, bl.a. belyst i forhold til situationen i 1956 og 1963. Bygger på LO's trykte og utrykte materiale.
166. **H.H. Madsen:** Partistridigheder i fagbevægelsen (1974) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
Anm.: Giver en oversigt over modsætningerne og styrkeforholdene mellem Socialdemokratiet og venstrefløjspartierne i fagbevægelsen i efterkrigstiden.
167. **A. Petersen:** Trommehvirvler og kanonslag (1975), 164 s.
Anm.: Den tidligere formand for Arbejdsmandsforbundets erindringer, der har betydelig kildeværdi for hans formandsperiode 1956-63. Jvf. også nr. 315b.

168. **B. Meidell:** DKP og storstrejkerne i 1956 (1976), 106 s.
Anm. Undersøger 1956 konflikten ud fra et ønske om at påvise DKP's rolle som bremseklods i situationen. Jvf. også nr. 486a.
169. **S. Auken:** Helhedsløsningen 1963 (1968), ca. 150 s.
Anm.: Undersøger specielt statsindgrebet i overenskomstforhandlingerne som led i en samlet økonomisk politik. Bygger på samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 432.
170. **S.Å. Jensen:** Demokratiproblemer i dansk fagbevægelse 1962-74. En identifikation af væsentlige demokratiproblemer i dansk fagbevægelse på grundlag af diskussioner herom inden for HK og DASF/SID i perioden 1962-74 (1975) (utrykt speciale, ABA), 167 s. + bilag.
Anm.: Behandler problemerne i forbindelse med den manglende aktivitet blandt medlemmerne. Bygger på samtidigt materiale.
171. **K. Jespersen:** Strejkebevægelsen i Danmark 1969-70, i Socialistisk Politik nr. 5, s. 3-41.
172. **J. Brinch og K. Schmidt:** Revolution og kontrarevolution i Danmark (1969-70), i Kurasje nr. 2-3, 1970.
173. **J. Due:** Udviklingen på det danske arbejdsmarked 1970-75, i Krise i Danmark (1977), s. 158-189.
174. **T. Møller:** Arbejderopposition. Magt og misbrug i dansk fagbevægelse (1972), 233 s.
175. **Krisen og majstrejkerne.** En samling artikler om klassekampens udvikling i Danmark – fra Politisk Revy nov. 1973 til nov. 1974 (1974), 78 s.
176. **Kapitalismen i sumpen.** Artikler fra Politisk Revy, fra nov. 1974 til jan. 1976 (1976), 124 s.
177. **F. Jakobsen (red.):** Arbejderkamp -75 (1976), 315 s.
178. **Kapitalens krise.** Arbejderklassens kamp, udg. af Tværfag 0 (1976), 396 s.
Anm.: Strejkebevægelsen og udviklingen i fagbevægelsen siden slutningen af 1960'erne afspejler dels arbejdsforholdenes stigende fysiske og psykiske belastning for arbejderne, dels en accellererende krises voksende forværring af arbejderklassens reproduktionsvilkår, dels kapitalen og statens overgreb på lønarbejdernes rettigheder. Strejkerne, der er reaktioner på arbejdsforholdene, skal imidlertid også ses i sammenhæng med den generelle trussel mod miljøet og demokratiet, som er blevet følgen af 60'ernes kapitalistiske ekspansion. I øvrigt er de mange enkeltstrejker resulteret i en omfattende litteratur, ofte i samarbejde mellem akademikere og arbejdere. De sidste to års udvikling kan følges i Politisk Revy, der behandler de vigtigste brudflader i arbejderklassen og fagbevægelsen.
179. **P. Søndergård:** Løndifferentiering og overenskomst, i Politiske Arbejdstekster nr. 11-12, 1977, s. 68-135.
Anm.: Med udgangspunkt i LO's omlægning til en defensiv lønpolitik under krisen behandles virkningerne af overenskomsten 1977 for de forskellige løngrupper, hvor det vises, at resultatet ikke som

proklameret er udtryk for en solidarisk lønpolitik over for de lavest-lønnede, snarere tværtimod. Spørgsmålet er da, hvilke brudflader i arbejderklasser det indebærer. Bygger på et betydeligt materiale.

Periferiproblemet i fagbevægelsen

180. **B. Bjerring m.fl.:** Lokalsamfund, udvikling eller afvikling. En debatbog om samfundsudvikling og lokalsamfund i Danmark (1974), 268 s.
181. **S. Villadsen og J. Larsen (red.):** Ulighed mellem regioner. Arbejds-papirer om den danske regionale udvikling (1975), 292 s.
182. **F. Svejstrup (red.):** Social forandring i Vestjylland. En samling originalartikler til belysning af nogle vigtige arbejdsmarkedsproblemer, bd. 1-2 (1976), 451 s.
183. **E. Christensen:** Fagforeninger og lokalsamfund. En beskrivelse og analyse af 4 vestjyske fagforeninger (1976), 384 s.
184. **K. Moesgård og M. Hedin:** Bækkelund blokaden (1976) 80 s., bd. 1.
185. **C. Effersøe m.fl.:** Bækkelund blokaden. Periferispørgsmålet – kamp-tema for fagbevægelsen (1976), 90 s., bd. 2.
186. **P.E. Grohnheit m.fl.:** Hvor kragerne vender – et skrift om egnsudvikling (1977), 59 s.
187. **H. Kiib m.fl.:** Levevilkår og regionalpolitik i Nordjylland, bd. 1-2 (1977), 378 s.

Anm.: Der er i alle tilfælde tale om analyser af aktuelle forhold, men tillige set i et bredt historisk perspektiv. De første fire undersøgelser behandler specielt periferispørgsmålet i det industrielt set tilbagestående Vestjylland. Specielt interessante forekommer Svejstrup og Christensens bøger. De to følgende bøger behandler Bækkelund blokaden som et eksempel på vanskelighederne ved at inddrage nye arbejderlag i fagbevægelsen og i en konfrontation med arbejdsgiverne. Endelig behandles det nordjyske område. Periferiproblemet ligger dels i den manglende industrialisering i områderne, dels i den massive overgang fra selverhvervende til lønarbejder, dels i at gøre disse arbejdere bevidst om deres nye status som arbejdere. Vedr. Christensen, jvf. også nr. 320. Vedr. Moesgård og Hedin samt Effersøe m.fl., jvf. også nr. 211-12.

Enkeltforbundene

Bageri-, Konditori- og Mølleriarbejdernes Forbund (1892) (6644)
(31% kvinder)*.

188. **Z. Friis og G. Ursin:** Bageri- og Konditoriarbejdernes Forbund i Danmark 1892-1917 (1917), 161 s.
189. **R. Berg:** Bagersvenden i fortid og nutid. Festskrift udgivet af Bageri- og Konditoriarbejdernes Forbund i Danmark i anl. af dets 50 års jubilæum 1892-1942 (1942), 279 s.
190. **Bageri- og Konditoriarbejdernes Forbund i Danmark 1892-1967.** Jubilæumsnr. af »Bageri- og Konditoriarbejderen«, 1967, 20 s.
191. **Dansk Mølleriarbejder-Forbund 1895-1935,** Jubilæumsnr. af »Mølleriarbejderen«, 1935, 16 s.
192. **Dansk Mølleriarbejderforbund 1895-1970,** Særnr. af »Mølleriarbejderen«, 1970.

Anm.: Kun tiden før anden verdenskrig er dækket tilfredsstillende i festskriftlitteraturen, der foreløbig er ene om at tegne det historiske billede af dette fagområdes arbejdere. De to brede fremstillinger giver et fyldigt billede af lønkampens udvikling og den organisatoriske udvikling i forbundet. De bygger på forbundets eget arkivalske og trykte kildemateriale. Kun manglen på anden litteratur tvinger en til at læse de øvrige meget overfladiske skrifter.

Dansk Beklædnings- og Tekstilarbejderforbund (1887 og 1885/1978)
(19600+16297) (92 og 64% kv.).

193. **V.P. Arup:** Festskrift for Dansk Skrædderforbund ved dets 25 års jubilæum 1887-1912 (1912), 207 s.
194. **J. Andersson:** Dansk Skrædderforbund 1887-1937 (1937), 216 s.
195. **Dansk Beklædningsarbejderforbund 1887-1962,** Særnr. af »Stof og Saks«, 1962.
Anm.: I de to første brede festskrifter behandles den faglige udvikling de første halvtreds år inden for området, delt som det er mellem håndværksmæssigt og industrielt arbejde. Her bygges der på et stort formandsmateriale. Det sidste festskrift indeholder kun løse historiske betragtninger.
196. **J.J. Møller:** Tekstilindustriens udvikling i Danmark gennem århundredet samt Dansk Tekstilarbejderforbunds historie fra forbundets

*Kilde til organisatoriske forhold: Danske organisationers hvem hvad hvor (1977). Enkelte mindre forbund er ikke medtaget. Man kan få oplysninger om disse organisationer i den nævnte bog. Den første parentes angiver forbundets oprettelsesår, den næste parentes medlemstallet idag (1976), den tredje parentes kvindernes procentandel af medlemmerne.

- stiftelse til 1918 (1924), 362 s.
197. **O. Jensen:** Dansk Tekstilarbejderforbund gennem et halvt århundrede 1885-1935 (1935), 488 s.
 198. **V. Nielsen:** Tråden der holdt. Nogle korte rids af Dansk Tekstilarbejderforbunds historie gennem 75 år 1885-1960 (1960), 136 s.
Anm.: Møller og Jensens analyse af tekstilbranchen og arbejdernes faglige udvikling det første halve århundrede er så god som nogen videnskabelig undersøgelse. De har inddraget alt væsentligt forbundsmateriale i deres grundige analyser. V. Nielsen trækker linierne op til 1960, bedre end man er vant til i festskrifternes behandling af efterkrigstiden.
 199. **K. Sandvad:** Den kvindelige fagbevægelse i København 1870-1900, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 1, 1970, s. 46-93.
 200. **B. Broch:** Kvindearbejde og kvindeorganisering. Kvinder i konfektionsindustrien 1890-1914 (1977), 195 s.
 201. **E. Kibsgård:** En undersøgelse af de københavnske kvinders faglige organisation 1900-1914 (1975), 95 s.
Anm.: Sandvad behandler flere kvindelige arbejdsgrupper i perioden, men med hovedvægten på kvinderne inden for beklædnings- og tekstilområdet. Broch leverer en grundig analyse af de kvindelige herreskræddere i København set i en større samfundsmæssig sammenhæng. Kibsgård undersøger blandt flere grupper også denne. Alle bygger på det vigtigste, eksisterende kildemateriale. Vedr. Sandvad, jvf. også nr. 249 og 338. Vedr. Kibsgård, jvf. også nr. 250, 297 og 339.
 202. **A. Borchorst m.fl.:** Hvor gik kvinderne hen da de gik ud? Ændringer i kvindearbejdet efter 1950 (1977), s. 195-220.
Anm.: Behandler den generelle udvikling i branchen og kvindearbejdet med henblik på arbejdsforholdene og de faglige aktiviteter. Bygger på trykt materiale. Jvf. også nr. 16, 74, 218, 232, 254, 301, 348 og 352.
 203. **R. Andreassen m.fl.:** Syersker på akkord (1973) (utrykt opgave, Psyk. Inst. Århus), ca. 100 s.
 204. **M. Nielsen:** Kvindeløn - lavtløn i Århus (1977), 152 s. (især s. 74-88).
Anm.: Undersøger syerskernes arbejdsforhold i Hjørring og Århus, der er kendetegnet ved højt arbejdstempo og stor udbytning, der modsvares af ringe faglig aktivitet. (Jvf. dog den seneste strejke på Lee Cooper i Hjørring), jvf. også nr. 256.

Blikkenslager-, Sanitet- og Rørarbejderforbundet (1890) (7170).

205. **C. Lythjohan:** Blikkenslagerforbundet i Danmark 1890-1915 (1915), 104 s.
206. **R. Berg:** Blikkenslagersvenden gennem tiderne. Festskrift udgivet

af Blikkenslagerforbundet i Danmark i anledning af dets 50 års jubilæum 1940, 1890-1940 (1940), 249 s.

207. **E. Christiansen:** Blikkenslagerne gennem 75 år 1890-1965 (1965), 152 s.

Anm.: De tre festskrifter giver bedre end for de fleste andre forbund et dækkende historisk billede af forbundets organisatoriske og faglige kampudvikling fra de første organisationsforsøg og kampe op til den nyeste tid. Overenskomster og kongresser står i centrum. Hos Berg findes et nyttigt statistisk materiale. Fremstillingerne bygger på forbundets protokoller og beretninger.

Dansk Bogbinder- og Kartonnagearbejderforbund (1895) (9334) (49% kv.).

208. **Bogbinderforbundet** i Danmark 50 år. Udsendt i anledning af forbundets 50 års jubilæum 1895-1945 (1945), 229 s.

209. **Dansk Bogbinder- og Kartonagearbejder Forbund** i 75 år 1895-1970. Særnr. af »Bog og Æske« i anledning af forbundets 75 års jubilæum, 1970, 48 s.

Anm.: I festskriftet ved 50 års jubilæet gives en oversigt over forbundets historie, de forskellige sider af forbundets virksomhed, de enkelte afdelinger samt en økonomisk, organisatorisk oversigt. Denne fremstilling bygger på forbundets eksisterende protokoller og fagblade. Festskriftet ved 75 års jubilæet dækker kun sporadisk den nyeste tid.

210. **P. Lauritzen (red.):** Blokade – frihed og tvang i Danmark (1976), 219 s.

211. **K. Moesgård og M. Hedin:** Bækkelund blokaden (1976), 80 s., bd. 1.

212. **C. Effersøe m.fl.:** Bækkelund blokaden. Periferispørgsmålet – kamp-tema for fagbevægelsen (1976), 90 s., bd. 2.

213. **Uniprintarbejderne.** I dag Uniprint – i morgen dig. Red. af B. Meidell (1975), 160 s.

Anm.: Bækkelund og Uniprint er to markante konflikter, som efter krisens gennembrud har virket dybt ind i forbundet og dets medlemmers forhold i et periferi- og et centrumområde. Jvf. også nr. 184-85.

Dansk Bryggeri-, Brænderi- og Mineralvandsarbejderforbund (1898) (9263) (uden for LO).

214. **F. Poulsen:** Dansk Bryggeri-, Brænderi- og Mineralvandsarbejderforbund gennem 25 år 1898-1923 (1923), 234 s.

215. **C.L. Skjoldbo:** Dansk Bryggeri, Brænderi- og Mineralvandsarbej-

derforbund gennem 50 år 1898-1948 (1948), 157 s.

216. **Dansk Bryggeri-, Brænderi-, og Mineralvandsarbejderforbund gennem 75 år 1898-1973, Særnr. af »Prop og Kapsel« (1973), 56 s.**
Anm.: Poulsens fremstilling er bred, men noget ustruktureret og overfladisk om konflikter. Skjoldbo giver en kortere, men bedre historisk analytisk fremstilling. Begge bygger på forbundets materiale. En kortere oversigt, der kun giver spredte indtryk af de seneste årtiers udvikling, udsendtes ved 75 års jubilæet.
217. **Bryggeriarbejderne og ølkapitalen. Elefanterne drager vestpå (1978), 144 s.**
Anm.: Gennem en række artikler fremstilles udviklingen på kapital- og arbejdersiden i branchens lange historie som baggrund for en analyse af den seneste radikale strukturændring i branchen, herunder ikke mindst udflytningen til Fredericia. Det er en god indføring i de klasse modsætninger, hvorunder branchen har udviklet sig. Rigt illustreret.
218. **A. Borchorst m.fl.: Hvor gik kvinderne hen da de gik ud? Ændringer i kvindearbejdet efter 1950 (1977), s. 175-195.**
Anm.: Behandler udviklingen i branchen og kvindearbejdet med henblik på de kvindelige arbejders arbejdsforhold og faglige aktiviteter. Bygger på trykt materiale. Jvf. også nr. 16, 74, 202, 232, 254, 301, 348 og 352.
219. **Bryggerirapporten. Støj, skiftehold (3. rev. udg. 1977), 128 s.**
Anm.: Behandler de fysisk og psykisk nedbrydende arbejdsforhold på de københavnske storbryggerier og arbejdnernes reaktioner herimod. Jvf. også nr. 50.

Dansk El-Forbund (1904) (19200).

220. **J.S. Pedersen: Dansk Elektrikerforbund 1904-1954 (1954), 296 s.**
Anm.: En god, bred oversigt over områdets faglige udvikling, der samtidig viser, hvordan en ny energikilde og tekniks masseudbredelse har skabt en stor ny arbejdergruppe. Bygger på forbundets kildemateriale.

Fotografisk Landsforbund (1976) (990) (Fagblad: »Dansk Grafia«).

Dansk Frisørforbund (1911) (3509) (83% kv.).

221. **H.M. Christensen: Danske Barber- og Frisørsvendes organisationshistorie. Udg. i året 1922 af Dansk Soignerings-, Toilet- og Sanitetssarbejder Forbund i anledning af 25 års dagen for oprettelsen af**

forbundets moderforening »Barber- og Frisørsvendenes Fagforening af 13. juli 1897 for København og Omegn« (1897-1922) (1922), 440 s.

Anm.: En grundlæggende undersøgelse af den faglige udvikling på dette område i den fase, hvor barber- og frisørsvendene etablerede deres faste organisationer, med hovedvægt på tiden indtil 1911. Der fremlægges ligeledes et stort materiale i forbindelse med overenskomsterne. Bygger på forbundets arkivmateriale og materialet i den københavnske afdeling. Organisationernes svaghed i denne periode betyder formentlig, at meget af det inddragne materiale ikke er overleveret og derfor kun foreligger gennem denne bog.

222. **E. Hansen** (red.): Dansk Frisørforbund gennem 50 år, 1911-1961 (1961), 292 s.

Anm.: Giver et nogenlunde bredt billede af forbundets historie, som ikke er behandlet andetsteds i litteraturen. Behandler fagets, overenskomsternes og den organisatoriske udvikling. Bygger på materiale fra forbundet.

Dansk Funktionærforbund (1911) (13346) (11% kv.).

223. **F. Hagengård**: Dansk Funktionærforbund gennem 25 år 1911-1936 (1936), 413 s.

Anm.: Bogen behandler historisk de enkelte funktionærgrupper inden for forbundet, specielt de to store områder forsikrings- og sygekassefunktionærerne. Fremstillingen vidner om de store vanskeligheder ved at organisere dette område. Bygger på forbundets materiale.

224. **Dansk Funktionærforbund** gennem 50 år, særnr. af »Funktionærtidende« i anledning af forbundets 50 års jubilæum, 1961, 48 s.

Gastronomisk Landsforbund (1934) (6765) (54% kv.) (Fagblad: »Tre Kuvorter«, før 1971 »Vore Køkkener«).

Guld- og Sølvarbejdernes Forbund i Danmark (1891) (1891) (22% kv.).

225. **Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdernes Forbund i Danmark 1891-1916** (1916) 91 s.
226. **R. Berg**: Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdernes Forbund 1891-1941 (1941), 272 s.
227. **E. Schultz**: Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdernes Forbund. Københavns afdeling 1920-1945 (1945), 58 s.
228. **Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdernes Forbund 1891-1966**, Jubi-

læumsnr. af »Nyt fra Guld og Sølv« i anledning af forbundets 75 års jubilæum (1966).

Anm.: Dette forbund hører ikke til de største, men til gengæld rummer det en stærk faglig tradition, ikke mindst i den specielt tidligere radikale københavnske afdeling. Forbundets udvikling er skildret bredt frem til 2. verdenskrig, derefter overfladisk. Hos Berg og Schultz er der tillige tabeller med medlemstal m.m.

Handels- og Kontorfunktionærernes Forbund i Danmark (1900) (220.000) (66% kv.).

229. **J. Johansen og H. Heie:** Dansk Handels- og Kontormedhjælperforbund gennem 25 år 1900-1925 (1925), 270 s.

230. **G. Pedersen:** Bogen om handels- og kontormedhjælperne og deres organisation. Udg. af HK i anledning af forbundets 50 års jubilæum, 1900-1950 (1950), 479 s.

231. **H. Gran:** Eventyret om HK, et billede af udviklingen fra fortid til nutid. Udg. af HK i anledning af forbundets 75 års jubilæum den 23. september 1975, 1900-1975 (1975), 112 s.

Anm.: Mens Johansen og Heie først og fremmest skildrer den organisatoriske og overenskomstmæssige udvikling omkring forbundet snævert, leverer Pedersen en langt mere historisk analytisk fremstilling af organisationens udvikling i sammenhæng med de samfundsmæssige forhold, hvorunder den nye gruppe af handels- og kontorfunktionærer voksede frem. Grans festskrift giver kun nogle spredte indtryk af de sidste årtiers udvikling inden for HK-området. De to første fremstillinger bygger på forbundets materiale.

232. **A. Borchorst m.fl.:** Hvor gik kvinderne hen da de gik ud? (1977), s. 230-272.

Anm.: Behandler den kapitalistiske udvikling på området i det sidste årti, de nye udbytnings- og arbejdsformer, HK og kvindernes aktioner på området. Bygger på samtidig trykt materiale. Den bedste indfaldsvinkel til området. Jvf. også nr. 16, 74, 202, 218, 254, 301, 348 og 352.

Dansk Hospitalsforbund (1913) (2550) (47% kv.) (Fagblad: »Dansk Hospitalsforbunds Medlemsblad«).

Hotel- og Restaurationspersonalets Forbund i Danmark (1933) (2790) (65% kv.) (Fagblad: »Tre Kuverter«).

Husligt Arbejderforbund (1904) (29815) (99% kv.).

233. **E.M. Rosenmeier:** Tjenestepigespørgsmålet i København omkring århundredskiftet med særligt henblik på bestræbelser for organisering af det kvindelige tyende (1976) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
234. **O. Hansen:** Gennem 50 år. Fra Københavns Tjenestepigeforening til Husligt Arbejderforbund. Udg. i anl. af forbundets 50 års jubilæum 1904-1954 (1954), 121 s.

Anm.: Det kvindelige og mandlige tyende har alle dage hørt til de mest undertrykte og udbyttede dele af arbejderklassen. Arbejdets midlertidige karakter og tyendets lave alder har vanskeliggjort en organisering. Som det fremgår af Rosenmeier og Hansens undersøgelser har det kun kunnet lade sig gøre i de større byer og praktisk taget ikke på landet, hvor tyendegruppen altid har været mest talrig. Begge bygger på arkivalier og trykt materiale fra de pågældende organisationer.

Dansk Jernbaneforbund (1899) (8595).

235. **Dansk Jernbaneforbund 1899-1924 (1924), 335 s.**
236. **C. Vejre:** Dansk Jernbaneforbund 1899-1949 (1949), 416 s.
237. **Dansk Jernbaneforbund 1899-1974, Jubilæumsnr. af »Jernbanetidende« (1974).**

Anm.: De to første festskrifter belyser bredt forbundets historie gennem halvtreds år, dels omkring lønforhandlingerne og lønningssloven i forhold til den statslige arbejdsgiver, dels trafikpolitikken, dels interne organisatoriske forhold, dels de mange andre arbejdsområder ud over lønområdet, som ligger inden for forbundets regi. Bygger på forbundets materiale. Oversigten ved 75 års jubilæet er lige så tynd som andre forbunds seneste skrifter.

Dansk Jern- og Metalsliber Forbund (1903) (810) (2% kv.). (Fagblad: »Solidaritet«).

Keramisk Forbund (1897) (3065) (50% kv.).

238. **V. Nielsen:** Keramisk Forbund gennem 50 år 1897-1947 (1947), 189 s.
239. **Keramisk Forbund gennem 75 år 1897-1972, Jubilæumsnr. af »Keramikken« (1972), 12 s.**

Anm.: Nielsen giver et nogenlunde bredt billede af forbundet og fagets historie gennem de første 50 år. Hovedvægten ligger på overenskomstforhold og organisatoriske spørgsmål, men også andre si-

der af forbundets virksomhed inddrages. Der bygges på forbundets materiale. Festskriftet ved 75 års jubilæet giver kun et overfladisk billede af de sidste årtiers udvikling.

240. **E. Thygesen:** Erfaringer fra en arbejdskamp. Plattekonflikten på Den kgl. Porcelænsfabrik 1972-73 (1974), 102 s.
241. **Plattepigernes Kamp** (1974), 61 s.
Anm.: Thygesens bog er en redigeret gengivelse af båndoptagne samtaler mellem deltagere i konflikten. »Plattepigernes Kamp« er derimod i højere grad en analyse af konflikten ud fra det trykte materiale. Den seneste store konflikt i 1976 har det ikke været muligt at finde litteratur til. Der kan her henvises til mindre samtidige artikler i bl.a. Politisk Revy.

Dansk Kommunalarbejderforbund (1899) (72000) (77% kv.).

242. **T. Thomsen og R. Olsen:** Dansk Kommunalarbejderforbund 1899-1924. Et historisk tilbageblik gennem 25 år (1924), 271 s.
243. **E.H. Tønnesen:** I kommunens tjeneste. Dansk Kommunalarbejderforbund gennem 50 år 1899-1949 (1949), 464 s.
244. **J. Koch-Olsen m.fl.:** Vilje og vej. Kommunalt ansatte gennem femoghalvfjerds år (1899-1974), (1974), 183 s.
Anm.: Det første halve århundrede af historien om dette forbund for de ufaglærte arbejdere i kommunens tjeneste belyses meget grundigt i de to første fremstillinger. Det er igen overenskomster og kongresser, der dominerer billedet, men også de hårde grænsestridigheder med især Arbejdsmandsforbundet får man et indtryk af. I det sidste festskrift skildres nogenlunde bredt men ikke særlig dybtgående de sidste femogtyve års udvikling. (Jvf. også nr. 49).
245. **K. Jensen og F. Danielsen:** Festskrift i anledning af Sporvejs- og Omnibusfunktionærernes Organisations 50 års jubilæum i København 1897-1947 (1947), 171+129 s.
Anm.: En bred historisk oversigt over gruppen af københavnske transportarbejdere inden for forbundet. Bygger på organisationens arkiv.

Kvindeligt Arbejderforbund (1901) (83118).

246. **A. Andersen:** Kvindeligt Arbejderforbund 1901-1926 (1926), 297 s.
247. **O. Hansen og E. Christensen:** 50 års organisationshistorie 1901-1951. Kvindeligt Arbejderforbund i Danmark (1951), 243 s.
248. **T. Grøn (red.):** Kvindeligt Arbejderforbund 1901-1976 Særnr. af »Kvindernes Fagblad« udg. i anledning af KAF's 75 års dag (1976), 46 s.

Anm.: A. Andersens festskrift behandler næsten udelukkende forbundsledelsens overenskomstforhandlinger og forbundets kongresser i forhold hertil. Festskriftet ved 50 års jubilæet giver derimod et bredere og mere analytisk billede af den faglige udvikling inden for forbundets mange forskellige arbejdspladser, ligesom den har en del organisatoriske oplysninger. Det sidste festskrift giver kun et nødtørftigt indtryk af de sidste årtiers forhold, herunder forbundets stærke vækst og den seneste kvindekamp, sådan som den tager sig ud gennem socialdemokratiske briller.

249. **K. Sandvad:** Den kvindelige fagbevægelse i København 1870-1900, I Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 1, 1970, s. 46-93.
250. **E. Kibsgård:** En undersøgelse af de københavnske kvinders faglige organisation 1900-1914 (1975), 95 s.
251. **K. Geertsen:** Arbejderkvinder i Danmark 1914-1924 (1977), 159 s.
Anm.: Tilsammen giver de tre afhandlinger en analyse af kvinderne inden for KAF området fra 1870'erne første spæde forsøg indtil midten af 1920'erne. De undersøges dog kun som et blandt andre områder, hvor kvinderne organiserede sig, og K. Geertsen inddrager hele det samtidige reproduktions- og bevidsthedsdannende område, hvorunder kvinderne udførte deres dobbeltarbejde som lønarbejder og som hjemmearbejder. Vedr. Sandvad, jvf. også nr. 199 og 338. Vedr. Kibsgård, jvf. også nr. 201, 297 og 339. Vedr. Geertsen, jvf. også nr. 88.
252. **H. Caspersen:** Oppositionen inden for Kvindeligt Arbejderforbund 1925-38 (1976) (utrykt speciale, ABA), 121 s.
Anm.: En grundig behandling af udviklingen inden for KAF i perioden omkring overenskomstsituationer og kongresser m.h.p. fagoppositionen i forbundet, der især fandtes i afd. 5, samt den særlige kvindelige klub. Bygger på det tilgængelige, samtidige materiale.
253. **A. Buhl m.fl.:** Kvinder i elektronikindustrien (1976), 146 s.
Anm.: Indeholder en oversigt over udviklingen i kapitalismen og kvindearbejdet her i landet siden 1950'erne. Undersøger nærmere kvindearbejdets udvikling inden for elektronikbranchen som led i en analyse af kvindernes arbejdsforhold og faglige kampaktivitet. Disse kvinder er især organiseret inden for afd. 5 i KAF. Bygger på interviews og trykt materiale, men ingen kildehenvisninger.
254. **A. Borchorst m.fl.:** Hvor gik kvinderne hen da de gik ud? Ændringer i kvindearbejdet efter 1950 (1977), 166-175.
Anm.: Behandler fiskebranchens udvikling med henblik på kvindearbejdet, kvindernes arbejdsforhold og faglige aktiviteter inden for deres forbund KAF. Bygger på trykt materiale. Jvf. også nr. 16, 74, 202, 218, 232, 301, 348 og 352.
255. **Rapport om rengøring.** Udg. af en kvindetværfagsgruppe (1977), 120 s.
Anm.: Undersøger udviklingen inden for rengøringsbranchen og

arbejdsforholdene med henblik på deres bevidsthedsmæssige og faglige betydning for de kvindelige arbejdere.

256. **M. Nielsen:** Kvindeløn – lavtløn i Århus (1977), 152 s. (især s. 37-64).
Anm.: Behandler arbejdsforholdene og de faglige forhold for kvinderne på en række arbejdspladser og industrier i Århus set i forhold til kvindebevægelsens krav. Jvf. også nr. 204.

Dansk Litografisk Forbund (1895) (3029) (4% kv.).

257. **Festskrift** ved Dansk Litografisk Forbunds 25 års jubilæum 1920, 1895-1920 (1920), 83 s.
258. **Dansk Litografisk Forbund** gennem 50 år, 1895-1945, Særnr. af »Lito« i anledning af 50 års jubilæet, 1945.
259. **Dansk Litografisk Forbund** gennem 75 år, 1895-1970, Jubilæumsnr. af »Lito«, 1970, 20 s.
Anm.: Giver tilsammen en noget overfladisk oversigt over forbundets historie.

Malerforbundet i Danmark (1890) (13740) (3% kv.).

260. **C.M. Loldrup:** Festskrift i anledning af Malerforbundet i Danmarks 25 års jubilæum 1890-1915 (1915), 374 s.
261. **R. Berg:** Malerforbundet i Danmark gennem 50 år. Malersvenden i fortid og nutid 1890-1940 (1940), 223 s.
262. **Malerforbundet i Danmark** gennem 75 år 1890-1965, særnr. af »Maleren« (1965), 47 s.
Anm.: Loldrups fremstilling af de første 25 år er utrolig stofrig, specielt m.h.t. overenskomstmateriale, men giver i øvrigt et fyldigt billede af organisationen og fagets udvikling. Berg holder i dette som sine andre mange festskrifter meget af laugstiden, som får uforholdsmæssig meget plads, hvorfor det særlig her kun bliver til en kort historisk skitse over udviklingen i dette århundrede. Det opvejes noget af et fyldigt statistisk materiale. Begge bygger på forbundets materiale. Det seneste festskrift giver kun en nødtørftig historisk skitse.
263. **Malerrapporten.** Udgivet af Studenterfronten ved Århus Universitet (1971), 61 s.
Anm.: Denne rapport er den første, som er blevet resultatet af 70'ernes samarbejde mellem arbejdere og akademikere. Årsagen til rapporternes fremkomst var det specielt fra 1960'erne stadig farligere og mere helbredsnedbrydende arbejdsmiljø. I dette tilfælde var det følgerne af de stadig stærkere og mere giftige malerstoffer, der førte til rapportens fremkomst. Først flere år senere tog LO fat på en

undersøgelse af arbejdsmiljøet, nemlig da ulykkestallet og protesterne blev tilstrækkelig omfattende. Jvf. også nr. 43.

Dansk Maskinbesætningsforbund (tidligere Søfyrbødernes Forbund) (1897) (1412).

264. **Søfyrbøderne** gennem 25 år. En kortfattet fremstilling af en organisations historie (1922), 75 s.
265. **H. Rasmussen:** Søfyrbødernes Forbund 1897-1947. Jubilæumsskrift udarbejdet over de vigtigste begivenheder i de forløbne 50 år (1947), 112 s.
266. **Søfyrbødernes Forbund 1897-1972**, Særnr. af »Faklen« udgivet i anledning af forbundets 75 års jubilæum (1972), 89 s.
Anm.: De tre festskrifter giver tilsammen et rimeligt billede af forbundets lange historie, et forbund, der siden 1. verdenskrig har hørt til de mest militante. Politisk står kommunister og socialdemokrater nogenlunde lige stærke.

Dansk Mejeristforbund (1923) (2700) (Fagblad: »Mejeristen«).

Dansk Metalarbejderforbund (1888) (119073).

267. **A.C. Meyer m.fl.:** Smede- og Maskinarbejdernes Forbund. Festskrift ved Københavns afdelingens 25 års jubilæum 1873-1898 (1898), 61 s.
268. **J.A. Hansen:** Festskrift i anledning af Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbunds 25 års jubilæum 1888-1913 (1913), 400 s.
269. **P. Andersen:** Festskrift i anledning af Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbunds 50 års jubilæum 1888-1938 (1938), 461 s.
270. **E. Christiansen:** Danske smede 1888-1948 (1948), 225 s.
271. **E. Christiansen:** Smede før og nu. Udvikling og fremskridt gennem 75 år, 1888-1963 (1963), 198 s.
Anm.: Dette fagligt og politisk stærke forbund i fagbevægelsen, der mere end noget andet dansk forbund har præget overenskomstsystemet og udviklingen i samarbejdet mellem arbejdere og arbejdsgivere, fylder også godt op inden for festskriftlitteraturen. Specielt tiden før 2. verdenskrig er grundigt behandlet, bygget kronologisk op om overenskomstsituationerne. Men også de følgende årtier op til 1960'erne er nogenlunde belyst af E. Christiansen, der samtidig har benyttet lejligheden til at fremdrage nogle af de væsentligste forhold og modsætninger i forbundets første 50 år, som er svære at få øje på i de store tidligere fremstillinger. Der bygges på forbundets store arkiv.

272. **R. Lund:** Sammenslutningen og Centralorganisationen. Tilblivelse og udvikling. En undersøgelse af Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien og Centralorganisationen af Metalarbejdere i Danmark (1902-1970) (1972), 449 s.
Anm.: Lunds undersøgelse af forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver inden for den danske metalindustri i dette århundrede er den eneste større videnskabelige undersøgelse af denne art. Selv om fremstillingen behandler alle de repræsenterede forbund på arbejdersiden, indtager Smedeforbundet/Metalarbejderforbundet den absolut dominerende plads i Centralorganisationen og i fremstillingen. Fremstillingen er opbygget kronologisk og derunder igen i afsnit om dels jernindustriens plads i den samlede industri, dels inden for hovedorganisationen, dels den interne udvikling i henholdsvis Sammenslutningen og Centralorganisationen og endelig forholdet mellem de to. Har bilagstabeller med medlemsfortegnelser. Bygger på et meget stort utrykt og trykt kildemateriale.
273. **H. Bruun:** Smedefagets arbejderorganisationer 1871-85, i P. Engilstoft og H. Jensen (red.): Bidrag til arbejderklassens og arbejder-spørgsmålets historie fra 1864 til 1900 (1931), s. 327-51.
Anm.: En nyttig historisk oversigt ud fra samtidigt kildemateriale over smedenes tidligste faglige organisering, som står svagest i fest-skriftlitteraturen.
274. **Håndbog** for svejsere (1974), 141 s. + bilag.
275. **H. Tjørnehøj:** Arbejdsmiljøet i jernindustrien (1977), 160 s.
Anm.: De to bøger belyser den stigende forringelse af arbejdsmiljøet, som også kendetegner jernindustrien. Jvf. også nr. 46 og 53.
276. **I. Hørlyck:** Scaniadam konflikten: Blokade mod skruibrækkere (1978), 112 s.
Anm.: Undersøger den seneste vigtige konflikt på området, hvor arbejderne på virksomheden i København forgæves kæmpede mod hele Arbejdsgiverforeningen for at bryde den centralt styrede nul-lønpolitik, som er blevet resultatet af krisen.

En række mindre forbund med en lang faglig tradition bag sig er de senere år blevet optaget i Metalarbejderforbundet. Det gælder: Specialarbejderne på Værfterne (1957), Dansk Metaltrykker-Forbund (1967), Gørtler- og Metalarbejderforbundet (1968), Kobbersmedenes Forbund i Danmark (1969), Dansk Formerforbund (1970), Dansk Kedel- og Maskinpasser Forbund (1972), Dansk Karetmager- og Karosseribyggerforbund (1975), Dansk Skibstømrer-, Rigger- og Sejlmagerforbund (1976).

277. **A. Nielsen:** Festskrift i anledning af Dansk Former-Forbunds 25 års jubilæum, 1889-1914 (1914), 451 s.
278. **H. Hansen:** Festskrift i anledning af Dansk Former Forbunds 50 års jubilæum, 1889-1939 (1939), 541 s.

279. **E.H. Tønnesen:** Dansk Kedel- og Maskinpasser-Forbund gennem et halvt århundrede. Udgivet i anledning af 50 års jubilæet 1897-1947 (1947), 243 s.
280. **V. Nielsen:** Dansk Karetmagerforbund. Træk af karetmagerfaget og Dansk Karetmagerforbunds historie. Udgivet i anledning af 50 års jubilæet 1895-1945 (1945), 197 s.
- 280a. **R. Berg:** Den danske skibstømrer. Et blad af den danske arbejderbevægelses historie. Festskrift udgivet af Dansk Skibstømrerforbund i anledning af dets 50 års jubilæum 1892-1942 (1942), 254 s.
Anm.: I disse festskrifter behandles grundigt, specielt formerne, de vigtigste og stærkeste faglige områder blandt ovennævnte.

Murerforbundet i Danmark (1887) (14279).

281. **K. Petersen m.fl.:** Murerforbundet i Danmark 1887-1912. Jubilæumsskrift (1912), 52 s.
282. **F. Madsen og J. Thomsen:** Murerforbundet i Danmark 1887-1937 (1937), 359 s.
283. **Murerforbundet** i Danmark 1887-1962. Festskrift ved forbundets 75 års jubilæum (1962), ca. 250 s.
Anm.: Festskriftet ved 25 års jubilæet er meget oversigtspræget. Derimod er festskriftet ved 50 års jubilæet på mange måder en udmærket historisk skildring af forbundets historie, der behandler overenskomstforhandlinger grundigt, belyser den organisatoriske udvikling og udviklingen internt, herunder radikaliseringen blandt arbejderne specielt i København, der førte til denne afdelings udskillelse i 1919. Også andre sider af forbundets virksomhed omtales, ligesom bogen har et fyldigt statistisk materiale. Der bygges på forbundets materiale. Det seneste festskrift giver et nogenlunde indtryk af efterkrigstidsudviklingen.
284. **Murerrapporten.** Udg. af Studenterfronten ved Århus Universitet (1972), 110 s.
Anm.: Dette resultat af arbejder-akademiker samarbejdet behandler ligesom de øvrige rapporter de helbredsnedbrydende følger af et usundt og farligt arbejdsmiljø, i dette tilfælde murerens arbejdsplads, samt Murerforbundets placering i denne sammenhæng. Bygger på interviews og trykt materiale. Jvf. også nr. 44.
285. **C. Rasso:** Murerens historie i 300 år 1623-1923. Udgivet af murerens fagforeninger i København (1923), 139 s.
286. **K. Behrendt og R. Strasen:** Murersvendenes Fagforening af 1919 for København og Omegn 25 år, 1919-1944 (1944), 102 s.
287. **K. Behrendt og R. Strasen:** Murersvendens Fagforening af 1919 for København og Omegn 50 år, 1919-1969 (1969), 152 s.

Anm.: De tre festskrifter behandler en af de militante arbejdergrupper, nemlig de københavnske murersvende, der ligesom de øvrige byggearbejdere i hovedstaden siden før første verdenskrig har stået i et modsætningsforhold til den socialdemokratiske ledelse i forbundet og således også i dag knytter sig stærkt til DKP. Denne militans er dog pakket noget ind i de to sidste fremstillinger. I dag er afdelingen medlem af forbundet.

Mælkeri-Industriarbejdernes Forbund (1907) (2800) (uden for LO).

288. **A. Kronborg:** Mælkeri-Industriarbejdernes Forbund 1907-1932 (1932), 99 s.
289. **Mælkeri-Industriarbejdernes Forbund 1907-1957, (1957), 63 s.**
Anm.: Der har alle dage været vanskeligheder med at organisere denne gruppe arbejdere, fortrinsvis på grund af både arbejdsgivere og arbejders tilknytning til landbruget. De løse og skitseagtige festskrifter er utvivlsomt også præget af den svage faglige tradition på området. Et nogenlunde indtryk af de første 25 år fås dog hos Kronborg.

Dansk Papirindustriarbejder Forbund (1895) (1946) (16% kv.), (Fagblad: »Papir«).

Dansk Postforbund (1908) (13500) (1% kv.).

290. **C.M. Christensen m.fl.:** Vor stands historie. Dansk Postforbund 1908-1933 (1933), 255 s.
291. **Dansk Postforbund 1908-1958, særnr. af »Posthornet«, 1958.**
Anm.: Det første festskrift giver en bred oversigt over forbundets historie i de første 25 år, hvor det hurtigt etablerer sig som et stort forbund, også som følge af det voksende antal lønarbejdere på området. Det bygger på forbundets materiale. Oversigten ved halvtreds års jubilæet har derimod ikke samme brede historiske karakter og indeholder kun spredte historiske træk.

Sadelmager- og Tapetsererforbundet i Danmark (1894) (5502) (49% kv.).

292. **R. Berg:** 1894-1944. Jubilæumsskrift. Sadelmager- og Tapetsererforbundet (1944), 211 s.
293. **Sadelmager- og Tapetsererforbundet i Danmark 1894-1969, særnr. af »Sadelmageren« (1969).**

Anm.: Bergs festskrift giver en hæderlig skildring af forbundets første halvtreds år, dog med hovedvægten på laugstiden og den første forbundstid. Indeholder et statistisk materiale om forbundet. Bygger på forbundets kildemateriale. Festskriftet ved 75 års jubilæet er stærkt oversigtspræget.

Dansk Skotøjsarbejderforbund (1885) (3109) (69% kv.).

294. **Festskrift.** Dansk Skotøjsarbejderforbund 1885-1910 (1910), 39 s.
295. **N.I. Larsen og J. Jacobsen:** Blade af skotøjsfagets historie i Danmark. Udgivet i anledning af Dansk Skotøjsarbejderforbunds 50 års jubilæum 1935, 1885-1935 (1935), 319 s.
296. **E. Hansen:** Dansk Skotøjsarbejderforbund gennem 75 år, 1885-1960 (1960), 295 s.
Anm.: Festskrifterne ved 25 års jubilæet er særdeles tyndt. Derimod rummer Larsen og Jacobsens fremstilling en udmærket og bred, kronologisk opbygget analyse af forbundet og fagets udvikling de første 50 år. Den indeholder også en statistik over arbejds- og medlemsforhold. Bygger på forbundets materiale. Festskriftet ved 75 års jubilæet er derimod mere overfladisk omend nyttigt ved sin oversigt over den senere udvikling.
297. **E. Kibsgård:** De københavnske kvinders faglige organisering 1900-1914 (1975) (utrykt speciale, ABA), s. 32-38.
Anm.: En kort analyse af kvindernes første egentlige faglige organisering inden for området. Jvf. også nr. 201, 250 og 339.

Dansk Slagteriarbejderforbund (1895) (20102) (22% kv.).

298. **V. Hartmann:** Festskrift for Dansk Slagteriarbejderforbund ved dets 25 års jubilæum 1895-1920 (1920), 109 s.
299. **C.L. Skjoldbo:** Dansk Slagteriarbejderforbund gennem 50 år. Festskrift ved forbundets 50 års jubilæum 1895-1945 (1945), 345 s.
300. **Dansk Slagteriarbejderforbund 1895-1970, Jubilæumsnr. af »Slagteren«** (1970).
Anm.: Udviklingen i faget og forbundet i de første halvtreds år dækkes udmærket i Skjoldbos brede fremstilling, der inddrager Hartmanns fremstilling. Her bygges på forbundets materiale. Mere tyndbenet er 75 års jubilæumsnummeret.
301. **A. Borchorst m.fl.:** Hvor gik kvinderne hen da de gik ud? (1977), 144-166.
Anm.: Belyser udviklingen i branchen, de nye udbytningsformer, akkordræset og reaktionerne herpå blandt arbejderne. Bygger på

samtidig trykt materiale. Jvf. også nr. 16, 74, 202, 218, 232, 254, 348 og 352.

302. **J. Braskhøj m.fl.:** Slagteriarbejdernes løn- og arbejdsforhold efter 1945 (1978) (utrykt speciale, Hist. Inst. Århus), 215 s.
Anm.: En grundig videnskabelig undersøgelse af periodens skiftende arbejdsvilkår med henblik på akkordsystemets gennembrud i 60'erne, som var led i forbundets politik for at komme ud af det lavtlønsfelt slagteriarbejderne hidtil havde udgjort de helbredsnedbrydende virkninger af akkorden og de vilde strejker fra slutningen af 60'erne som reaktion herimod. Bygger på det samtidige trykte materiale.
303. **Slagterirapport.** Slagterier, stramminger og strejker. Udg. af Studenterfronten ved Århus Universitet (1971), 124 s.
Anm.: Denne rapport er som de andre rapporter et resultat af samarbejde mellem arbejdere og akademikere. Årsagen til dens fremkomst var 60'ernes stigende akkordræs, der førte til en meget kraftig og tidlig nedslidning af arbejdskraften, en nedslidning der allerede sidst i 60'erne førte til de vilde strejker. Det var ind i den sammenhæng rapporten opstod, og den førte en hel del med sig de følgende år. Jvf. også nr. 45.

Snedker- og Tømrerforbundet i Danmark (1885/1890, samlet 1970) (43132) (1% kv.).

304. **C. Gran:** Snedkersvendenes organisations historie. Udgivet af Snedkerforbundet i Danmark i anledning af dets 25 års jubilæum 1910, 1885-1910 (1910), 379 s.
305. **M. Petersen:** Snedkersvendens organisations historie 1885-1935. Festskrift udgivet i anledning af Snedkerforbundets 50 års jubilæum 1935 (1935), 417+159 s.
306. **Snedkerforbundet 1885-1960.** Festskrift i anledning af forbundets 75 års jubilæum (1960), 368 s.
307. **C. From-Petersen:** Festskrift i anledning af Dansk Tømrerforbunds 25 års jubilæum 1890-1915 (1915), 353+43 s.
308. **A. Olsen:** Hustømrerfaget gennem tiderne. Festskrift udgivet af Dansk Tømrerforbund, 1890-1940 (1940), 324 s.
309. **P. Bengtsson:** Tømrere i Danmark. Dansk Tømrer-Forbund i Danmark gennem 75 år 1890-1965 (1965), 248 s.
Anm.: Snedker- og tømrerfaget hører til de stærkeste faglige områder. Der har derfor været al mulig grund til at give brede historiske oversigter over denne faglige udvikling. Efterkrigstiden står dog noget svagere i billedet, men til gengæld er behandlingen af den forudgående periode usædvanlig grundig og suppleret med meget omfattende statistiske oplysninger. (Jvf. også nr. 48).

Speciearbejderforbundet (1897) (283226 medl.) (3% kv.).

310. **J.N. Abrahamsen og C. Sørensen:** Arbejds mændenes Forbund for Jylland og Fyn 1889-1914 (1914), 164 s.
311. **J.C. Larsen og C. Sørensen:** Arbejds mændenes Forbund for Sjælland og Øerne 1890-1915 (1915), 136 s.
312. **M.C. Lyngsie m.fl.:** Ved Arbejds mændenes Forbunds 25 års stiftelsesfest den 3. april 1909, forbundet i København 1884-1909 (1909), 80 s.

Anm.: De tre festskrifter dækker de tre landsdelsorganisationer, der i 1897 sluttede sig sammen i Dansk Arbejdsmandsforbund, men endnu længe derefter fortsatte som selvstændige enheder. Tyngdepunktet i fremstillingerne ligger i tiden før forbundets dannelse, specielt 1890'erne. Da næsten alt kildemateriale til arbejds mændenes faglige udvikling før århundredskiftet er forsvundet, og da der i øvrigt ikke er forsket på dette område, er de tre bøger en hovedkilde til denne periode.

313. **M.C. Lyngsie og C. Sørensen:** Dansk Arbejdsmandsforbund gennem 25 år 1897-1922 (1922), 356 s.
314. **A. Olsen:** Dansk Arbejdsmandsforbund 1897-1947 (1947), 560 s.
315. **O. Andersen (red.):** Strejflys i tekst og billeder over en faglig indsats i anledning af Dansk Arbejdsmands- og Speciearbejderforbunds 75 års jubilæum 1897-1972 (1972), 147 s.

Anm.: De tre festskrifter er ligesom de foregående de eneste brede historiske behandlinger af arbejds mændenes faglige historie. Specielt behandles forbundets første halvtreds år fyldigt. Fremstillingerne er primært bygget op om overenskomstsituationer og forbundskongresser, hvorfra det vigtigste materiale gengives. Belyser også andre områder af forbundets virksomhed, bl.a. arbejdsløshedskassen, ligesom de indeholder et stort materiale om løn- og medlemsforhold. Fagblad, kongresprotokoller og beretninger synes at være kilderne bag fremstillingerne. Jvf. også nr. 51.

315a.O. **Bertolt:** M.C. Lyngsie.

315b.A. **Petersen:** Trommehvirvler og kanonslag (1975), 164 s.

316. **T. Sinding:** Dansk Arbejdsmandsforbund under storkonflikten 1925, i Historie 1977, s. 71-135.

317. **T.P. Andersen:** Staten og storkonflikten i 1925 (1976), 150 s.

Anm.: Bertolt og Petersens biografi og selvbiografi dækker tilsammen arbejds mændenes historie fra 1890'erne til 1960'erne. Sinding og Andersen leverer en usædvanlig detaljeret, og for sidstnævnte ligeledes perspektivrig, analyse af denne centrale konflikt. Vedr. Petersen jvf. også nr. 167. Vedr. Sinding jvf. også nr. 152. Vedr. Andersen, jvf. også nr. 151 og 408.

318. **E. Christensen:** Havnearbejderstrejken i Esbjerg i 1893. Træk af

- arbejdsmandenes fagforenings første år i Esbjerg (1975), 113 s.
319. **A. Kocik:** De københavnske havnearbejdes organisations historie. Festskrift ved Havnearbejdernes Fællesforbunds 25 års jubilæum 1914-1939 (1939), 133 s.
- 319a. **Havnearbejdernes Fællesforbund 1914-1964.** Festskrift ved 50 års jubilæet (1964), 75 s.
320. **E. Christensen:** Fagforeninger og lokalsamfund. En beskrivelse og analyse af 4 vestjyske fagforeninger (1976), 384 s.
Anm.: De to bøger af E. Christensen er videnskabelige undersøgelser af arbejdsmandsgrupper i Vestjylland, dels i 1890'erne og dels i dag. I den sidste bog gives også en historisk oversigt over specielt den organisatoriske udvikling i SID, ligesom bogen indeholder en gennemgang og diskussion af fagforeningsteorier. Kociks festskrift belyser udviklingen blandt de københavnske havnearbejdere fra de første organisationsforsøg i slutningen af 1800-tallet og indtil 2. verdenskrig, tilsyneladende ud fra afdelingens eget arkivmateriale. Det følgende festskrift giver en kort oversigt over de følgende 25 års udvikling. E. Christensens bog om havnearbejderstrejken bygger på arkivalier og samtidig trykt materiale, mens bogen om de fire fagforeninger også inddrager interviewmateriale. Vedr. sidstnævnte, jvf. også nr. 183.
321. **K. Raloff:** Lager- og Pakhusarbejdernes Forbund i København gennem 50 år 1890-1940 (1940), 175 s.
322. **T. Stræde:** Fagbevægelse og fagopposition. Lager- og Pakhusarbejdernes Fagforening i København 1870-1925 (1977) (utrykt speciale, ABA), 459 s.
323. **B. Hansen:** Fra »Pak« til Lager og Pak. Udgivet af Lager- og Pakhusarbejdernes Forbund i København i anledning af 75 års jubilæet, 1890-1965 (1966), 91 s.
Anm.: Raloff og Hansens bøger er festskrifter udsendt af forbundet, der tilsammen giver et rids af organisationens historie. Ligesom den øvrige festskriftlitteratur er tiden før anden verdenskrig bedst dækket. Strædes speciale går tæt på de politiske modsætninger mellem Socialdemokratiet og den stærke fagopposition, der voksede frem i årene før den første verdenskrig for at kulminere under og umiddelbart efter denne krig, men som også derefter havde stærk opbakning i forbundet. Der bygges i alle tre tilfælde på forbundets eget arkiv, men kun Stræde behandler det grundigt.
- 323a. **A. Olsen m.fl.:** Jord- og Betonarbejdernes fagorganisations 50 års stiftelsesfest 1934, (1934), 119 s.
- 323b. **A. Olsen m.fl.:** Jord- og Betonarbejdernes Fagforenings 60 års jubilæum, 1884-1944 (1944), 159 s.
- 323c. **Jord- og Betonarbejdernes Fagforening gennem 75 år, 1884-1959, Jubilæumsnr. af »Jord og Beton« 1959.**
Anm.: Giver et nogenlunde billede af denne store og fagligt stærke arbejdergruppes historie, bedst i den tidligste periode. 323b er et gen-

- optryk af 323a suppleret med en oversigt over udviklingen 1934-44.
- 323d. **De københavnske Murerarbejdsmands organisationshistorie 1880-1930** (1930), 85 s.
- 323e. **De københavnske Murerarbejdsmand gennem 75 år, 1880-1955**, Jubilæumsnr. af »Murerarbejdsmanden« 1955.
Anm.: Tilsammen giver de en noget kortfattet oversigt over dette specielt tidligere kampstærke fagområde.
- 323f. **Chaufførernes Fagforening i København 1909-1959**, Jubilæumsnr. af »Chaufføren«, 1959.
- 323g. **H.C. Lund m.fl.:** Den organisatoriske splittelse blandt chaufførerne 1960-77 (1977) (utrykt opgave, Hist.Inst.), 69 s.
Anm.: Sidstnævnte behandler de organisatoriske og overenskomst-mæssige forhold i chaufførområdet, der i 1966 førte til flertallets brud med DASF. Følger udviklingen frem til sammenslutningsforhandlingerne, hvorefter Chaufførforbundet fra 1978 tilsluttes SID. Bygger på et betydeligt materiale. Jvf. også nr. 55-56. Førstnævnte giver en kort historisk oversigt.
- 323h. **L. Qvortrup:** Danmarks Radio og arbejdskampen: en analyse af DR's behandling af benzinkonflikten i november 1976 (1977), 170 s.
Anm.: Gennemgår dels konflikten og dels DR's hetz under konflikten samt det teoretiske udgangspunkt for en forståelse af radio og TV's funktion i samfundet. Jvf. også nr. 542.
324. **H. Jensen:** Landarbejderspørgsmålet i Danmark fra ca. 1870 til ca. 1900, i P. Engelstoft og H. Jensen: Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900 (1931), s. 13-58.
325. **G. Nørregård:** Organisationsforsøg blandt landarbejderne (ca. 1870-1900), i P. Engelstoft og H. Jensen: Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900 (1931), s. 59-202.
Anm.: I de to artikler foreligger den grundigste videnskabelige undersøgelse af landarbejderne og specielt deres første spæde organisationsforsøg. Nogen dybere analyse af, at landarbejderne netop i dette tidsrum udskiltes som et egentligt lønarbejderlag, og vanskelighederne ved en kollektiv bevidsthedsdannelse og organisering over for arbejdsgiverne indgår ikke i undersøgelsen. Visse sider af disse manglende forhold behandles i de tidligere nævnte værker af Skrubbeltrang og H. Grelle. De to undersøgelser her bygger på et betydeligt samtidigt kildemateriale. (En samlet landsorganisation dannedes først med Landarbejderforbundet i 1915, der efter mange genvordigheder tilsluttedes SID i 1935).
326. **H.C. Clausen:** Carl Westergård og landarbejderforbundets oprindelse. Organisationsproblemer på landet 1905-15 (1972), ca. 100 s.
327. **J.S. Madsen:** Kolindsundkonflikten 1923-1926 (1976), 122 s.
Anm.: Clausen behandler den mangeårige optakt til dannelsen af

Landarbejderforbundet i 1915, herunder forholdet til Socialdemokratiet og Arbejdsmandsforbundet, ligesom han har registreret landarbejderforeningernes udbredelse i denne periode. Madsen behandler den konflikt, der mere end noget andet viser landarbejdernes vanskelige kår under bønderne og godsejernes offensiv mod deres organisationer og deres levevilkår og rettigheder i 1920'erne. I et indledende og afsluttende afsnit rides forbundets udvikling op fra 1915-35. Begge bygger på samtidigt kildemateriale. Vedr. Madsen, jvf. også nr. 150.

328. **R. Christensen-Bonde:** Festskrift for Dansk Gartnerforbund ved dets 25 års jubilæum, 1894-1919 (1919), 48 s.

328a. **Dansk Gartnerforbund 1894-1969.** Træk af forbundets historie gennem 75 år (1969), 151 s.

Anm.: Giver en nogenlunde oversigt over dette relativt svagt og sent organiserede område, der tilsluttedes SID i 1972.

Sukkervare- og Chokoladearbejdernes Forbund (1896) (2362) (75% kv.). (Fagblad: »Sukkervare- og Chokoladearbejderen«).

Sømændenes Forbund i Danmark (1897) (6000) (uden for LO).

329. **C. Bogø:** Sømændenes Forbund i Danmark 1897-1922 (1922), 82 s.

330. **T. Laursen:** Sømændenes Forbund i Danmark 1897-1947 (1947), 214 s.

331. **Sømændenes Forbund i Danmark 1897-1972,** sæmnr. af »Ny Tid« udgivet i anledning af forbundets 75 års jubilæum (1972).

Anm.: Bogøs oversigt er inddraget på en mere systematisk måde hos Laursen, der i sin videre analyse giver et usædvanligt godt og klart billede af de faglige og politiske modsætninger i forbundets historie op til 1947. I 75 års festskriftet får man også en del at vide om den nyeste tids forhold.

332. **S. Buksti:** Sømændenes Forbunds udvikling i årene 1965-74 med særligt henblik på de indre fagpolitiske stridigheder i forbundet (1975) (utrykt speciale, Hist. Inst., Århus), ca. 100 s.

Anm.: En af de meget få analyser af den nyeste tids faglige forhold. Her behandles de taktiske stridigheder og modsætningen mellem socialdemokrater og kommunister ud fra det samtidige materiale.

Dansk Sø-Restaurationsforening (1907) (2000) (Fagblad: »Sørestaurationen«).

Centralorganisationen for Telefonstanden i Danmark (1909) (6510)
(udenfor LO).

333. **Centralorganisationen for Telefonstanden i Danmark 1909-1934**
(1934), 295 s.

334. **Centralorganisationen for Telefonstanden i Danmark 1909-1959,**
særnr. af »Telefonen« (1959).

Anm.: Mens det første festskrift giver et nogenlunde bredt billede af forbundets første 25 år og den hastige udvikling på området, som øgede antallet af lønarbejdere, giver det sidste festskrift kun meget lidt om historien. Det første bygger på forbundets materiale.

Tjenerforbundet i Danmark (1931) (7594) (37% kv.). (Fagblad »Tre Kuverter«).

Tobaksarbejderforbundet i Danmark (1887) (3382) (85% kv.).

335. **T. Stauning:** Danske tobaksarbejderes organisation. Festskrift ved Tobaksarbejderforbundets afdeling »Enigheden«s 50 års jubilæum. Udgivet af Tobaksarbejderforbundet i Danmark 1. september 1921 (1921), 96 s.

336. **Tobaksarbejderforbundet i Danmark 1887-1937,** særnr. af »Tobaksarbejderforbundets Fagblad« i anledning af forbundets 50 års jubilæum (1937), 15 s.

337. **Tobaksarbejderforbundet i Danmark 1887-1962,** særnr. af »Tobakkens Fagblad« i anledning af forbundets 75 års jubilæum (1962), 11 s.
Anm.: M.h.t. festskrifter er forbundet dækket ualmindelig dårligt ind. Kun Staunings lille oversigt har en bredde og inddrager organisatorisk materiale i et omfang, så den kan bruges som historisk kilde.

338. **K. Sandvad:** Den kvindelige fagbevægelse i København 1870-1900, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 1, 1970, især s. 53-57.

339. **E. Kibsgård:** De københavnske kvinders faglige organisering 1900-1914 (1975), s. 46-56.

340. **R. Emerik og B. Siim:** Kvinders arbejds- og levevilkår – belyst gennem kvinder i tobaksindustrien (1976), 144 s.

Anm.: Den grundlæggende skitse til de københavnske, kvindelige tobaksarbejderes faglige udvikling indtil 1. verdenskrig er hermed leveret af Sandvad og Kibsgård, som her supplerer Stauning. Emerik og Siims undersøgelse strækker sig over hele den hundredårige lange udvikling op til i dag. Tyngdepunktet ligger her i tiden før 1900 og i tiden efter 2. verdenskrig. Der gøres særlig meget ud af forudsætningerne for kvindearbejdets udvikling inden for området. Afslutningsvis undersøges nærmere strejken på »skræen« i Ålborg

1975. Historisk er således tiden 1914-45 slet belyst. De tre analyser bygger på samtidig trykt kildemateriale. Vedr. Sandvad, jvf. også nr. 199 og 249. Vedr. Kibsgård, jvf. også nr. 201, 250 og 297.

Træindustriarbejderforbundet i Danmark (1895) (16182).

341. **V. Nielsen:** Træindustriarbejderforbundet 1895-1945 (1945), 221 s.

342. **V. Nielsen:** Træindustriarbejderforbundet i Danmark 1895-1970 (1970), 40 s.

Anm.: Dette efterhånden store faglige område er historisk belyst nogenlunde tilfredsstillende for de første 50 år, mens tiden efter 2. verdenskrig står meget uklart i det lille festskrift ved 75 års jubilæet.

Dansk Typograf-Forbund (1903) (11940) (7% kv.).

343. **Danske Typografers Organisationshistorie I, 1869-1894.** Udgivet i anledning af Københavns afdelings 25 års jubilæum (1894), 327 s.

344. **Danske Typografers Organisationshistorie II, 1894-1919.** Udgivet i anledning af Københavns afdelings 50 års jubilæum (1919), 478 s.

345. **Danske Typografers Organisationshistorie III, 1919-1944.** Udgivet i anledning af Københavns afdelings 75 års jubilæum (1944).

346. **Danske Typografers Organisationshistorie IV, 1944-1969.** Udgivet i anledning af Københavns afdelings 100 års jubilæum (1969), 466 s.

Anm.: Intet andet forbund og fag har så bred en historisk skildring som typograferne. I disse fire bind behandles ikke blot som undertitlen angiver den københavnske afdeling, men også typograferne i provinsen, omend det københavnske tager hovedpladsen. Her gennemgås tarif- og overenskomstspørgsmålet, den organisatoriske udvikling i forbundet, forholdet til tilgrænsende fag, forholdet til DsF/LO, de internationale forbindelser, arbejdsløsheds-kassen, uddannelse, ligesom der bringes statistiske oplysninger. Der inddrages meget materiale fra forbundet.

347. **Ny teknik på dagbladene.** En projektrapport fra RUC (1977), 116 s.

Anm.: Udgangspunktet for rapporten er de seneste konflikter på dagbladene, specielt BT konflikten, der alle har deres rod i indførelsen af en ny teknik, der truer med at gøre typograferne overflødige. Rapporten indeholder dels en gennemgang af denne teknik, baggrunden for dens indførelse og dens konsekvenser, dels arbejdernes modstand herimod. Bygger på trykt materiale.

347a.N. **Setter:** BT-klubbens 141 dage, i Vejen til Socialisme nr. 4, 1977, s. 8-25.

Anm.: Nok den bedste analyse af konfliktens forløb, politiske indhold og perspektiver, som uddyber nr. 347 (jvf. også nr. 54).

Funktionær- og tjenestemandorganisationer*

Børne- og Ungdomspædagogernes Landsorganisation (BUPL) (1972) (13000).

348. **A. Borchorst m.fl.:** Hvor gik kvinderne hen da de gik ud? Ændringer i kvindearbejdet efter 1950 (1977), s. 301-325.
349. **Pædagogstrejken '75.** En interview-undersøgelse. Udarbejdet af en gruppe pædagogstuderende (1976), 50 s.
- 349a. **T. Ørum (red.):** »Mens de voksne arbejder« (1977), s.
350. **D. Nielsen m.fl.:** Socialisering og fagpolitik på daginstitutionsområdet. (1977), 220 s.

Anm.: Den bedste samlede oversigt over udviklingen på området får man hos Borchorst m.fl., der ligeledes behandler pædagogernes arbejdsforhold, deres faglige organisering og pædagogaktionerne i efteråret 1975 som reaktion på nedskæringerne. Det følgende papir uddyber billedet af strejken gennem interviews. Endelig er i den sidste fremstilling en bred behandling af dels pædagogikkens historie, dels den faglige udvikling i 70'erne og dels nogle strategiske overvejelser. 70'ernes krise har tydeligvis virket revolutionerende ind på den faglige organisering og bevidsthed, der tidligere har været begrænset.

Danmarks Lærerforening (1874) (62251).

351. **P.F. Laursen:** Læreren fra degn til lønarbejder (1976), 169 s.
- Anm.:* Behandler den samfundsmæssige baggrund for lærerens udvikling til lønarbejder inden for dette store lønarbejderområde. Også den faglige side inddrages i nogen udstrækning. Det er et nogenlunde gennemorganiseret område, men uden nogen synderlige kamptraditioner.

Dansk Sygeplejeråd (1899) (45800).

352. **A. Borchorst m.fl.:** Hvor gik kvinderne hen da de gik ud? Ændringer i kvindearbejdet efter 1950 (1977), s. 279-301.

*Hovedorganisationerne er her: Fællesrådet for Danske Tjenestemand- og Funktionærorganisationer (FTF) med ca. 260.000 medlemmer, Akademikernes Centralorganisation med ca. 75.000 medlemmer, FR Hovedorganisation for Arbejdsleder- og Tekniske Funktionærforeninger i Danmark med ca. 25.000 medlemmer og LO med ca. 275.000 medlemmer (jvf. ovenfor). Her inddrages kun FTF. Kilde til organisatoriske forhold: Danske organisationers hvem hvad hvor (1977).

Anm.: Gennemgår sektorens udvikling, arbejdsforholdene og de aktioner, som sygeplejerskerne iværksatte i 1976 som svar på nedskæringerne. Dermed dukkede denne efterhånden store lønarbejdergruppe ud af et gammelt fagligt og politisk mørke.

Dansk Journalistforbund (1961) (3500) (uden for FTF). (Fagblad: »Journalisten«).

Dansk Politiforbund (1902) (7200). (Fagblad: »Tidsskrift for Dansk Politi«).

Dansk Post- og Telegraafforening (1899) (6800). (Fagblad: »Dansk Post- og Telegraftidende«).

Dansk Socialrådgiverforening (1938) (3177). (Fagblad: »Socialrådgiveren«).

Danske Bankfunktionærers Landsforening (1938) (26248). (Fagblad: »Bankstanden«).

Danske Forsikringsfunktionærers Landsforening (1944) (5800). (Fagblad: »Forsikringsfunktionæren«).

Danske Fysioterapeuter (1918) (4043). (Fagblad: »Danske Fysioterapeuter«).

Danske Socialpædagogers Landsforbund (1944) (4500). (Fagblad: »Socialpædagogen«).

Danske Sparekassefunktionærers Landsforening (1939) (9062). (Fagblad: »Sparekassestanden«).

Københavns Kommunalforening (1898) (8664). (Fagblad: »Absalon«).

Landsforeningen Danske Klubfolk (1958) (1500). (Fagblad: »Vi Klubfolk«).

Landssammenslutningen af Hospitalslaboranter (1948) (5000). (Fagblad: »Nyt for Hospitalslaboranter«).

Pædagogisk Medhjælper Forbund (1974) (8300) (uden for FTF). (Fagblad: »Arbejde og Daginstitution«).

Teknisk Landsforbund (1919) (20000) (uden for FTF). (Fagblad: »TL-tekniker«).

Åndsvageforsorgens Personaleforbund (1917) (4500). (Fagblad: »ÅP-Bladet«).

Anm.: Ovennævnte organisationer, der hører til de største inden for FTF-området, repræsenterer en meget svag faglig kamptradition. De fleste af områderne er imidlertid blevet gennemorganiseret, og en faglig aktivitet har på det seneste vist sig flere steder, specielt hos pædagogerne.

Socialdemokratiet

352. **C.E. Jensen og F. Borgbjerg:** Socialdemokratiets århundrede. Fremstilling af arbejderbevægelsens historie i Danmark, bd. I (1904), 600 s.
353. **E. Wiinblad og A. Andersen:** Det danske Socialdemokratis historie fra 1871 til 1921, I-II (1921), 351+365 s.
354. **O. Bertolt m.fl.:** En bygning vi rejser. Den politiske arbejderbevægelses historie i Danmark, I-III (1954-55), 392+414+414 s.
355. **J.O. Krag og K.B. Andersen:** Kamp og fornyelse. Socialdemokratiets indsats i dansk politik 1955-71 (1971), 403 s.

Anm.: Omfanget af den socialdemokratiske historieskrivning om partiet og arbejderbevægelsens historie i Danmark er ganske imponerende. I betragtning af den fortsat begrænsede forskning på området udgør specielt den første og den tredje stadigvæk en hovedkilde til den socialdemokratiske bevægelses historie. Jensen og Borgbjerg behandler hele udviklingen fra laugstidens svende og indtil den internationale kongres' taktikdebat i 1904. Særlig vigtig er behandlingen af 1880'erne og specielt 90'erne, hvor forfatterne selv har været politisk aktive, og hvor forskningen er særlig mangelfuld for århundredets sidste årti. Samtidig er der så mange huller i overleveringen af kildematerialet, at det store samtidige kildemateriale, forfatterne bygger på, i flere tilfælde er primære kilder. Socialdemokratiets fortsat skarpe modsætningsforhold til arbejdsgiverne og det borgerlige samfund i det hele taget omkring århundredskiftet viser sig i fremstillingens militante, antikapitalistiske indhold og sprog. Wiinblad og Andersens fremstilling skal ses på baggrund af specielt den nye udvikling og de nye erfaringer under og umiddelbart efter 1. verdenskrig, hvor den socialdemokratiske bevægelse havde oplevet en stærk fremgang, hvor den for første gang havde haft del i statsstyrelsen og haft mulighed for sin første egentlige reformvirksomhed, der blev afbrudt ved påskekrisisens politiske sammenstød med de borgerlige, og hvor en international og national offensiv i arbejderklassen havde skabt en dansk venstrefløj uden for Socialdemokratiet, som partiet netop havde haft et opgør med. I forhold til den første fremstilling er denne især nyttig ved en række selvstændige afsnit om

de mange forskellige led i bevægelsen: partiorganisationen, partipressen, kommunalpolitikken, fagbevægelsen, Kooperationen, arbejdersang og arbejderidræt samt den socialdemokratiske bevægelse på Island, Færøerne og blandt de danske i USA. Her benyttes også en del kildemateriale, som tilsyneladende ikke er overleveret.

Det store værk om partihistorien er uden tvivl »En bygning vi rejser«, både m.h.t. omfang og indhold. Her skildres hele perioden fra laugstiden indtil 1955. I forhold til de to tidligere fremstillinger mærkes de mellemliggende årtiers udvikling og erfaringerne fra partiets efterhånden etablerede rolle som statsbærende parti. De mange årtiers erfaring med et nationalt klassesamarbejde som forudsætningen for partiets indflydelse på statsmagten og en gradvis reformpolitik er i historieskrivningen trukket ned over hele historien. Partiets store fremgang ses som en bekræftelse af rigtigheden i den historisk gennemgående alliancepolitik: først arbejder-bonde alliancen frem til systemskiftet, så arbejder-husmand alliancen og den nærmest nationale samlingspolitik under 1. verdenskrig, videre 1930'ernes brede samarbejde mellem arbejder-husmand og til dels bonde, hvor bønderne viste sig mindre villige til samarbejde end Socialdemokratiet kunne ønske, og endelig besættelsestidens nationale samlingspolitik. Indholdet og sproget er nu ikke længere præget af tidligere tiders antikapitalistiske holdning. Nu er det klassesamarbejdet, det gælder. Kun de revolutionære og de reaktionære vil føre den klassekamp, der ifølge Socialdemokratiet stiller sig i vejen for den nødvendige reformpolitik på det beståendes præmisser. Disse reformer skabes kun gennem forhandlinger mellem staten og organisationernes ledende mænd, der således også bliver historiens drivkraft, mens klassekampens betydning fortrænges. Trods denne tendens er der imidlertid meget nyttigt at hente i den historiske skildring af den generelle politiske udvikling, i det omfattende biografiske materiale om de ledende socialdemokrater, der ofte ikke omtales i anden litteratur, i den fyldige behandling af partikongresserne og valgkampene, af de organisatoriske forhold, af partiets rolle på lokalt plan og den kulturelle kamp. Det gælder specielt i bd. 2-3, hvor ikke mindst andet bind, der dækker tiden fra 1. verdenskrig til 1937, bl.a. leverer en fyldig gennemgang af 30'ernes kulturpolitiske fremstød. Bd. 3 indeholder litteraturliste. Krag og Andersens behandling af den seneste udvikling lever ikke op til den kvalitet, man trods tendensen finder i »En bygning vi rejser«. De behandler stort set udelukkende rigsdagsgruppen og især regeringens politiske virksomhed. Det er således deres egen arbejdsplads og univers, de beskriver, hvor de politiske bevægelser uden for Christiansborg og udviklingen inden for den socialdemokratiske bevægelse kun kommer ind i en bisætning. Historiens drivkræfter er nu eksklusivt blevet udfaldet af politikernes forhandlinger, eller måske snarere er den noget uafvendeligt. En dybere historisk forståelse interesserer i hvert fald ikke længere Socialdemokratiet.

356. **I. Nørlund:** Det knager i samfundets fuger og bånd. Rids af dansk arbejderbevægelses udvikling, bd. 1-2 (1972-74), 237+252 s.
Anm.: Her foreligger den kommunistiske version af den danske arbejderbevægelses historie. Socialdemokratiet behandles i sammenhæng med den internationale og nationale udvikling i kapitalismen og socialismen. Det oprindelige Socialdemokrati var ifølge Nørlund udtryk for den socialistiske strømning i arbejderklassen, og den demokratiske alliancepolitik fremstilles som rigtig, men man glemte ifølge forfatteren, at det socialistiske perspektiv kun bevares, hvis arbejderbevægelsen tager føringen. Allerede fra slutningen af 1800-tallet peges der således på en reformistisk udvikling i Socialdemokratiet, der betød, at partiet fra 1. verdenskrig forrådte socialismen og arbejderklassen for at blive garanten for opretholdelsen af det borgerlige samfund. Derfor opstod der fra begyndelsen af det 20. årh. en antireformistisk strømning, der efter 1. verdenskrig resulterede i dannelsen af DKP, stærkt inspireret af den russiske revolution. DKP fremstilles således som videreføreren af den revolutionære tradition. Denne opfattelse af Socialdemokratiet dækker udviklingen op til i dag, idet DKP dog siden slutningen af 30'erne mere og mere har satset på at inddrage Socialdemokratiet i en samlet demokratisk folkefront mod samfundets få monopolkapitalistiske kræfter. Jvf. også nr. 452.
357. **Forbundet Socialisterne:** Lad falde hvad ikke kan stå. Dansk arbejderbevægelses historie, bd. 1 (tiden indtil 1945) (1975), 176 s.
Anm.: Her har en af 1970'ernes små venstrefløjsorganisationer givet sin version af arbejderbevægelsens historie. Fremstillingen behandler specielt reformismens udvikling, en reformisme der ifølge forfatterne har været der fra starten, og som blot har gennemgået en række stadier, hvorom fremstillingen er bygget op. Disse stadier betegner Socialdemokratiets udvikling til bæreren af det kapitalistiske samfund. Bogens titel må således ses som en opfordring til Socialdemokratiet om at give slip eller måske snarere en konstatering af, at hvis kapitalismen ikke kunne støtte sig til Socialdemokratiet, ville den bryde sammen. Forfatterne ser imidlertid ingen revolutionære strømninger i den danske arbejderklasse i den skildrede periode og heller ikke noget revolutionært parti i DKP. Det er netop som led i udviklingen af et sådant parti, at bogen er skrevet. Selv om bogen er et nyttigt korrektiv til de socialdemokratiske og kommunistiske versioner af Socialdemokratiets historie, præges den af for ringe historisk indsigt i klassekampens rent faktiske forløb og indhold i perioden. Jvf. også nr. 453.
358. **J. Engberg m.fl.:** Dansk arbejderbevægelse. Seks radioforedrag. Med kritik af J.O. Krag, I. Nørlund og G. Petersen (1976), 95 s.
Anm.: De seks foredragsholdere skriver i modsætning til de foregående ikke ud fra et bestemt organisatorisk tilknytningsforhold, men den grundlæggende politiske holdning ligger til venstre for både

Socialdemokratiet og DKP. Linien i foredragene er den, at man søger at følge forholdet mellem kampbevægelserne i arbejderklassen og de historisk ledende retninger i arbejderbevægelsen, nemlig Socialdemokratiet og DKP. Specielt peges på Socialdemokratiets undertrykkende funktion i forhold til de militante strømninger i arbejderklassen, der ikke er forenelige med en voksende socialdemokratisk integration i statsapparatet. Jvf. også nr. 454.

359. **H. Bruun:** Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil 1900. Første del til ca. 1880 (1938), 635 s.
Anm.: Selv om sigtet med denne bog er at skrive fagbevægelsens historie, bliver denne omfattende videnskabelige fremstilling alligevel hovedværket til den tidlige arbejderbevægelses historie på grund af sammenfaldet mellem den faglige og politiske arbejderbevægelse indtil slutningen af 1870'erne. Her behandles laugstidens forhold og den sociale udvikling under 1850'erne og 60'ernes borgerlige arbejderforeninger, men hovedvægten ligger på analysen af 1870'erne, hvor den organisatoriske og politiske udvikling i arbejderbevægelsen undersøges særdeles detaljeret, ligesom arbejdskampene og forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver og statens rolle i det hele taget inddrages. Bogen har et fyldigt bilagsmateriale og bygger på et meget stort kildemateriale. Jvf. også nr. 132.
360. **N.F. Christiansen:** National tradition og udenlandsk indflydelse i den tidlige danske arbejderbevægelse (1840'erne-1870'erne), i Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historiemötet i Uppsala 1974 (1976), s. 393-408.
Anm.: En vigtig samlet analyse af forudsætningerne for 1870'ernes Socialdemokrati. Behandler primært den artikulerede del af den spirende arbejderbevægelse omkring den københavnske venstrefløj, hvis udvikling belyses i forhold til de særlige danske produktionsforhold og politiske forhold, der tillægges en langt større betydning end den internationale påvirkning. Pio fremstilles som en mere radikal parentes i den kontinuitet, som præger udviklingen fra de tidlige arbejderforeninger til det senere Socialdemokrati. Bygger på den eksisterende forskning og en del samtidig trykt materiale.
361. **F. Olsén:** P.F. Lunde og den demokratiske bevægelse 1847-1853 (1975) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
362. **S.E. Stybe:** Frederik Drejer. Hans liv, hans samtidige og hans sociale tænkning (1959), 318 s.
363. **J. Nymark:** Frederik Drejers politisk-ideologiske virksomhed (1975), 184 s.
Anm.: De tre bøger behandler opkomsten af den første radikal-demokratiske bevægelse i Danmark o. 1850 med en oversigt over den sociale baggrund. Specielt interessante er Stybe og Nymarks undersøgelse af Drejers samfundskritiske virksomhed set i den samtidige samfundssammenhæng. Stybes historieopfattelse er nærmest idealistisk, mens Nymarks er materialistisk.

364. **M. Wolfe:** De københavnske arbejderforeningers holdning til socialismen 1847-1871 (1971) (utrykt speciale, ABA), ca. 200 s.
365. **W. Markvad:** Arbejderforeninger i Danmark 1848-1871, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 1, 1971, s. 7-45.
Anm.: Wolfe leverer en grundlæggende analyse af de førsocialistiske arbejderforeningers ideologiske, politiske og til dels organisatoriske udvikling. Markvad giver en organisatorisk oversigt over arbejderforeningerne i samme periode. Specielt Wolfe bygger på et stort samtidigt kildemateriale.
366. **N.F. Christiansen:** Hovedlinier i arbejderbevægelsens udvikling i 1870'erne, i Kritiske Historikere nr. 1, 1976, s. 14-25.
Anm.: En syntese for arbejderbevægelsens første årti, der udbygger hans ovennævnte sammenfatning for den forudgående periode.
367. **J.D. Christensen:** Fra radikalisme til socialisme. Den danske arbejderbevægelses udvikling ca. 1865-1976 med specielt henblik på forholdet til Venstre-grupperne (1975) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
368. **C. Larsen:** Louis Pios baggrund og udvikling 1868-71, I, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 2, 1972, s. 7-70.
369. **B. Nielsen:** Socialdemokratiets organisation. En undersøgelse af den organisatoriske praksis og tænkning og udenlandske forbilleder i Socialdemokratiets organisationsliv 1871-76 (1975) (utrykt speciale, ABA), 200 s.
370. **E.S. Petersen:** Fra Internationale til Socialdemokratisk Forbund. Det danske Socialdemokratis organisatoriske udvikling 1871-1878, i Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie nr. 9, 1977, s. 4-23.
371. **S. Federspiel:** Den danske arbejderbevægelse og internationalismen 1871-1878 (1974) (utrykt speciale, ABA), ca. 150 s.
372. **N.O.H. Jensen:** Arbejderbevægelsen i Helsingør 1871-1878 (1975) (utrykt speciale, ABA), ca. 150 s.
373. **P. Salomonsson:** Socialismen og Socialdemokratiet – indføring i dansk arbejderbevægelses teoretisk dannelse 1871-1884 (1974), 128 s.
Anm.: De foreliggende syv undersøgelser giver tilsammen og sammen med H. Bruuns bog en grundet indsigt i 1870'ernes socialdemokratiske bevægelse som ikke i noget senere årti i partiets historie. Forholdene umiddelbart før og efter Internationales dannelse behandles hos Christensen og Larsen, hvor sidstnævnte belyser Pios udvikling til socialist i en ikke fuldendt analyse, og førstnævnte undersøger forholdet til bondebevægelsen i dette tidlige stadium. Den organisatoriske udvikling undersøges hos Nielsen og Petersen. Federspiel behandler de internationale forudsætninger og forbindelser, mens Jensen undersøger bevægelsen i et lokalt område, hvor de andre drejer sig primært om København. Salomonsson foretager en idemæssig undersøgelse af partiets samfundsopfattelse, taktik og strategi. Alle undersøgelser bygger på det eksisterende samtidige kildemateriale.

374. **H. Grelle:** Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund: Teoretiske, taktiske og strategiske problemer med henblik på formuleringen af en jordpolitik og organiseringen af landarbejdere og husmænd i perioden 1871 - ca. 1900 (1976) (utrykt speciale, ABA), 180 s.
Anm.: Trods sin begrænsning til det agrare område er det den hidtil bedste videnskabelige undersøgelse af Socialdemokratiets udvikling fra en marginal gruppe i hovedstaden til en massebevægelse på landsplan. Viser partiets bundethed til produktionsforholdene og de politiske forhold, så partiet kun udviklede sig til et masseparti for byarbejderne, mens den talrige og økonomisk og politisk dominerende landbobefolkning helt overlades til Venstrebønderne, bl.a. af hensyn til den taktiske alliance med Venstre. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 137.
375. **J. Engberg:** Harald Brix, revolutionen og reformen (1975), 179 s.
Anm.: Mens Pio og Geleff rejste til Amerika i 1876-77 fortsatte den tredje »fører« Brix sin politiske virksomhed her i landet fra sin løsladelse fra fængslet i 1880 til sin død 1881. Fremstillingens tyngdepunkt ligger i analysen af den social-revolutionære gruppe omkring Brix, der fastholdt det revolutionære sigte og vendte sig mod reformismen i Socialdemokratiet. Særlige afsnit om reformismespørgsmålet. Bygger på et betydeligt utrykt (specielt retsmateriale) og trykt kildemateriale. Jvf. også nr. 455.
376. **J. Engberg:** Socialdemokratiet i Århus 1882-1883, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 4, 1974, s. 5-55.
Anm.: Undersøger de politiske omstændigheder omkring partiets dannelse i Århus samt den nye afdelings sociale grundlag. Bygger på organisationens arkivmateriale, de lokale blade samt en del lokal statistisk materiale.
377. **Jesper Jarmbæk:** Reorganiseringen af Socialdemokratiet. Socialdemokratisk Forbund 1878-90 (1972) (utrykt speciale, ABA), 97 s.
Anm.: En grundlæggende undersøgelse af partiets organisatoriske udvikling i dens etableringsfase. Bygger på et betydeligt arkivmateriale og samtidig trykt kildemateriale.
378. **P. Køppen:** Det danske Socialdemokrati 1884-90, herunder venstreoppositionen i partiet (1967) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
Anm.: Detaljeret undersøgelse af partiets politiske virksomhed, specielt i forhold til Rigsdagen, i den fase, hvor den socialdemokratiske alliancepolitik og parlamentariske strategi fastslås ved eksklusionen af den første større venstreopposition, netop som partiet stod over for sit gennembrud som massebevægelse. Bygger på partiets arkivmateriale og på rigsdagstidende. Jvf. også nr. 456.
379. **J. Møller:** Socialdemokratiet og Venstre 1883-1895 med særligt henblik på samarbejdet inden for oppositionen i København (1975) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
Anm.: Gennemgår Socialdemokratiets alliancepolitik med Venstre og viser, at den kun er egentlig organiseret i hovedstaden. Bygger på partiernes forhandlingsprotokoller.

380. **S. Lindhardt:** En undersøgelse af Jens Peter Sundbos politiske synspunkter i perioden 1880 til slutningen af 1896, samt en undersøgelse af J.P. Sundbos relation til Socialdemokratiet 1890-96 (1976) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
Anm.: Undersøger et særligt område af det tidlige Socialdemokratis historie, der berører lokale- og landarbejderforhold.
381. **P.L. Jensen:** Kampen mellem den revolutionære og reformsøgende socialisme i Danmark 1887-1893 (1975) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
Anm.: Den grundigste behandling af venstreoppositionens forsøg på at få brudt alliancepolitikken med det borgerlige Venstre og få lagt Socialdemokratiet fast på en klarere socialistisk politik. Endvidere behandles det nye venstrepartis udvikling frem til dets formentlige opløsning i 1893. Bygger på det samtidige trykte og utrykte kildemateriale. Jvf. også nr. 458.
382. **G. Callesen:** Om revolutionær taktik. Korrespondancen mellem Friedrich Engels, Gerson Trier og Nik. Petersen 1885-1893. I Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 3, 1973, s. 109-141.
Anm.: En vigtig kommenteret kildesamling til belysning af taktikdebatten i Danmark set i forhold til den tilsvarende internationale diskussion. Jvf. også nr. 457.
383. **V. Dybdahl:** Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880 - ca. 1913. I-II (1969), 406+235 s.
Anm.: Disputats der behandler både Højre og Socialdemokratiet samt en række erhvervsorganisationers organisatoriske og sociale forhold. For Socialdemokratiet undersøges vælgerkorpsets og partiledelsens sociale sammensætning. Endvidere gennemgås partiets organisatoriske opbygning og udvikling, programudviklingen samt arbejderkooperationens udvikling og dens politiske betydning. Inddrager et stort utrykt og trykt kildemateriale. Notehenvisninger, bilag og tabeller i bd. 2. Jvf. også nr. 528.
384. **B. Johansen:** Om oligarkiske tendenser i Socialdemokratiet 1888-1918 (1972) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
Anm.: Påviser dels den stærke magtkoncentration inden for partiet og bevægelsen og dels, hvordan venstrefløjen integreres ved en fast men betydningsløs minoritet i ledelsen, indtil venstrefløjens oprør i 1918 med efterfølgende udmeldelse og eksklusion eller politisk undertrykkelse. Bygger på samtidigt kildemateriale fra partiarkivet.
385. **H. Prieme:** Arbejderbevægelsen i Køge 1870-1920 (1973) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
Anm.: En af de få grundige lokalundersøgelser af arbejderbevægelsens historie i dens politiske gennembrudsfase. Bygger på samtidigt kildemateriale.
386. **N.J. Pedersen:** Den socialistiske bevægelse i Jylland 1871-1918

- (1956) (utrykt speciale, Hist. Inst., Århus), ca. 100 s.
387. **A. Sneum:** Socialdemokratiet i Jylland 1871-1921 (1921), 70 s.
Anm.: Hverken særlig grundige eller dybtgående analyser af partiets første halvtreds år i Jylland, men et nyttigt supplement til de normalt hovedstadsfikserede fremstillinger af partiets historie. Den første bygger på samtidigt kildemateriale, den næste er et festskrift skrevet af en fremtrædende lokalpolitiker.
388. **K. Kaae:** Socialdemokratiet i Århus 1882-1915 (1972) (utrykt speciale, ABA), ca. 125 s.
389. **P. Jakobsen:** Partipolitik i Århus byråd fra 1890'erne frem til ca. 1914. I hvor høj grad skete der en politisering af det kommunale arbejde, da Socialdemokratiet kom ind i byrådet, og hvilken virkning havde dette på nogle områder af byrådets virke? (1975) (utrykt speciale, Hist. Inst., Århus), ca. 100 s.
Anm.: Begge undersøger partiets virksomhed i forhold til byrådet, men Kaae samler dog analysen mest om selve partiudviklingen omkring det kommunalpolitiske arbejde og partiets organisatoriske udvikling. Begge bygger på samtidigt kildemateriale.
390. **Å. Fredholm:** Valgsamarbejdet mellem Socialdemokratiet og Det radikale Venstre ved folketingsvalgene 1906, 1909 og 1910 (1972) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
Anm.: Behandler opbygningen af den nye socialdemokratiske alliancepolitik i dette århundrede til erstatning for det afbrudte samarbejde med Venstre i forrige århundrede (jvf. hertil nr. 21). Bygger på samtidig utrykt og trykt kildemateriale.
391. **N.F. Christiansen:** Revisionismens betydning for det danske Socialdemokratis ideudvikling fra 1890'erne til 1930'erne (1965) (utrykt prisopgave), 301 s.
Anm.: En grundlæggende undersøgelse af udviklingen i Socialdemokratiets samfundsopfattelse, taktik og strategi belyst ud fra dets politiske praksis og set i forhold til den internationale udvikling. Fra 1914 medfører partiets voksende politiske indflydelse, at fremstillingen lægger hovedvægten på den praktiske politik, idet praksis nu mere og mere fortrænger teoretiske overvejelser inden for partiet og derfor bestemmer ideudviklingen. Den bygger på et meget stort trykt materiale fra samtiden sammen med partiets utrykte protokoller. I et bilag optrykkes og sammenlignes programmerne 1876-1913.
392. **L. Togeby:** Revisionismens betydning for Socialdemokratiets ideudvikling fra 1890'erne til 1930'erne (1965) (utrykt prisopgave), 283 s.
Anm.: Behandler den samme problemstilling som nr. 32, men mere skematisk og rent idemæssigt og derfor mindre historisk i sin forståelsesramme end denne. Inddeler i en a-teoretisk periode indtil ca. 1900, en teoretisk 1900-14 og en antiteoretisk periode 1914-1930'erne. Bygger ligeledes på et meget stort kildemateriale.

393. **C. Bryld:** Det danske Socialdemokrati og revisionismen. En analyse af socialdemokratisk samfundsforståelse, strategi og taktik før 2. verdenskrig med udgangspunkt i forholdet til marxismen og revisionismen. Bd. 2: 1914-1930'erne (1976), 312 s.
Anm.: Oprindelig skrevet som prisopgave på linie med nr. 32-33. Den første del af fremstillingen er under omarbejdelse. Ud fra overskriften – og tesen – »Fra demokratisme til korporatisme« behandles i fire kapitler forskellige sider af den idemæssige og politiske udvikling i tidsrummet efterfulgt af et femte kapitel om lederen Staunings centrale rolle i dette forløb. I et følgende afsnit gennemgås nærmere, hvorvidt Socialdemokratiet kan kaldes et revisionistisk parti. Endelig en faseopdeling af partiets historie indtil 1920'erne og en fortegnelse over dets kongresser indtil 1939. Bogens anden del består af en samling vigtige tekster til belysning af ideudviklingen. Bygger ligesom nr. 32-33 på et stort kildemateriale.
394. **J. Christensen:** Socialdemokratiet i Danmark 1910-30, Den Jyske Historiker nr. 12, 1977, 219 s.
Anm.: Indeholder først en gennemgang af samfundsudviklingen i Danmark under det første industrikapitalistiske gennembrud o. 1890-1930 i afsnittene: Den kapitalistiske produktionsmåde, Staten, Arbejdsgiverforeningen, Konservatismen, Bondebevægelsen, Husmandsbevægelsen indtil 1930 og den socialdemokratiske bevægelse indtil 1910. Ud fra de præsenterede konklusioner for periodens udvikling i klasserelationerne behandles nærmere Socialdemokratiets historie anskuet dels ud fra den statslige integrations- og kampproces og dels i forhold til brudfladerne mellem arbejder og arbejdsgiver og de interne modsætninger i arbejderklassen. I et særskilt afsnit undersøges det sociale grundlag for bevægelsen. Til sidst tabeller over udviklingen i partiets medlems-, forenings- og stemmetal samt en fortegnelse over medlemsudviklingen inden for samtlige selvstændige forbund og fagforeninger. Bygger også på et betydeligt kildemateriale. Jvf. også nr. 145.
395. **G. Callesen:** Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924 (1970), 200 s.
Anm.: Et vigtigt bidrag til belysning af det danske Socialdemokratis internationale forbindelser, her SPD omkring det nordslesvigske spørgsmål. Behandler i en længere indledning den socialdemokratiske nordslesvigspolitik frem til 1912. Bygger på et stort kildemateriale.
396. **M. Grass:** Arbetarskandinavism 1912-1920: Komiteen för skandinaviska arbetarrörelsens samarbete, några aspekter, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 4, 1974, s. 55-88.
Anm.: En kort oversigt over det socialdemokratiske samarbejde i Norden i den periode, hvor 2. Internationale opløstes, og forberede-

delserne blev gjort til dannelsen af en ny socialdemokratisk internationale. Endvidere to bilag med oversigt over de skandinaviske arbejderkongresser 1886-1920 og den skandinaviske samarbejdskomites møder 1913-17 samt uddrag af sidstnævntes beretninger 1914-19. Bygger på samtidig utrykt og trykt kildemateriale fra Norge, Sverige og Danmark.

397. **H. Jørgensen:** Staunings fredsarbejde 1914-1918, i B. Schmidt (red.): Th. Stauning (1964), s. 129-52.

Anm.: Belyser det danske Socialdemokratis og specielt Staunings centrale rolle, efter opløsningen af 2. Int., for sammenknytningen mellem de socialdemokratiske partier, som efter krigen resulterede i dannelsen af en ny socialdemokratisk internationale. Ingen notehenvisninger.

398. **H. Flugler:** Den socialdemokratiske partiledelse, Alexander Helphand og 2. Internationales fredsbestræbelser 1914-17 (1974) (utrykt speciale, ABA), ca. 150 s.

Anm.: Detaljeret undersøgelse af de dansk-tyske Socialdemokratiets forbundelse under 1. verdenskrig. Udbygger nr. 38. Bygger på et stort kildemateriale.

399. **J. Topholm:** Emil Marott (1856-1940), Socialdemokrat med sociale og nationale særstandpunkter (1976) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.

Anm.: Analyse af en fremtrædende socialdemokrat på partiets højrefløj, som ekskluderedes i 1920. Bygger på samtidigt kildemateriale.

400. **E.J. Beukel:** Dansk perception af den russiske oktoberrevolution med særligt henblik på Socialdemokratiet og de radikale i tiden 1917-19 (1970) (utrykt, ABA), ca. 100 s.

Anm.: Behandler det specielt interessante skifte i Socialdemokratiets holdning til den russiske revolution fra støtte til forkastelse.

401. **M. Seidelin:** I.P. Sundbo og Vestjyllands Social-Demokrat 1898-1920 (1973) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.

Anm.: En analyse af det socialdemokratiske gennembrud i området, centreret om Sundbo og partibladet, der ligesom andre steder i landet virkede samlende for bevægelsen. Bygger på samtidigt kildemateriale.

- 401a.T. **Kårsted:** Storbritannien og Danmark 1914-1920 (1974), 240 s.

Anm.: Behandler herunder Socialdemokratiets forbindelse til England. Bygger på et stort kildemateriale.

402. **T. Kårsted:** Påskekrisen 1920 (1968), 426 s.

Anm.: Behandler indgående den socialdemokratiske arbejderbevægelses rolle forud for og under krisen, ligesom også venstrefløjens behandles. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale.

403. **J. Nielsen:** Stauning som oppositionspolitiker 1920-1924 (1969) (utrykt speciale, Hist. Inst. Århus), 108+51 s.

Anm.: Den eneste detaljerede undersøgelse af den socialdemokrati-

ske politik i rigsdagssammenhæng i denne periode, herunder partiets frieri til industrien som led i forsøget på at splitte det borgerlige samarbejde. Bygger på et betydeligt samtidigt trykt og utrykt kildemateriale.

404. **F. Hansen:** Krisepolitik under det første socialdemokratiske ministerium. De politiske partiers stilling til midlerne mod deflationskrisens virkninger oktober 1925 - november 1926 (1972) (utrykt speciale, ABA), ca. 125 s.

Anm.: En detaljeret gennemgang af de krisepolitiske forhandlinger mellem de fire gamle partier. Giver ligesom nr. 43 et godt indblik i praktisk socialdemokratisk politik i denne vigtige overgangsfase for partiet. Bygger på partiernes forhandlingsprot. og rigsdagstidende.

405. **E.B. Jensen:** Socialdemokratiet som folkeparti 1924-26 (1976), 159 s.
Anm.: Efter en lang teoretisk indledning, specielt om revisionismespørgsmålet, analyseres den første socialdemokratiske regerings politik, der set i en større teoretisk og historisk sammenhæng allerede her karakteriserer det som et folkeparti. Er bredere i sit sigte end nr. 44, men kortere i analysen og bygger kun på samtidig trykt kildemateriale.

406. **B. Hansen:** Forholdet mellem Det radikale Venstre og Socialdemokratiet 1926-29 med henblik på regeringsdannelsen 1929 (1974) (utrykt speciale, Hist. Inst. Århus), ca. 100 s.

Anm.: Belyser de rigsdagspolitiske relationer mellem de to partier på baggrund af den samlede politiske udvikling. Bygger på samtidig kildemateriale.

407. **J.R. Nielsen:** Det danske Socialdemokratis politik i Sønderjylland 1920-29 (1971) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.

Anm.: Behandler opbygningen af en socialdemokratisk bevægelse efter genforeningen og dens politiske praksis i det agrart prægede og kriseramte sønderjyske område. Bygger samtidigt kildemateriale.

408. **T.B. Andersen:** Staten og storkonflikten i 1925 (1976), 150 s.

Anm.: Da Arbejdsmandsforbundet i strid med den socialdemokratiske regering og DsF gik ud i storkonflikt for sine lønkrav kulminerede flere årtiers modsætninger mellem faglærte og ufaglærte inden for arbejderklassen og samtidig introduceredes for alvor konflikten mellem de parlamentariske hensyn til en socialdemokratisk regering og hensynet til arbejdernes løninteresser. Analysen falder i tre dele: først som baggrund en gennemgang af den danske samfundsformation indtil 1925, dernæst konfliktens første fase frem til »grænsen for det samfundsforsvarlige« og endelig konfliktens anden fase »overskridelse af den acceptable grænse for lønkamp« med efterfølgende regeringsindgreb. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 151 og 317.

409. **P. Svendsson:** En undersøgelse af det danske socialdemokrati 1924-39 anskuet som et parapolitisk system med særligt henblik på

den ydre tilslutning (1972) (utrykt speciale, ABA), 166 s.

Anm.: En undersøgelse af partiets placering i det danske politiske system, dets vælger- og medlemstilslutning og dets politiske bestræbelser for at fastholde og udbrede sit massegrundlag. Bygger på samtidigt trykt materiale.

410. **C.E. Bay:** Socialdemokratiets stilling i den ideologiske debat i mellemkrigstiden 1924-40 (1973), 287 s.

Anm.: En grundlæggende undersøgelse af partiets kulturpolitiske udvikling, der giver mulighed for en dybere forståelse af det politiske indhold i partiets praksis i perioden. Bygger på et stort samtidigt trykt materiale. Jvf. også nr. 555.

411. **T. Kårsted:** De danske ministerier 1929-1953 (1977), 574 s.

Anm.: En omfattende og detaljeret undersøgelse af periodens ministerier, som Socialdemokratiet havde del i bortset fra 1943-47 og 1950-53. Bogen er først og fremmest grundig i personbeskrivelsen, men indeholder også en del om den politiske kamp omkring statsmagten. Især er behandlingen af tiden efter 2. verdenskrig nyttig, da den i øvrigt er svagt dækket ind i forskningen. Bygger på trykt og utrykt og undertiden ikke tidligere benyttet kildemateriale.

412. **K. Hansen og L. Torpe:** Den socialdemokratiske reformisme og 30'ernes krise (1977), 252 s.

Anm.: Den hidtil bedste samlede undersøgelse af Socialdemokratiet i 1930'erne. Fremhæver 1930'erne som et strategisk tomrum, hvor Socialdemokratiet på baggrund af de særlige danske klasseforhold kan sætte sig på statsmagten og gennem den førte krisepolitik lægge grunden til den venstrekeynesianske strategi, som dukker frem i »Fremtidens Danmark« fra 1945. Bygger på samtidigt trykt materiale^{412a}.

413. **B. Rasmussen:** Arbejderklassens forandrede reproduktionsbetingelser og den statslige socialpolitik 1930-45 (1976), 215 s.

Anm.: I de første tre afsnit behandles de metodiske problemer i forbindelse med en materialistisk analyse af den foreliggende karakter. Derefter gennemgås først udviklingen i 1930'erne, hvor Socialdemokratiet udvikler sit klassesamarbejde og sin reformpolitik, dernæst besættelsestiden 1940-45, hvor denne politik bryder sammen og skaber en alvorlig loyalitetskrise mellem Socialdemokratiet og arbejderklassen. Bygger på trykt materiale. Jvf. også nr. 73.

- 413a.V. **Sjøquist:** Danmarks udenrigspolitik 1933-1940 (1966), 417 s.

Anm.: Sjøquists bog er et vigtigt bidrag til både Danmarkshistorien og til Socialdemokratiets historie i 1930'erne. Krisen resulterede i voldsomme indskrænkninger, ikke mindst af politisk art, i verdenshandlen. I stedet opbyggede de fleste lande særlige handelsaftaler med de vigtigste handelspartnere. Danmark var stærkt afhængig af forbindelserne til Tyskland og England. Sjøquist skildrer opbygningen af disse tosidede handelsaftaler, der var selve forudsætningen for videreførelsen af den danske kapitalisme uden dybtgående kriser

som i f.eks. Tyskland. Også de sikkerhedspolitiske aspekter behandles. Staten og dermed Socialdemokratiet blev også på den led afgørende for det kapitalistiske samfunds videreførelse og inddrog i international sammenhæng Socialdemokratiet i et klassesamarbejde. Bogen bygger på et stort trykt og specielt utrykt materiale.

414. **B.B. Jørgensen:** Det danske Socialdemokratis syn på forsvaret 1929-35, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 3, 1973, s. 5-56.
415. **L.O. Lykkebo:** Det danske Socialdemokratis militærpolitiske stilling 1933-1937 (1976), 117 s.
Anm.: De to fremstillinger behandler på baggrund af en kort oversigt over den forudgående udvikling det skifte i 1930'erne, hvor Socialdemokratiet som led i dets udvikling til et nationalt folkeparti udtrykte en mere positiv holdning til forsvaret. Begge bygger på samtidigt kildemateriale.
416. **N.G. Lundberg:** Fagbevægelsens holdning til statsindgrebene på arbejdsmarkedet 1933-1937 (1971) (utrykt speciale, ABA), 129 s.
417. **N. Borre:** Overenskomstforhandlingerne på det private arbejdsmarked 1932-1940 med særligt henblik på statens lovindgreb til hindring af arbejdsconflikter (1976) (utrykt speciale, ABA), 168 s.
Anm.: Begge behandler overenskomstudviklingen i 1930'erne med henblik på omstændighederne omkring statsindgrebene og konsekvenserne af disse indgreb samt reaktionerne i fagbevægelsen. Begge bygger på samtidigt materiale. Jvf. også nr. 154-55.
418. **H. Frisch m.fl.:** Danmark besat og befriet, I-III (1945-48), 408+408+388 s.
Anm.: Den socialdemokratiske version af besættelsestidens historie og af den socialdemokratiske politik herunder. Meget stofrig og tillige meget nyttig uanset sin tendens. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale.
419. **H.J. Nielsen:** Besættelse og befrielse. Den danske arbejderklasses historie 1940-1946 (1977), 160 s.
Anm.: Bogen er den eneste samlede fremstilling af den voksende sociale bevægelse i arbejderklassen under og umiddelbart efter besættelsen, der på grund af Socialdemokratiets nationale samarbejdspolitik førte til en alvorlig krise i partiets forhold til arbejderklassen, en krise der først var overvundet i 1946. Bygger på samtidigt materiale og den store forskning om emnet. Jvf. også nr. 10, 156 og 479.
420. **T. Lund:** Fagbevægelsens holdning til samarbejdspolitikken 1940-42, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 2, 1972, s. 71-123.
421. **A.J. Pedersen:** Den socialdemokratiske fagbevægelses stilling til forhandlingspolitikken fra efteråret 1942 til 29. august 1943 med særligt henblik på den faglige og politiske opposition på arbejdspladserne (1976) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.

- Anm.:* To grundige undersøgelser af den voksende spænding, specielt fra 1942, i forholdet mellem Socialdemokratiet og arbejderklassen i en periode, hvor Socialdemokratiet havde været med til at fratage arbejderne både forhandlings- og strejkeretten, og hvor arbejderens vilkår forringedes, mens andre profiterede på krigen. Begge bygger på samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 158-59.
422. **A.J. Pedersen:** Socialdemokratiet og kommunevalget den 5. maj 1943, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 7, 1977, s. 54-83. *Anm.:* Viser at valget ikke blot udtrykte stor opslutning om den nationale samlingspolitik, men også et begyndende frafald i arbejderklassen over for Socialdemokratiet. Bygger på samtidigt materiale.
423. **M. Nielsen:** En analyse af Socialdemokratiets politik 1943-45 med henblik på de kommunistiske enhedsbestræbelser (1978), 201 s. speciale, ABA), 187 s. + bilag.
424. **P.S. Poulsen:** Sammenslutningsforhandlinger mellem Socialdemokratiet og Danmarks kommunistiske Parti 1945 (1969) (utrykt speciale, Hist. Inst. Århus), ca. 100 s. *Anm.:* Af disse to giver Nielsen den grundigste analyse af optakten til og selve forhandlingerne mellem de to partier i 1945. Stadig står dog tilbage at undersøge det pres fra arbejderklassen, der tvang specielt Socialdemokratiet ind i samarbejdet og Socialdemokratiets samtidige bestræbelser for at genvinde den tabte magt. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 482-83.
425. **H.E.A. Frandsen:** Socialdemokratiet, kapitalismen og arbejderklassen 1945-1976, i Politiske Arbejdstekster nr. 10, 1977, s. 14-85. *Anm.:* Med udgangspunkt i udviklingen under besættelsen belyses, hvordan Socialdemokratiet har fungeret som »et borgerligt parti i arbejderklassen«. Analysen af partiet og dets lange synderegister viser, hvordan det har stillet sig i vejen for udviklingen af et arbejderdemokrati, og at reformpolitikken ikke har noget socialistisk indhold. Derved har Socialdemokratiet også i efterkrigstiden sikret opretholdelsen af det kapitalistiske system. En oversigt, der indgår i debatten om forståelsen af Socialdemokratiets historiske udvikling. Bygger på trykt materiale.
426. **Projektgruppe:** Socialdemokratiet – et borgerligt arbejderparti, en politøkonomisk analyse med henblik på perioden 1953-63, i Politiske Arbejdstekster nr. 6-7, 1974, s. 4-95. *Anm.:* Samler sig især om storkonflikten i 1956 og helhedsløsningen i 1963 til belysning af Socialdemokratiets borgerlige politiske funktioner over for arbejderklassen. Bygger på trykt materiale.
427. **V.O. Nielsen:** Socialdemokratiets politik i 1960'erne. Teori og praksis, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 7, 1977, s. 7-45. *Anm.:* Ud fra partiets teoretiske skrifter og politiske praksis undersøges, i hvor høj grad Socialdemokratiet kan kaldes et socialistisk

reformparti, specielt i forbindelse med en nærmere analyse af det såkaldte arbejderflertal 1966-67. Forfatteren hælder nærmest til en bekræftende opfattelse i modsætning til H.E.A. Frandsens opfattelse af partiet som et borgerligt reformparti. Bygger på samtidigt kildemateriale.

428. **J. Andersen:** Socialdemokratiet i -70'erne. En bygning slår revner (1978), 167 s.

Anm.: Bogen har stor betydning ved at være den eneste på sit felt. Følger kronologisk partiets udvikling i det sidste årti. Særskilte afsnit om partiets sociale grundlag, dets ideologi, interne udvikling og aktuelle placering. Klassernes økonomiske og sociale processer behandles derimod kun overfladisk. Bygger på en del trykt materiale.

429. **T.H. Nielsen:** Socialdemokratiets krise – velfærdssocialismens fallit, i Socialistisk Politik nr. 4, 1976, s. 3-22.

430. **T.H. Nielsen:** Socialdemokratiet efter velfærdssocialdemokratismen, i Politiske Arbejdstekster nr. 11-12, 1977, s. 4-24.

431. **H.E.A. Frandsen:** Den socialdemokratiske reformisme og den revolutionære venstrefløj (et svar på kritikken), i Politiske Arbejdstekster nr. 11-12, s. 52-67.

432. **N.O. Finnemann:** Reformismen ved vejs ende, i Socialistisk Politik nr. 8, 1977, s. 19-37.

433. **N.O. Finnemann:** Et genoplivningsforsøg. Socialdemokratiets nye principprogram fra 1977, i Politisk Revy nr. 325, 27. januar 1978, s. 12-14.

Anm.: Ovennævnte analyser og indlæg er ligesom så mange andre udsprunget af den nyudvikling, som tilsyneladende er under vejs i Socialdemokratiet efter krisens gennemslag. Det har åbnet op for diskussionen om Socialdemokratiet skal forstås som et borgerligt eller et socialistisk reformparti, om der overhovedet er progressive elementer i partiets politik. Debatten her har tilsyneladende sit udgangspunkt i, at Socialdemokratiet efter alt at tyde står over for et politisk skifte i retning af en mere autoritær og mindre reformvenlig udvikling. Hvilken betydning, det kan få for venstrefløjen, stiller sig da som det centrale spørgsmål.

434. **L. Heide:** Hans Hedtoft i valget mellem Skandinavien og Nato (1948-49) (1972) (utrykt speciale, Hist. Inst., Århus), ca. 100 s.

435. **B. Westerholm:** Socialdemokratiet og Atlantpagten. En analyse af de faktorer, der øvede indflydelse på Socialdemokratiets stillingtagen til Danmarks optagelse i Atlantpagten 1949 (1973) (utrykt speciale, Statsk., Århus), ca. 150 s.

Anm.: Begge analyserer det andet forsvarspolitiske skred hos Socialdemokratiet (det første i 30'erne), hvor partiet opgav al neutralitet og antimilitarisme og tilsluttede sig den kapitalistiske verdens nye militæralliance. Westerholm har det bredeste analytiske sigte.

Begge bygger på samtidigt kildemateriale.

- 435a. **E. Benkel:** Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952-53 (1974), 72 s.
436. **H. Nørdbek:** Socialdemokratiet og Det radikale Venstres holdning til spørgsmålet om Vesttysklands genoprustning og optagelse i Nato 1950-55 (1971) (utrykt speciale, Hist. Inst. Århus), ca. 100 s.
Anm.: Behandler den første blandt flere efterfølgende faser i efterkrigstiden, hvor også Socialdemokratiet tilsluttede sig et voksende samarbejde med den nye vesttyske stat som led i partiets og Danmarks stigende integration i en samlet kapitalistisk verden. Bygger på samtidigt kildemateriale.
437. **P.B. Nielsen:** En analyse af de politiske partiers adfærd med hensyn til restriktionspolitikens afvikling 1945-50, specielt med henblik på interesseorganisationernes betydning herfor (1975) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 150 s.
438. **O. Jepsen:** Socialdemokratiets opfattelse af statens økonomiske funktioner i perioden 1945-1955 på baggrund af udviklingen i den økonomiske teori siden 1930 (1976) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 150 s.
Anm.: Nielsen behandler kun Socialdemokratiet og DsF som led i den samlede interessekamp i efterkrigsårene, mens Jepsen går nærmere ind på partiets praksis og overvejelser i forhold til specielt statens økonomiske funktion. Jepsen kan således til dels ses i forlængelse af Hansen og Torpes bog om Socialdemokratiet i 30'erne. Bygger på samtidigt kildemateriale.
439. **S. Aukén:** Helhedsløsningen 1963 (1968) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 150 s.
Anm.: Den eneste videnskabelige undersøgelse af omstændighederne ved statens indgreb i arbejdsmarkedet 1963. Bygger på samtidigt materiale.
440. **P. Hansen:** En identificering af determinanter i udformningen af Socialdemokratiets markedspolitiske målsætning i tiden fra sommeren 1957 til januar 1963 (u.å.) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 150 s.
Anm.: Belyser den markedspolitiske side af Socialdemokratiets stigende integration i den kapitalistiske verdensorden. Bygger på samtidigt kildemateriale.
441. **O. Johansen:** Bestemmende faktorer i udformningen af Socialdemokratiets boligpolitik 1957-1964, med særlig henblik på boligorganisationernes aktivitet (1974) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 150 s.
442. **S. Lauridsen:** De boligpolitiske forhandlinger op til boligforliget i januar 1966, med særligt henblik på Socialdemokratiets adfærd (1972) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 150 s.

443. **P.J. Larsen:** En analyse af de samfundsmæssige og fordelingsmæssige konsekvenser af den førte boligpolitik, med særligt henblik på den boligpolitiske målsætning og aktivitet i perioden 1966-76 (1977) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 150 s.
444. **B. Fink:** En redegørelse for Socialdemokratiets boligpolitiske adfærd i relation til de boligpolitiske løsninger og udspil i 1973 og 1974 (1977) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 150 s.
445. **J. Svendsen:** Dansk boligpolitik og krisen (1977), 178 s.
Anm.: De fem fremstillinger behandler den boligpolitiske udvikling fra 1950'erne, som Socialdemokratiet har været direkte ansvarlig for, en udvikling der i helt usædvanlig grad har gjort boligen til et spekulationsobjekt med en følgende social slagside. En samlet vurdering af boligpolitikken op til i dag findes hos Svendsen, mens der i de andre fremstillinger ud fra samtidigt kildemateriale foretages en nærmere analyse af de enkelte perioder.
446. **B.B. Nielsen:** En redegørelse for Socialdemokratiets officielle kulturpolitik fra 1945 til 1970, med særligt henblik på en analyse af samfunds- og kultursynet (1977) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
447. **V. Særkjær:** Socialdemokratiets kulturpolitik i perioden 1945-64 (1976) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 100 s.
Anm.: Ved siden af militær-, markeds- og boligpolitikken behandles, som nævnt i den tidligere litteratur, her kulturpolitikken som en fjerde side af Socialdemokratiets ikke særlig glørværdige reformpolitik i efterkrigstiden, i hvert fald på disse fire områder. Specielt interessant er oversigten hos Nielsen. Der bygges på samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 557-58.
448. **O. Borre og J. Stehouwer:** Partistyrke og social struktur 1960 (1968), 183 s.
449. **O. Borre og J. Stehouwer:** Fire folketingsvalg 1960-68 (1970), 256 s.
450. **O. Borre m.fl.:** Vælgere i 70'erne. Resultater fra interviewundersøgelser ved folketingsvalgene 1971, 1973 og 1975 (1976), 256 s.
Anm.: I de to første bøger analyseres valgstatistikken til belysning af vælgernes sociale og geografiske fordeling inden for de enkelte partier, herunder Socialdemokratiet, ved valgene i 1960'erne. I interviewundersøgelsen for 70'ernes tre første valg har det været muligt at nå frem til en bedre bestemmelse af partiets sociale grundlag, så man her får et godt indtryk af, hvem der stemmer socialdemokratisk.

Venstrefløjen

451. **C.H. Petersen:** Danske revolutionære. Ideer, bevægelser og personligheder (1970), 385 s.
Anm.: Behandler de mest fremtrædende personer, der var aktive

under den danske venstrefløjs etableringsfase ca. 1890 - ca. 1930. Gennem biografier og gengivelse af centrale samtidige politiske skrifter gives et livligt billede af venstrefløjen og dens ledere: F.J. Nielsen-Kolding, G. Trier og Nik. Petersen fra den tidligste periode (Trier dog indtil 1918) – Chr. Christensen som den drivende i den syndikalistiske fagopposition i 1910'erne sammen med A. Fritzner og Th. Thøgersen, der dog gjorde sig mest bemærket i den antimilitaristiske kamp inden for ungsocialismens rækker, ligesom Thøgersen mere og mere gjorde sig bemærket i opbygningen af et socialistisk parti til venstre for Socialdemokratiet, Socialistisk Arbejderparti i 1918 og DKP i 1920'erne. – Endvidere er der det ledende trekløver inden for SUF frem til o. 1920 og derefter i DKP indtil midten af 1920'erne, nemlig E. Christiansen, S. Hellberg og J. Erwig. – Endelig er der den eneste kvinde blandt lederne Marie Nielsen, der fik sin politiske opdragelse i Socialdemokratiet og SUF og fra 1918 var aktiv på venstrefløjen. Kort behandles også den socialistiske journalist O. Hansen og anarkisten J.J. Ipsen. Bogen indeholder tillige en række programmer o.l., en meget nyttig fortegnelse over blade og tidsskrifter udgivet 1870-1940 samt en litteraturliste.

452. **I. Nørlund:** Det knager i samfundets fuger og bånd. Rids af dansk arbejderbevægelses udvikling I-II (1959 og 1974), 237+252.
Anm.: Den kommunistiske version af den danske arbejderbevægelses historie. Bygger på den hovedopfattelse, at DKP alene repræsenterer den revolutionære tradition i den danske arbejderklasse, der kan føres tilbage til 1870'ernes Internationale, en tradition som Socialdemokratiet derefter har sveget, og som DKP har videreført fra partiets dannelse o. 1920. Folkefronttaktikken, hvor besættelsestiden danner det afgørende afsæt for partiet, kulminerende med kampen mod EF er bærende for partiet, og Nørlunds bestræbelser på at bekræfte denne politiks rigtighed præger bd. 2. Teoretisk er denne taktik på det sidste blevet underbygget med den såkaldte stamokap teori, hvorefter kapitalismen kun har kunnet overleve i efterkrigstiden ved en sammensmeltning af storkapitalen og staten. Derfor gælder det politisk om at samle arbejderklassen og småborgerskabets politiske organisationer i en samlet kamp mod dette monopol-kapitalistiske kompleks. Især drejer det sig om at vriste Socialdemokratiet ud af dets rolle som støttepille for kapitalismen. Fremstillingen er disponeret efter en række faser i den internationale kapitalisme og socialisme, og inden for de enkelte perioder behandles dels den internationale udvikling, dels den danske kapitalisme og Socialdemokratiet samt dels de antireformistiske bevægelser og DKP. Bygger på samtidigt trykt kildemateriale. Jvf. også nr. 356.
453. **Forbundet Socialisterne:** Lad falde, hvad ikke kan stå. Dansk arbejderbevægelses historie, bd. 1: ca. 1870-1945 (1975), 171 s.
Anm.: Gennem analyser af centrale knudepunkter behandles arbejderbevægelsens historie set med den pågældende venstrefløjsorga-

nisations øjne. Fremstillingen samles om: arbejderbevægelsens gennembrud i 1870'erne, Septemberforliget 1899, opbruddet i arbejderbevægelsen 1916-24, Kanslergadeforliget 1933 og strejkerne under besættelsestiden 1943-44 samt befrielsen. Fremstillingen er skrevet som led i den erfaringsopsamling, der skal indgå i forberedelserne til opbygning af det endnu ikke eksisterende revolutionære parti. Selv om tilgangsvinklen gør analyserne brugbare som alternativ til Nørlund, præges de dog af for megen overfladiskhed m.h.t. samspillet mellem de sociale bevægelser i arbejderklassen og de politiske organisationers virke. Bygger på sekundær litteratur. Jvf. også nr. 357.

454. **J. Engberg m.fl.:** Dansk arbejderbevægelse. Seks radioforedrag med kritik af J.O. Krag, I. Nørlund og G. Petersen (1976), 95 s.
Anm.: Behandler udviklingen fra Pio's Internationale til det nye venstre i 1960'erne. Skrevet ud fra en klar partitagen for den menige arbejder og den stadige kamp som føres mod undertrykkelsen og for bedre leveforhold. Peger på de stadige konflikter mellem rene arbejderinteresser på den ene side og på den anden side Socialdemokratiets hensyntagen til de øvrige klassers interesser samt tillige den kommunistiske folkefrontspolitik's inddragelse af småborgerlige hensyn. De tre partirepræsentanter svarer som man kunne forvente i betragtning af bogens grundholdning, så G. Petersen er ene om en vis sympati. Jvf. også nr. 358.
455. **J. Engberg:** Harald Brix, revolutionen og reformen (1975), 179 s.
456. **P. Køppen:** Det danske Socialdemokrati 1884-90, herunder venstreoppositionen i partiet (1967) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
457. **G. Callesen:** Om revolutionær taktik. Korrespondancen mellem Friedrich Engels, Gerson Trier og Nik. Petersen 1885-1893, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 3, 1973, s. 109-141.
458. **P.L. Jensen:** Kampen mellem den revolutionære og reformsøgende socialisme i Danmark 1887-1893 (1975) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
Anm.: Engberg behandler det tidligste eksempel på en venstreoppositionsgruppe, de socialrevolutionære omkring Brix 1880-81. Køppen og specielt Jensen undersøger opkomsten af den første betydelige og teoretisk funderede, venstresocialistiske opposition i slutningen af 1880'erne, der forgæves søgte at rive Socialdemokratiet ud af alliancen med Venstre og fastholde klassekampsperspektivet, for derefter at blive ekskluderet og danne deres eget parti, der kun fik en kort levetid. Callesens materiale uddyber og supplerer denne udvikling. Jvf. også nr. 375, 378 og 381-82.
459. **J.W. Sørensen:** Den socialistiske ungdomsbevægelse i Danmark frem til 1. verdenskrig med henblik på de ideologiske brydninger inden for Socialistisk Ungdomsforbund 1904-1909 (1976) (utrykt

konferensspeciale, Hist. Inst. Århus), 289 s.

Anm.: En grundlæggende undersøgelse af ikke blot ungdomsbevægelsen men også af den spirende danske venstrefløj forud for 1. verdenskrig. Omfatter primært de ideologiske og organisatoriske forhold og kun i anden række de sociale forhold. Bygger på et stort samtidigt trykt og utrykt kildemateriale. Jvf. også nr. 513.

460. **K.H. Nielsen:** Brydninger i den danske arbejderbevægelse 1908 til 1913 med særligt henblik på den syndikalistiske bevægelses start og første år (1974) (utrykt speciale, ABA), 142 s.

Anm.: En grundig analyse af den syndikalistiske bevægelses gennembrud i fagbevægelsen. Kan også ses som en fortsættelse og udbygning af nr. 459. Bygger på samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 144.

461. **Bang m.fl.:** Fagoppositionens Sammenslutning 1910-21 (1975), 112 s.

Anm.: Titlen lover mere end indholdet kan bære, idet den ikke behandler FS's historie, men kun enkelte centrale kampe og sider af arbejdet i fagbevægelsen. Bedst er analysen af jord- og betonkonflikten i København 1911-12 og strejken på Flydedokken i København 1919. Bygger på en del samtidigt kildemateriale.

462. **O. Hårup:** De socialistiske militærnægtere 1915-1919. Et bidrag til belysning af den antimilitaristiske kamp i arbejderbevægelsen (1977) (utrykt afhandling, ABA), 83 s.

463. **S.E. Larsen:** Militærnægterproblemet i Danmark 1914-1967 med særligt henblik på lovgivningen (1977), 108 s.

Anm.: Hårup undersøger nærmere omfanget og indholdet i den første større militærnægterbevægelse under 1. verdenskrig, hvor ungsocialisterne førte an. Larsen forfølger udviklingen op til 1960'erne, men specielt omkring lovgivningen, mens Hårup interesserer sig for den politiske bevægelse. Begge bygger på samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 520-520a.

464. **P. Laursen:** Syndikalismen i Danmark ca. 1910-21 med særlig henblik på udviklingen i Århus (1975) (utrykt speciale, ABA), 122 s.

Anm.: Det nye er her analysen af fagoppositionens udvikling i Århus, hvor de øvrige undersøgelser primært omhandler hovedstaden. Bygger bl.a. på lokalt, utrykt fagforeningsmateriale.

465. **C. Sørensen:** Den syndikalistiske ideologi i den danske arbejderbevægelse ca. 1910-21, Historie 1969, s. 273-315.

Anm.: Er hverken mere eller mindre end en undersøgelse af den syndikalistiske samfundsopfattelse, taktik og strategi ud fra FS's blad Solidaritet og samtidige piecer.

466. **J. Christensen:** Fagoppositionens Sammenslutning 1910-1922 (1977) (utrykt manuskript), 75 s.

Anm.: Gennemgår den syndikalistiske bevægelses organisatoriske og politiske udvikling frem til opløsningen i 1922 set i forhold til kampaktiviteten i arbejderklassen. Endvidere undersøges syndika-

lismens sociale grundlag blandt arbejderne. Bilag med medlemsudviklingen, en samlet fortegnelse over de fagoppositionelle klubber i København og afdelingerne i hele landet. Bygger på samtidigt trykt og utrykt materiale.

- 466a. **H. Hansen:** Syndikalismens rolle i den danske fagforeningsbevægelse, 1910-1922 (1971) (utrykt speciale, ABA), 82 s.
Anm.: Behandler især perioden 1917-22. Er nyttigt ved sin gennemgang af syndikalismens indflydelse inden for de forskellige fagområder. Bygger på en del samtidigt kildemateriale.
467. **J.B. Thomsen:** Socialdemokratisk Ungdomsforbund, SUF, 1906-21, i Historievidenskab nr. 8, 1976, s. 7-86.
Anm.: En grundig undersøgelse af den organisatoriske og politiske udvikling inden for SUF og den socialdemokratiske venstrefløj. Behandler baggrunden for bruddet med Socialdemokratiet 1919, dannelsen af Venstresocialistisk Parti, oprettelsen af et nyt socialdemokratisk ungdomsforbund DSU og SUF's tilknytning til DKP frem til navneskiftet og den begyndende opløsning i 1921. Bygger på et betydeligt samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 515.
468. **J. Christensen:** Danmarks socialistiske Arbejderparti 1918-19, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 5, 1975, s. 59-112.
Anm.: En politisk og organisatorisk analyse af det første revolutionære arbejderparti, hvoraf der via DKP går en ubrudt linie op til i dag. Bygger på samtidigt trykt og utrykt kildemateriale.
469. **M. Thing:** Marie Nielsen. En politisk biografi, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 5, 1975, s. 5-58.
Anm.: Marie Nielsen hørte til de mest fremtrædende på den danske venstrefløj fra 1. verdenskrig og 1920'erne ud. En beretning om hendes liv bliver således ensbetydende med venstrefløjens historie i samme tidsrum. M. Thing har bl.a. kunnet bygge på Marie Niensens eget privatarkiv.
470. **J. Bloch-Poulsen og M. Thing:** DKP's historie og den videnskabelige historieforskning, i Socialistisk Politik nr. 4, 1976, s. 32-48.
Anm.: Gennemgår de versioner af DKP's historie i mellemkrigstiden, som er leveret af dels DKP selv, dels Socialdemokratiet og dels venstrefløjegrupperne. Bliver derved et godt bidrag til forståelsen af partiets historie i dette tidsrum. Har en stor DKP-bibliografi.
471. **J. Christensen:** Danmarks kommunistiske Parti 1919-1930, i Historievidenskab nr. 8, 1976, s. 87-128.
Anm.: Den eneste samlede undersøgelse af partiets historie i den noget mørke periode, hvor DKP kun lige akkurat overlevede som et politisk alternativ til Socialdemokratiet. Partiets beskedne bærende lag var aktive fagforeningsfolk, ofte med en faglig oppositionsklub omkring sig. Noget politisk alternativ til Socialdemokratiet, der kunne opsamle de brede militante kredse i arbejderklassen, havde parti- et sikkert ikke mulighed for at blive, eller blev det i hvert fald ikke.

Partiet hægedes tillige af skarpe indre stridigheder, specielt i begyndelsen og slutningen af årtiet. Bygger på det samtidige kildemateriale.

472. **J. Bønløkke:** Danmarks kommunistiske Parti 1920-32, i *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 5, 1975, s. 113-166.
Anm.: Behandler kun meget kortfattet udviklingen i 1920'erne. Giver især en detaljeret redegørelse for det interne opgør mellem partiets forskellige fløje fra 1930 og indtil Aksel Larsen endelig blev førende i 1932. Bygger på det samtidige trykte kildemateriale og interviews.
473. **B.E. Kristensen m.fl.:** DKP i 30'erne – på baggrund af Kominterns historie (1977), 256 s.
Anm.: Gennemgår bredt udviklingen i Komintern fra 1.-7. kongres (1919-35) som baggrund for undersøgelsen af DKP. Behandler i en udmærket oversigt partiets udvikling i 1920'erne som optakt til en nærmere analyse af 30'erne. Tyngdepunktet ligger her i behandlingen af DKP's radikale fase i årtiets første halvdel omkring den revolutionære fagopposition og arbejdsløshedsbevægelsen. Endelig behandles kort DKP's folkefrontspolitik i årtiets sidste halvdel. Fremstillingen bygger på det samtidige kildemateriale, der er tilgængelig, samt en del interviews og den tidligere forskning. Indtil videre den bedste samlede fremstilling af DKP's historie mellem de to verdenskrige.
474. **S. Kolstrup:** Nakskov 31. Bidrag til arbejdsløshedsbevægelsens historie (1977), 176 s.
Anm.: Går tæt på en af de mange arbejdsløshedsaktioner i 30'ernes første halvdel, hvorved vises radikaliteten blandt de arbejdsløse og magtforholdene i samfundet, her et socialdemokratisk styret lokalsamfund. Bygger på samtidigt kildemateriale.
475. **K. Knudsen:** Arbejdskampe i Danmark under verdenskrisen 1931-34 – skotøjslockouten 1931 og søfolkenes strejke 1934, i *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 6, 1976, s. 5-84.
Anm.: Grundlæggende undersøgelse af kampbevægelsen i arbejderklassen i 30'ernes første halvdel. I strejkeanalysen undersøges ikke mindst strejkernes organisering og forløb, i kamp med arbejdsgivere og Socialdemokratiet, med henblik på deres politiske indhold og DKP's indflydelse. Strejkerne førte ikke til udviklingen af en antireformistisk og antikapitalistisk bevægelse. Bygger på samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 153.
476. **O. Bangsmark:** Den revolutionære fagopposition i Danmark 1931-35, i *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 6, 1976, s. 117-182.
Anm.: En grundlæggende undersøgelse af DKP med henblik på dets fagoppositionelle virksomhed omkring RFO. Giver en oversigt over fagoppositionens styrke i fagbevægelsen, samt en vurdering af baggrunden for RFO-politikkens nederlag. Bilag med gennemgang af

- kildematerialet, RFO's organisatoriske struktur og presse. Bygger på det samtidige kildemateriale.
477. **J. Bloch-Poulsen og M. Thing:** DKP's faglige politik 1930-35: Den revolutionære fagopposition, i Historievidenskab nr. 9, 1976, s. 7-94.
Anm.: Behandler omtrent samme emne som Bangsmark, men anlægger et bredere politisk perspektiv, der specielt kommer frem i den grundige gennemgang af kampen mellem Socialdemokratiet og DKP inden for Søfyrbøderforbundet. Bygger på det samtidige kildemateriale^{477a}.
478. **O. Borgå:** DKP's enheds- og folkefrontspolitik 1935-39, i Historievidenskab nr. 9, 1976, s. 95-124.
Anm.: Behandler mulighederne for en sådan frontpolitik i Danmark, dens gennemslag i partiet internt og dens praktiske politiske udslag, specielt det antifascistiske arbejde. Bygger på en del samtidigt kildemateriale.
479. **H.J. Nielsen:** Besættelse og befrielse. Den danske arbejderklassens historie 1940-1946 (1977), 160 s.
Anm.: Den bedste samlede fremstilling af periodens udvikling i arbejderklassen og i arbejderbevægelsen, hvor det illegale DKP's modstandskamp og folkefrontspolitik behandles i forhold til bevægelserne i arbejderklassen. Jvf. også nr. 10, 156 og 419.
480. **O. Borgå:** DKP's enheds- og folkefrontspolitik 1940-45, i Historievidenskab nr. 12, 1977, s. 67-127.
Anm.: Behandler specielt DKP's enheds- og folkefrontspolitik inden for modstandsbevægelsen. Forholdet til bevægelserne i arbejderklassen står derimod noget uklart. Bygger på samtidigt kildemateriale.
481. **R. Eckert:** Die politische Struktur der dänische Widerstandsbewegung im zweiten Weltkrieg (1969), 346 s.
Anm.: Omfattende undersøgelse af de fire modstandsorganisationer i Frihedsrådet. Tyngdepunktet ligger i behandlingen af den kommunistiske. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale.
482. **M. Nielsen:** En analyse af Socialdemokratiets politik 1943-45 med henblik på de kommunistiske enhedsbestrebelse (1978), 201 s.
483. **P.S. Poulsen:** Sammenslutningsforhandlingerne mellem Socialdemokratiet og Danmarks kommunistiske Parti 1945 (1969) (utrykt speciale, Hist.Inst., Århus), ca. 100 s.
Anm.: Af de to giver M. Nielsen den grundigste analyse af DKP's rolle i disse forhandlinger ud fra et stort kildemateriale. Behandler ikke nærmere betydningen af udviklingen i arbejderklassen. Jvf. også nr. 423-24.
484. **P. Christensen:** Af en illegals erindringer. Udg. i samarbejde med H. Kirchoff (1976), 152 s.
Anm.: En ret enestående beretning fra en kommunistisk arbejder,

der 1941-43 helt helligede sig modstandskampen, og som ikke tilhørte ledelsen.

485. **1945 – håbets år**, Politisk Revy nr. 314, 22. juli 1977, 43 s.

Anm.: Særnr. der gennem analyser og interviews belyser de socialistiske udviklingsmuligheder, som de i 1945 tegnede sig i specielt Danmark, men også en række andre lande.

486. **S.B. Larsen:** Kommunisterne og arbejderklassen 1945-1975. DKP's rolle i dansk arbejderbevægelse – en politisk biografi (1977), 295 s.

Anm.: Den eneste samlede behandling af DKP's udvikling i efterkrigstiden. Fremstillingen følger kronologisk faserne i partiets historie – fra opsvinget i 1945, den efterfølgende tilbagegang under den kolde krig, splittelsen efter 1956, 1960'ernes isolation og frem til 70'ernes nye gennembrud for partiet blandt arbejdere og mellemlag – og kampbevægelsen blandt den mest aktive del af arbejderklassen. Påpeger partiets manglende evne og vilje til at udnytte disse bevægelser til opbygningen af en virkelig revolutionær organisation. Men hvorfor flertallet af arbejdere stadig støtter Socialdemokratiet og DKP fortsat som det eneste venstrefløjsparti har en fast forankring i arbejderklassen savnes der en egentlig historisk forklaring på. Bogen forbliver imidlertid et hovedværk til forståelse af efterkrigstidens arbejderbevægelse med udgangspunkt i DKP. Bygger på et betydeligt samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 164.

- 486a. **B. Meidell:** DKP og storstrejkerne 1956 (1976), 106 s.

Anm.: Undersøger ud fra samtidigt kildemateriale DKP's bremsende virkning på strejkebevægelsen i 1956. Jvf. også nr. 168.

487. **U. Schmiederer:** SF og den tredje vej til socialismen (1958-67) (1974), 181 s.

Anm.: Behandler udviklingen på den danske venstrefløj med SF som centrum fra splittelsen i DKP og dannelsen af SF i 1958 og indtil SF's splittelse og oprettelsen af VS i 1967. Undersøger den organisatoriske og politiske udvikling inden for SF samt partiets parlamentariske virksomhed med det formål at indkredse begrebet »det nye venstre«. I et efterord inddrages betydningen af den kapitalistiske udvikling, men stadigvæk står den vanskeligt påviselige forbindelse til bevægelserne blandt lønarbejderne uklart i billedet. Alligevel et hovedværk om den nye venstrefløjs historie. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale.

488. **H. Lund:** Udviklingen i Danmarks kommunistiske Parti 1956-58. Et studie i partisplittelse (1977), 190 s.

Anm.: Gennem dels en oversigt over DKP's og den kommunistiske verdensbevægelses historie siden 1. verdenskrig og dels en detaljeret behandling af udviklingen i DKP på baggrund af den internationale udvikling 1956-58 undersøges årsagerne til SF's dannelse. Supplerer og uddyber U. Schmiederers bog, men ikke i spørgsmålet

- om, hvilken betydning forholdene i arbejderklassen har for partidannelsen. Bygger på samtidigt kildemateriale.
489. **J. Kragh:** Opbrud på venstrefløjen. Striden i DKP og SF's dannelse 1956-60 (1976), 206 s.
Anm.: Behandler samme emne som Schmiederer og Lund, men giver en mere grundig og detaljeret analyse af den danske udvikling, uden dog at nå ud over den ideologiske forklaringsramme i den øvrige litteratur og uden nogen egentlig undersøgelse af sammenhængen med bevægelserne i den danske arbejderklasse. Det nye i bogen ligger først og fremmest i dens analyse af de organisatoriske og politiske forhold inden for det nydannede SF. Han har bl.a. kunnet trække på nyt internt kildemateriale.
490. **O. Stender-Petersen:** Danmarks socialistiske Parti – et forsøg (1957-59), i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 4, 1974, s. 129-146.
Anm.: Belyser en anden side af det opbrud, som i disse år foregik i og uden for DKP, samt de mange forskellige og små socialistiske grupper, der i 1957 fandt sammen om dannelsen af det nye parti DSP. Følger udviklingen frem til partiets opløsning til fordel for SF i 1959. Bygger på samtidigt kildemateriale.
491. **K. Jørgensen:** Atomvåbnenes rolle i dansk politik. Med særligt henblik på kampagnen mod atomvåben 1960-68 (1973), 173 s.
Anm.: Den første brede politiske bevægelse, der i 1960'erne mobiliserede specielt de unge inden for det nye venstre. For mange blev det udgangspunktet for senere politisk aktivitet på venstrefløjen og i bevægelserne. Mere beskrivende end politisk analyserende. Bygger på samtidigt kildemateriale.
492. **D. Helms:** Den indre debat i Socialistisk Folkeparti mellem folketingsvalget i november 1966 og partiets sprængning i december 1967 (1972) (utrykt speciale, Hist.Inst., Århus), ca. 100 s.
Anm.: En nyttig videnskabelig behandling af debatten mellem de to fløje i SF forud for sprængningen. Bygger på samtidigt kildemateriale.
- 492a. **E. Risgård:** Aksel Larsens spil. Konflikten i SF (1967).
- 492b. **H. Mortensen (red.):** »Arbejderbladet« (1969), 125 s.
Anm.: Kritisk fremstilling af Aksel Larsens rolle i forbindelse med SF's splittelse 1967 og af SF under arbejderflertallet 1966-67.
493. **E.F. Pedersen:** Socialistisk Ungdoms Forum 1961-71. Med hovedvægten på en behandling af organisationens interne politiske og organisatoriske brydninger 1968-71, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 7, 1977, s. 135-175.
Anm.: Følger SUF fra dens dannelse i 1961 og via tilknytningen til SF i 1962 og radikalisering i socialistisk retning frem til forbindelsen til VS i 1968 og med hovedvægten på de efterfølgende fraktionskampe indtil trozkisternes overtagelse af SUF i 1971. Dermed blev der gjort en ende på SUF's rolle i 1960'erne som forum for forskellige

socialistiske retninger udenfor DKP og som skolingssted for mange af 70'ernes aktive på venstrefløjen. Bygger på SUF's arkiv samt en del trykt materiale. Jvf. nr. 522b.

494. **G. Petersen:** Et kort rids af SF's historie 1958-1974 (1976), 34 s.
Anm.: Partiformandens noget overfladiske oversigt over partiets historie centreret omkring dets parlamentariske virke. Fremhæver de positive resultater af samarbejdet med Socialdemokratiet.
495. **J. Logue:** Socialistisk Folkeparti anno 1974. Beretning fra en medlemsundersøgelse, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 7, 1977, s. 84-134.
Anm.: Ud fra interviews og valgstatistisk materiale undersøges SF's vælgere, medlemmer og ledere efter erhverv, alder, køn og uddannelse fra valget i 1960 og indtil valget i 1974, ligesom der er foretaget holdningsanalyser. Bearbejdet udgave af en del af den flg.
496. **J. Logue:** Socialism and abundance: Radical socialism in the welfare state. A study of the Danish Socialist People's Party (1976) (utrykt afhandling, ABA), 622 s.
Anm.: En usædvanlig omfattende undersøgelse af ideologiske og organisatoriske forhold, herunder partiets sociale grundlag, i de første femten år af SF's historie. Tilgangsvinklen er politologisk, dvs. et forsøg på ud fra statistisk materiale at foretage en række generaliseringer om forskellige sider af partiet. Som sådan giver den et nyttigt billede af hvem, der stemte SF, hvem der var aktiv, hvilke politiske holdninger m.m. Den mere kvalitative forståelse af SF's historie i forhold til periodens sociale og politiske bevægelser får man ikke her.
497. **Socialistisk Folkeparti.** Status 1976 (1976), 85 s.
Anm.: Trækker linierne op for SF i 70'erne.
498. **Skolingsudvalget i VS:** Introduktionsmateriale for VS. Partirollebatten 1968-74, (1975).
499. **Skolingsudvalget i VS:** Introduktionsmateriale for VS (VS' historie. Hvad står VS for? Partiets opbygning), hæfte 1-2 (1975).
Anm.: Tilsammen leverer dette materiale den opfattelse af partiets historie, som partiledelsens flertal står for.
500. **A. Boertmann m.fl.:** VS' historie 1967-75. En skitse (1975), 79 s.
Anm.: VS' rådsgruppe giver her deres version af partiets historie som reaktion mod tendensen i de foregående.
501. **VS 10 år,** VS Bulletin, 1978, 99 s.
Anm.: Gennem interviews og en række analytiske indlæg belyses partiets 10-årige historie.
502. **P.A. Madsen og J.O. Madsen:** VS' historie – et uudforsket område, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 7, 1977, s. 176-193.
Anm.: Indeholder dels en forskningsoversigt, dels en oversigt over kildematerialet til partiets historie, dels en skitse til partiets historie, dels en bibliografi og dels en oversigt over fraktionerne i VS med

- deres medlemsmæssige styrke indtil 1972.
503. **K. Birkholm:** Den ikke-sekteriske venstrefløj i Danmark 1958-1977, i *Vejen til socialisme* nr. 7, 1977, s. 6-21.
Anm.: Kommunistisk Forbunds version af venstrefløjens historie. Lignende versioner findes såvidt vides ikke fra de øvrige venstrefløjegrupper.
504. **J. Andersen:** Fremskridtsbevægelsen, arbejderklassen og venstrefløjens (1977), 170 s.
Anm.: Repræsenterer Forbundet Socialisternes analyse af 70'ernes bevægelser i den danske arbejderklasse og af venstrefløjens svar herpå, eller snarere mangel på svar.
505. **J. Hansen:** En foreløbig bibliografi over Arbejderforlaget, Mondes forlag, forlaget Tiden med historisk oversigt over de enkelte forlag (1974), 50 s.
506. **J. og S. Hansen:** Bibliografi over Den revolutionære ungdom 1885-1976 og Danmarks kommunistiske Parti 1919-1976 (1976), 45 s.
Anm.: Uundværlige hjælpemidler til studiet af DKP's historie.
507. **B. Bro:** Studenterbevægelsen – illusion og virkelighed (1976), 125 s.
508. **J.T. Jensen m.fl.:** Uden kvindefrigørelse – ingen socialisme. Analyse af kvindekamp og kvindeorganisering 1970-77 (1977), 350 s.
509. **E. Flensted m.fl.:** Mellem opgør og tilpasning. Kvindebevægelse og kvindesituation i Danmark side 68, bd. 1-2 (1977), 412 s.
510. **K.J. Schultz:** Krisen og beboerbevægelserne (1978), 192 s.
Anm.: Det sidste årti er der opstået en række brede overvejende socialistiske bevægelser. Ovennævnte har ikke deres rod i arbejderklassen, men bygger primært på studerende og folk fra mellemlagene. Der er imidlertid ingen tvivl om, at de er meget vigtige led i den socialistiske kamp, og at de tillige har en afsmittende og solidariserende effekt ind over arbejderklassen. Andre led i denne antikapitalistiske kamp er kampen mod den borgerlige offentlighed og kulturs monopol. Endvidere en række organisationer til bekæmpelse af krisenedskæringerne. Inden for arbejderklassen kan arbejdsløsheds- og fagoppositionelle bevægelser siges at være beslægtet hermed. Vedr. Schultz, jvf. også nr. 87.
- 510a. **K. Mikkelsen og E. Stærfeldt:** Ejeren vil sælge vi lejer (1978), 80 s.
Anm.: Gennemgår Ny Munkegadesagen i Århus om beboergruppernes sejrige kamp mod ejerlejlighedsspekulation. Jvf. også nr. 87a.

Ungdomsbevægelsen

511. **E. Christiansen m.fl.:** Ungdom under rødt flag. Festskrift ved Socialdemokratisk Ungdomsforbunds 10-års beståen (1916), 55 s.
512. **C. Christiansen m.fl.:** 10 års kamp for ungdom og socialisme. Festskrift i anledning af D.S.U.'s 10 års beståen (1930), 57 s.
513. **C. Christiansen og H. Hansen:** Håndbog i socialdemokratisk ungdomsarbejde (1927 og senere udg.), 267 s.
514. **J. Jacobsen:** Ungdom mellem to verdenskrige. Blade af Danmarks socialdemokratiske Ungdoms historie (1920-45) (1945), 175 s.
515. **E. Christiansen:** Ung i politik. DSU 1920-1970 (1970), 111 s.
Anm.: Gennem disse fem udgivelser fra den socialdemokratiske ungdom kan man følge organisationens historie fra 1870'erne og indtil 1970. Tiden frem til 1945 er fyldigst behandlet, hvor specielt Jacobsen giver en bred oversigt, der er særdeles nyttig i betragtning af den manglende forskning i denne periode. Der bygges givetvis på hovedparten af forbundets materiale, først og fremmest dets blad.
516. **F. Toft (red.):** Kampens ungdom. 50 års socialistisk ungdomsbevægelse i Danmark (DKU) (1956), 88 s.
Anm.: Den eneste samlede oversigt over den kommunistiske ungdomsbevægelse, der regner sin oprindelse fra dannelsen af SUF i 1906. Bidrager samtidig til den socialdemokratiske ungdomsbevægelses historie. Fremstillingen behandler fyldigst tiden frem til 1920. Bygger på organisationens materiale, primært bladene. Den faglige organisering blandt unge inddrages også her kun periferisk.
517. **J.W. Sørensen:** Socialdemokratisk Ungdom. Fremskridtsklubberne i Jylland 1885-1904 (1976) (utrykt afhandling, ABA), 122 s.
518. **J.W. Sørensen:** Socialdemokratisk Ungdom. Fremskridtsklubberne i Jylland 1885-1904, i Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie nr. 8, 1977, s. 4-17.
Anm.: En detaljeret undersøgelse af den socialdemokratiske ungdomsbevægelses første fase i Jylland, der er udgivet i stærkt forkortet udgave. Det er den eneste videnskabelige behandling af bevægelsens udbredelse og politiske virksomhed. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale.
519. **J.W. Sørensen:** Den socialistiske ungdomsbevægelse i Danmark frem til 1. verdenskrig med henblik på de ideologiske brydninger inden for Socialistisk Ungdomsforbund 1904-1909 (1976) (utrykt afhandling, ABA), 289 s.
Anm.: En grundlæggende undersøgelse af ikke blot ungdomsbevægelsen i perioden, men også af den spirende danske venstrefløj. Omfatter primært de ideologiske og til dels organisatoriske forhold i den periode 1904-9, hvor ungsocialismen kulminerede som organisation og bevægelse og brød med Socialdemokratiet. Bygger på et stort

- samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 459.
520. **O. Hårup:** De socialistiske militærnægtere 1915-1919. Et bidrag til belysning af den antimilitaristiske kamp i arbejderbevægelsen (1977) (utrykt afhandling, ABA), 83 s.
- 520a. **S.E. Larsen:** Militærnægterproblemet i Danmark 1914-67 med særligt henblik på lovgivningen (1977), 108 s.
Anm.: Kampen mod militarismen har fra begyndelsen været et politisk hovedfelt for ungdomsbevægelsen. Hårup undersøger den antimilitaristiske kamps stærke opblussen under 1. verdenskrig anført af ungsocialisternes aktioner, mens Larsen historisk trækker linierne op i den lovgivning, som den antimilitaristiske indsats har givet anledning til. Begge bygger på samtidigt materiale. Jvf. også nr. 462-63.
521. **J.B. Thomsen:** Socialistisk Ungdomsforbund, SUF, 1906-21, i Historievidenskab nr. 8, 1976, s. 7-86.
Anm.: Den grundigste undersøgelse af den politiske og organisatoriske udvikling inden for SUF i årene frem til bruddet med Socialdemokratiet i 1919 og den efterfølgende splittelse i en socialdemokratisk og en kommunistisk organisation. Bygger på samtidigt materiale. Jvf. også nr. 467.
522. **J. Christensen:** Den socialistiske ungdomsbevægelse 1910-1930 (1977) (utrykt manuskript), 40 s.
Anm.: En samlet undersøgelse af den socialdemokratiske, den ungsocialistiske og den kommunistiske ungdomsbevægelse i perioden set i forhold til bevægelserne i arbejderklassen og i arbejderbevægelsen. Har ligeledes kommenterede tabeller over udviklingen i organisationernes medlemstal og sociale grundlag. Bygger på samtidigt kildemateriale.
- 522a. **H.S. Nissen og H. Poulsen:** På dansk friheds grund. Dansk Ungdomsamvirke og De ældres Råd 1940-1945 (1963), 328 s.
Anm.: Behandler specielt sammenslutningen af ungdomsorganisationer med tilknytning til de fire gamle partier samt andre, der støttede forhandlingspolitikken og fremhævede betydningen af det etablerede parlamentariske system vendt mod både højre- og venstrefløj. Organisationen blev således et vigtigt led i sikringen af det gamle magtapparats indflydelse efter krigsafslutningen. DSU var integreret i organisationen. Bogen giver derved et godt indtryk af den socialdemokratiske ungdoms virksomhed under besættelsen. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale.
- 522b. **E.F. Pedersen:** Socialistisk Ungdoms Forum 1961-71. Med hovedvægten på en behandling af organisationens interne politiske og organisatoriske brydninger 1968-71, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 7, 1977, s. 135-175.
Anm.: Behandler SUF, der i 1960'erne fungerede som et forum for venstrefløjens forskellige politiske retninger indtil trozskismens monopolisering af organisationen i 1971. Bygger på SUF's arkiv. Jvf. også nr. 493.

523. **Lærlingehåndbogen.** Udarbejdet af lærlinge fra Metal-Ungdom Roskilde i samarbejde med studerende ved Roskilde Universitetscenter (1975), 136 s.
Anm.: Behandler lærlingenes arbejds- og uddannelsesforhold, specielt som de tager sig ud i dag. Der kan hertil i øvrigt henvises til materiale fra LLO. Vedr. lærlinge- og ungarbejderafdelingerne i historisk belysning findes der en del festskrifter, især inden for metal og typograferne. Jvf. her ligeledes nr. 524.
524. **J.W. Sørensen:** Fortegnelse over medlemsblade fra socialistiske ungdomsorganisationer i Danmark 1900-1976 (1976), 27 s.
525. **J. og S. Hansen:** Bibliografi over den revolutionære ungdom 1885-1976 og Danmarks kommunistiske Parti 1919-1976 (1976), 45 s.
Anm.: Det er særdeles nyttige hjælpemidler til at finde vej indtil dette specielt vedr. det faglige meget lidt udforskede område.

Kooperationen

526. **K. Lykke:** Arbejderbevægelse og arbejderkooperation i Danmark 1871-1898 (1974) (utrykt speciale, ABA), 141 s.
Anm.: Den grundigste videnskabelige undersøgelse af arbejderkooperationens første fase. Det vises, hvor tæt udviklingen af kooperationen var knyttet til arbejdskampene og fagbevægelsen og tillige de skiftende konjunkturer, hvor kooperative foretagender dannedes som våben mod arbejdsløshed og hårde arbejdsgivere. Bygger på et stort samtidigt kildemateriale.
527. **J. Maigård:** Socialdemokratiet og kooperationen frem til 1. verdenskrig (1964) (utrykt speciale, ABA), ca. 125 s.
528. **V. Dybdahl:** Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880 - ca. 1913 (1969), bd. 1, s. 249-282 og bd. 2, s. 196-200 s.
Anm.: Maigård fører den historiske analyse op til 1. verdenskrig, men ikke så indgående som hos Lykke. Dybdahl behandler specielt programdebatten på de socialdemokratiske partikongresser om kooperationsspørgsmålet. Begge bygger på samtidigt kildemateriale. Vedr. Dybdahl, jvf. også nr. 383.
529. **F.B. Holm:** Arbejdernes Andels-Boligforening 1912-1940. Byggeri og social sammensætning (1977) (utrykt speciale, ABA), 100 s.
Anm.: En af de få videnskabelige behandlinger af den nyere boligkooperation.
530. **P. Christensen og F. Dalgård:** Kooperation (1. udg. 1925, 4. udg. 1949), ca. 200 s.
531. **O. Vernerlund og E. Stubtoft:** Kooperation – en ide (1972), 150 s.
Anm.: I Christensen og Dalgårds fremstilling behandles arbejderko-

operationens udvikling fra begyndelsen og frem til efter 2. verdenskrig. Denne oversigt erstattes ikke af nogen anden historisk oversigt. Derimod er det følgende festskrift ved Det kooperative Fællesforbunds 50 års jubilæum usædvanligt overfladisk og ahistorisk.

532. **P. Bengtsson:** En demokratisk bank. Arbejdernes Landsbank 1919-1969 (1969).

Anm.: Festskriftet giver en kort historisk oversigt over dette centrale led i den kooperative bevægelse.

Pressen

533. **N. Thomsen:** Dagbladskonkurrencen 1870-1970, bd. 1-2 (1972), 1114+11 s.

Anm.: Hovedværket om de økonomiske, politiske og oplagsmæssige omstændigheder ved den danske dagspresse, herunder den socialdemokratiske presse og venstrefløjens presse. Indeholder et meget stort statistisk materiale om disse forhold, specielt oplag. Bygger på et usædvanligt stort kildemateriale. Først og fremmest en nyttig opslagsbog.

534. **E.H. Andersen og A. Ejbye-Ernst og G. Smistrup:** Massekommunikation som erhverv (1973), 126 s.

Anm.: Gennemgår massemedierne, som de ser ud i dag: dagspressen, magasinpressen, distriktspressen, tidsskrifter og fagblade, radio og tv, reklameerhvervet samt bøger og biblioteker. Jvf. også nr. 15.

535. **W. Markvad:** Den socialdemokratiske presse fra Socialisten til Aktuelt. En analyse af den socialdemokratiske presse – A-pressen – fagbevægelsens presse, fra årene 1871-1972 (1976), 255 s.

Anm.: Markvad har her samlet et meget stort materiale med massevis af oplysninger om A-pressen i hele dens historiske udstrækning. Den har først og fremmest betydning som materialesamling og som opslagsværk, hvor den supplerer N. Thomsen.

536. **Fagblade før og nu.** Fagforbundenes blade gennem 100 år. Udg. af Dansk Andels Trykkeri i anledning af trykkeriets 50 års jubilæum, forfattet af E. Hansen (1969), 139 s.

Anm.: Så vidt vides det eneste forsøg på en samlet skildring af den danske fagpresses historie, her belyst ved en blanding af korte men gode historiske analyser, illustreret med eksempler og billeder. Det er således også en slags fagbevægelsens historie.

537. **A.H. Petersen:** Emil Wiinblad og Social-Demokraten 1881-1911 (1971) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.

538. **M. Seidelin:** I.P. Sundbo og Vestjyllands Social-Demokrat 1898-1920 (1973), ca. 100 s.

539. **E. Jensen:** Fagbevægelsens pressepolitik som den kommer til udtryk i den socialdemokratiske presse (1975) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 100 s.
540. **S. Tandrup:** Den jyske socialdemokratiske presse 1959-74. En analyse af beslutninger truffet af A-pressens centrale ledelse (1977) (utrykt speciale, Statsk., Århus), ca. 100 s.
Anm.: Disse fire undersøgelser uddyber på enkelte områder ovennævnte grundlæggende fremstillinger, specielt de to sidste om den seneste udvikling.
541. **A.S. Pedersen m.fl.:** Arbejdskampe og proletarisk offentlighed (1975) (utrykt speciale, ABA), 332 s.
Anm.: Undersøger de begyndende brudflader i det borgerlige offentlighedsmonopol, som 70'ernes arbejdskampe og forbindelsen mellem arbejdere og akademikere har kunnet udnytte til at opbygge de første svage elementer til en proletarisk offentlighed, der trækker sløret væk over den kapitalistiske virkelighed.
542. **L. Qvortrup:** Danmarks Radio og arbejdskampen i en analyse af DR's behandling af benzinkonflikten i november 1976 (1977), 170 s.
Anm.: Nok den mest dybtgående analyse af de borgerlige mediers rolle i samfundet, en rolle som er trådt tydelig frem i forbindelse med den store benzinkonflikt. Jvf. også nr. 328a.

Arbejderkultur

543. **Arbejderbevægelsen og kulturen 1870-1976.** Udgivet af Socialistisk Kulturfronts Skolingsudvalg (1976), 160 s.
Anm.: Indeholder tekster og kommentarer til belysning af arbejderbevægelsens holdning til det kulturelle gennem hundrede år.
544. **A. Gemzøe:** Arbejderkultur i Danmark fra 1890 til 1924, i Kultur og Klasse nr. 31, 1977, s. 31-61.
Anm.: En syntese for fremkomsten af den officielle arbejderkultur fremført af Socialdemokratiets bærende lag og en mere uofficiel og ikke litterær, kollektiv udtryksform hos de lavere arbejderlag.
545. **Herbert Iversen.** Socialistiske Essays. Udvalg og indledning ved C. E. Bay (1975), 196+147 s.
546. **O. Harsløf:** Kulturdebat i 1920½'erne (1976), 163 s.
547. **C.E. Bay:** Socialdemokratiets stilling i den ideologiske debat i mellemkrigstiden (1924-1940) (1973), 287 s.
548. **B.B. Nielsen:** En redegørelse for Socialdemokratiets officielle kulturpolitik fra 1945 til 1970, med særligt henblik på en analyse af samfunds- og kultursynet (1977) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
549. **V. Særkjær:** Socialdemokratiets kulturpolitik i perioden 1945-64

- (1976) (utrykt speciale, Statsk. Århus), ca. 100 s.
Anm.: Gennem disse fem bøger får man et nogenlunde dækkende billede af Socialdemokratiets kulturpolitik i dette århundrede, specielt set i forhold til de socialistiske strømninger til venstre for partiet. Bygger på samtidigt kildemateriale. Jvf. også nr. 410 og 439-440.
550. **S. Simonsen m.fl.:** Arbejdernes Læseselskab (1977) (utrykt opgave, ABA), 61+28 s.
551. **S. Marcussen og J.E. Christensen:** En undersøgelse af AOF's Bogkreds fra dens start til krigens udbrud set som et udtryk for socialdemokratisk kulturpolitik i mellemkrigstiden (1977) (utrykt speciale, Nordisk Institut, Århus), ca. 200 s.
Anm.: Belyser en noget overset side af den socialdemokratiske kulturpolitik i førkrigstiden. Bygger på samtidigt materiale.
552. **I.B. Lundquist:** Arbejderteater i Danmark 1898-1940 (1976) (utrykt speciale, ABA), ca. 100 s.
553. **I. Hartelius m.fl.:** Arbejdernes Teater og Revolutionært Teater eksempler på socialdemokratisk og kommunistisk bevidsthedsmanifestation i mellemkrigstiden (1976) (utrykt speciale, ABA), 197 s.
554. **E. Christoffersen:** Aktiv kulturpolitik og arbejds-teater, efter 1945 (1977), 227 s.
Anm.: Mens de to første behandler det socialdemokratiske og kommunistiske arbejds-teater i førkrigstiden, har sidstnævnte undersøgt arbejds-teatret inden for efterkrigstidens nye socialistiske strømninger. Bygger på samtidigt materiale.
555. **E. Hansen:** Masseidræt frihed, sundhed, kultur. En undersøgelse af arbejderidrætten i Danmark med særligt henblik på Dansk Arbejder-Idrætsforbund i perioden 1929-1943 (1977) (utrykt speciale, ABA), 126 s.
556. **J. Pedersen:** Er D.A.I. arbejdernes idræt? (1976), 54 s.
Anm.: Specielt den første giver en grundig behandling af en periode i den socialdemokratiske arbejderidræts historie ud fra samtidigt kildemateriale, mens sidstnævnte empirisk er mere overfladisk.
557. **J.P.Ø. Petersen og J. Skovholm:** Arbejderne og krisen. En analyse af forholdet mellem AOF's arbejderuddannelse, reformismen og arbejderbevidsthed under tredvernes krise (1976), 219 s.
558. **O.H. Pedersen (red.):** AOF. En bevidst fremtid (1973), 193 s.
Anm.: Petersen og Skovholm behandler grundigt ud fra samtidigt materiale AOF i tredverne set ud fra et brederperspektiv, mens sidstnævnte som festskrift ved AOF's 50 års jubilæum består af en række usammenhængende og overfladiske artikler uden historisk perspektiv.
559. **Bibliotekerne og fagbevægelsen.** Udgivet af Samarbejdet mellem arbejdere og akademikere (1976), 124 s.
560. **A.B. Sørensen m.fl.:** Arbejdsplads, bibliotek og lokalsamfund. Teoretisk og praktisk arbejde omkring et bibliotek på Pedersløb Maskinfabrik, Brønderslev (1977) (utrykt opgave, ABA), 286 s.

561. **T. Brücker m.fl.:** Forsøg med fabriksbibliotek. Rapport fra Philips (1976), 265 s.
Anm.: Indeholder konkrete eksempler på og overvejelser over nedbrydningen af den gamle barriere mellem hånden og åndens arbejdere, her ved at bringe bibliotekerne ud på arbejdspladserne.
562. **Arbejderen i fotografiet.** Et udvalg af billeder fra svundne tiders arbejdsliv (1973), 80 s.
Anm.: Bringer billeder om arbejdsforhold fra den danske arbejderklasses historie ca. 1900-1925.

III Supplement

Kildeudgivelser

563. **L. Tøgeby:** Var de så røde? Tekster og dokumenter til belysning af Socialdemokratiets gennembrudsår, 1871-1920 (1968), 187 s.
564. **H. Karlsson:** Dansk arbejderbevægelse 1871-1939 (1975), 144 s.
565. **L. Bille:** Danske partiprogrammer 1945-1970 (1972).
566. **D. Andersen:** Storlockout og Septemberforlig. Kilder til belysning af storkonflikten 1899 (1974), 59 s.
567. **J. Olsen og B. Schoubye:** Reformpolitik eller revolution. Kilder til belysning af brydninger i dansk arbejderbevægelse 1908-1922 (1973), 101 s.
- 567a. **D. Andersen:** Storlockout og Septemberforlig. Kilder til belysning af brydninger i dansk arbejderbevægelse 1908-1922 (1973), 101 s.
568. **G. Callesen:** Socialdemokratiet og internationalismen. Kilder til belysning af det danske socialdemokratis syn på det slesvigske spørgsmål 1906-24 (1973), 40 s.
569. **M. Nielsen:** Enhed i arbejderbevægelsen. Kilder til belysning af forhandlingerne mellem Danmarks kommunistiske Parti og Socialdemokratiet 1945 (1973), 47 s.
570. **V.O. Nielsen:** Danmarks første arbejderflertal. Kilder til belysning af det parlamentariske samarbejde mellem Socialdemokratiet og Socialistisk Folkeparti 1966-1967 (1974), 80 s.
571. **J. Bender m.fl.:** Arbejdsløshed i Danmark. Fra 1800 til i dag (1977), 187 s.
572. **C. Friisberg:** Socialpolitik i Danmark, siden 1500 (1978), 201 s.
573. **C. Friisberg:** Den nordiske velfærdsstat. Velfærdsdebat og velfærdspolitik efter 1945 (1977), 118 s.

Opslagsbøger

574. **Arbejderbevægelsens hvem hvad hvor** (red. V. Dybdahl) (1974), 516 s.
Anm.: Den eneste danske opslagsbog til den danske og den internationale arbejderbevægelses historie. Bogen indeholder dels en historisk oversigt inddelt efter lande og dels et alfabetisk inddelt leksikon til navne og begreber.
575. **Arbejdernes Leksikon** (forkortet udg. ved F. Engelstad og E. Lorenz af J. Friis og T. Hegna's seks binds udg. fra 1930'erne) (1973), bd. 1-3.
Anm.: Et temmelig enestående leksikon, hvis eneste minus er dets alder. På en række områder uddyber og korrigerer det nr. 574.
576. **Danske Organisationers hvem hvad hvor** (red. J. Buksti) (1977), 512 s.
Anm.: En samlet og meget nyttig oversigt over så godt som alle såkaldte interesseorganisationer, dvs. alle undtagen de politiske partier og organisationer. Oplyser om adresser, medlemstal, tilknytning og formål.
577. **Den Røde Kalender 1978** (udg. af Politisk Revy).
Anm.: Ca. halvdelen af de 200 s. er helliget dels en oversigt over venstrefløjsorganisationernes adresser, dels et historisk-politisk minileksikon, dels en historisk artikel. I år omhandler den historiske artikel den danske arbejderbevægelse 1914-40, sidste år den kommunistiske internationale 1919-43. Kalenderen er udkommet siden 1974.
578. **Arbejdsmarkedets Håndbog 1978** (red. E. Hansen m.fl., AOF), ca. 500 s.
Anm.: Håndbogen er udkommet årligt siden 1968. Den indeholder dels de vigtigste arbejdsmarkedslove og dels adresserne på arbejdsmarkedets organisationer.
579. **Folketingsårbog 1890 ff.**
Anm.: Udkommet årligt under skiftende titel og voksende omfang, sidste udg. 1976-77, er på ca. 800 s. En meget nyttig håndbog med oplysninger om valg, medlemmer af folketinget og udvalgene samt ikke mindst en kort omtale af samtlige vedtagne og ikke vedtagne lovforslag.
580. **Kommunal Årbog 1930 ff.**
Anm.: Den vigtigste håndbog om organisatoriske, politiske og andre forhold omkring kommunerne. Sidste årbog fra 1978 er på ca. 1100 s.
581. **Statistisk Årbog 1896 ff.**
Anm.: Indeholder år for år det vigtigste talmateriale vedr. samfundet, de enkelte erhvervs- og socialgruppers materielle forhold. Har tillige en oversigt over de mange statistiske udgivelser, hvoraf årbogen er et sammendrag.

Bibliografier

582. **Dansk Bogfortegnelse**, 1841 ff.
583. **Dansk Tidsskriftfortegnelse**, 1950-1969.
584. **Dansk Periodicafortegnelse**, 1970 ff.
585. **Dansk Tidsskrift-index**, 1915 ff.
586. **Avis Kronik Index**, 1940 ff.
Anm.: Dansk Bogfortegn. indeholder samtlige udgivne publikationer. Fra 1950-69 skal tidsskrifter dog søges i Dansk Tidsskriftfortegn. og fra 1970 i Dansk Periodicafortegn. En del tidsskriftart., men ret få om arbejderbev., er fra 1915 registreret i Dansk Tidsskrift-index. En del avis-kronikker på samme måde siden 1940 i Avis Kronik Index. Vedr. specialer og nyere art. om arbejderbevægelsen henvises til nr. 594-95.
587. **B. Erichsen og A. Krarup:** Dansk Historisk Bibliografi (1831)-1912, bd. 1-3 (1917-27).
588. **H. Bruun:** Dansk Historisk Bibliografi 1913-1942, bd. 1-6 (1966-78).
589. **H. Bruun:** Dansk Historisk Bibliografi 1943-1947 (1956).
Anm.: Erichsen og Krarup omfatter bøger fra 1831 og tidsskriftart. fra både før og efter 1831 og indtil 1912. Bruuns bibliografi til perioden 1913-47 er temmelig fyldig vedr. arbejderbevægelsen. De historiske bibliografier er primært en samling af bøger og tidsskriftartikler ved udvælgelse fra Bogfortegn. og Tidsskrift-index, men specielt mere omfattende angående artikler. En Dansk Historisk Bibliografi 1948-66 er under forberedelse, mens der udarbejdes årsbibliografier for 1967 ff. Den historiske litt. efter 1947 skal således stadig primært søges i nr. 582 og 585.
590. **P. Svennevig:** Danske Kommissionsbetænkninger 1850-1970 (1972).
591. **P. Svennevig:** Danske Kommissionsbetænkninger 1971-1975 (1976).
592. **P. Boje:** Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur (1976).
593. **G.V. Mogensen m.fl.:** Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890 (1975).
Anm.: Der er her tale om kommenterede bibliografier. Svennevigs er en særdeles nyttig systematisk oversigt over de utallige statslige betænkninger, der ofte vedrører arbejderklassen. Ang. Boje og Mogensen henvises til nr. 18-19.
594. **Specialeoversigt**, i Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie nr. 1 ff.
595. **G. Callesen:** Tidsskriftoversigt, i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 3 ff., 1973 ff.
Anm.: Da specialerne udgør hovedparten af forskningen om arbejderbevægelsen, er specialeoversigten i Meddelelser uhyre vigtig, selv om den ikke kan være fuldstændig. Den løbende og kommenterede oversigt over tidsskriftartikler er et nyttigt supplement og en hjælp til tidsskriftindexet. Jvf. også nr. 505-6 og 524-25.

596. **J. Christensen:** Historieskrivningen om den danske arbejderklasse og arbejderbevægelse, Den Jyske Historiker nr. 1, 1973-74, s. 2-30.
597. **N.S. Clausen:** Forskning i Dansk Arbejderbevægelses Historie 1967-77. En oversigt, i fortid og nutid, 1978, s. 391-409.
Anm.: J. Christensen giver en vurdering af de forskellige traditioner for historieskrivning om den danske arbejderklasse og -bevægelse samt omfanget og karakteren af denne litteratur op til 1973. N.S. Clausen giver en oversigt over de seneste års ekspanderende forskning om emnet. Jvf. også nr. 470.

Anmeldelser

De mest aktuelle anmeldelser af litteratur om den danske arbejderbevægelse kommer i dagbladet *information* og til dels i dagblade med tilknytning til arbejderbevægelsen. Fjortendagsbladet *Politisk Revy* har løbende anmeldelser af denne litteratur og til tider større anmeldelsessektioner. *Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie*, der udkommer to gange årligt, indeholder en stor anmeldelsessektion. Grundigere og til tider tematiske anmeldelser skal søges i *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* og i *Historievidenskab*.

Kildemateriale

Her henvises generelt til de mange fortegnelser i Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie nr. 1 ff. om trykt og utrykt kildemateriale på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, der indeholder den største kildesamling vedrørende dansk arbejderbevægelse. Tidsskriftet rummer også en del registranter til tidsskrifter og kildegrupper. Det samtidige trykte materiale i form af aviser og fagblade o.l., der udgør det vigtigste kildemateriale til arbejderbevægelsens historie, findes ved hjælp af nr. 582-84. Dette materiale skal foruden ABA søges ved Det kgl. Bibliotek og universitetsbibliotekerne, specielt Århus og København, og for de nyere årganges vedkommende ligeledes ved de større kommunebiblioteker.

Tilføjelser

- 17a. **Fordelingen af levekårene.** Udg. af Socialforskningsinstituttet (1978), bd. 1-2 (bd. 2 udkommer til efteråret).
Anm.: Ud fra interviewing af et repræsentativt udsnit af den danske befolkning på o. 5.000 personer om deres levestandard er det her blevet muligt at give et kvalitativt mere dækkende billede end i nr. 17 af de reelle sociale forhold i dagens Danmark.
- 98a. **F. Ibsen og H. Jørgensen:** Fagbevægelse og stat. Bd. 1: den faglige organisering 1870-1900. Bd. 2: den faglige kamp, statsindgreb og indkomspolitik 1900-1977 (1978), 791 s.
Anm.: En usædvanlig omfattende og teoretisk bevidst oversigt over det danske arbejdsmarkeds historie, specielt m.h.p. fagbevægelsens og statens gensidige udvikling. Den hidtil bedste historiske oversigt over emnet. Bygger på den eksisterende historieforskning, der inddrages i debatterende form. Indeholder tillige større metodiske og teoretiske afsnit.
- 131a **F. Ibsen og H. Jørgensen:** Fagbevægelse og stat. Bd. 1: den faglige organisering 1870-1900. Bd. 2: den faglige kamp, statsindgreb og indkomspolitik 1900-1977 (1978), 791 s.
Anm.: Den hidtil bredeste og bedste oversigt over den danske fagbevægelses historie. Jvf. også nr. 98a.
- 412a **M. Thing, J. Bloch-Poulsen og H.E.A. Frandsen:** Planøkonomi og folkefront. Om forholdet mellem Socialdemokratiet og DKP i slutningen af 1930'erne (1978) (utrykt manus. RUC, udgives), 269 s.
Anm.: Den bedste undersøgelse hidtil af perioden 1935-40, specielt m.h.t. den socialdemokratiske kamp mod kommunisternes indflydelse i arbejderklassen. Bygger på samtidigt materiale.
- 477a **M. Thing, J. Bloch-Poulsen og H.E.A. Frandsen:** Planøkonomi og Folkefront. Om forholdet mellem Socialdemokratiet og DKP i slutningen af 1930'erne (1978) (utrykt manus. RUC, udgives), 269 s.
Anm.: Den hidtil grundigste undersøgelse af denne noget mørke periode i DKP's historie 1935-40. Bygger på samtidigt materiale. Jvf. nr. 412a.

Index til bibliografien

I. ARBEJDERKLASSENS REPRODUKTIONSVILKÅR

Generelle samfundsforhold

- 1-2 Danmarkshistorie
- 3-4 Økonomisk historie
- 5-17 Social-økonomisk historie
- 18-19 Kilde- og litteraturoversigt

Arbejdsløshed, arbejds løn, arbejdstid

- 20-26 Arbejdsløshed
- 27-33 Arbejds løn
- 34-37 Arbejdstid

Arbejds miljøet

- 38-42 Rapporter 1-5, generelle forhold
- 43-60 Rapporter om de enkelte fag, samt bedriftssundhedstjeneste
- 61-64 Historiske undersøgelser

Socialpolitikken

- 65-67 Brede fremstillinger
- 68-73 Delundersøgelser fra 19. årh. til 1945
- 74-78 Delundersøgelser efter 1945

Boligen

- 79-80 Detailundersøgelser
- 81-87 Oversigter og aktuelle analyser

Familien

- 88-89 Historiske undersøgelser

Uddannelse

- 90-91 Uddannelsespolitik, folkeskolen
- 92-93 Erhvervsuddannelse
- 94-97 Fagbevægelsen og skolen

Arbejdsmarkedet

- 98-102 Arbejdsmarkedet historisk og aktuelt
- 103-110 Arbejdsretten
- 111-120 Tillidsmandssystemet, samarbejdsudvalg, ØD

Arbejdsgiverne

- 121-123 Videnskabelige undersøgelser
- 124-126 Arbejdsgiverforeningens egne fremstillinger

II. ARBEJDERKLASSENS ORGANISATIONS- OG KAMPFORHOLD

Fagbevægelsen generelt

- 127-130 DsF/LO's egne fremstillinger
- 131-141 Fagbevægelsen før 1900
- 142-163 Fagbevægelsen 1900-1945
- 164-179 Fagbevægelsen efter 1945

Periferiproblemet i fagbevægelsen

- 180-187 Historiske og aktuelle undersøgelser

Enkeltforbundene

- 188-192 Bageri-, Konditori- og Mølleriarbejdernes Forbund
- 193-204 Dansk Beklædnings- og Tekstilarbejderforbund
- 205-207 Blikkenslager-, Sanitet- og Rørarbejderforbundet
- 208-213 Dansk Bogbinder- og Kartonnagearbejderforbund
- 214-219 Dansk Bryggeri-, Brænderi- og Mineralvandsarbejderforbund
- 220- Dansk El-forbund
(Fotografisk Landsforbund)
- 221-222 Dansk Frisørforbund
- 223-224 Dansk Funktionærforbund
(Gastronomisk Landsforbund)
- 225-228 Guld- og Sølvarbejdernes Forbund
- 229-232 Handels- og Kontorfunktionærernes Forbund
(Dansk Hospitalsforbund)
(Hotel- og Restaurationspersonalets Forbund)
- 233-234 Husligt Arbejderforbund
- 235-237 Dansk Jernbaneforbund
- 238-241 Keramisk Forbund
- 242-245 Dansk Kommunalarbejderforbund
- 246-256 Kvindeligt Arbejderforbund
- 257-259 Dansk Litografisk Forbund
- 260-263 Malerforbundet
- 264-266 Dansk Maskinbesætningsforbund (tidl. Søfyrbødernes Forbund)
(Dansk Mejeristforbund)
- 267-280a Dansk Metalarbejderforbund (herunder flg. tidl. selvstændige forbund:
Formerforb., Kedel- og Maskinpasserforb., Karetmagerforb. og
Skibstømrerforb.)
- 281-287 Murerforbundet
- 288-289 Mælkeri-Industriarbejdernes Forbund
(Dansk Papirindustriarbejder Forbund)
- 290-291 Dansk Postforbund
- 292-293 Sadelmager- og Tapetsererforbundet
- 294-297 Dansk Skotøjsarbejderforbund
- 298-303 Dansk Slakteriarbejderforbund
- 304-309 Snedker- og Tømrerforbundet
- 310-328a Specialarbejderforbundet: Forbundets festskrifter (310-315),
Behandlinger af forbundets historie (315a-317), Havnearbejderne i Kbh.
(318-320), Lager- og Pakhusarbejderne i Kbh. (321-323),

Jord- og Betonarbejderne i Kbh. (323a-323c), Murerarbejds­mændene i Kbh. (323d-323e), Chaufførerne i Kbh. (323f-323h), Landarbejderne (324-327) og Gartnerarbejderne (328-328a).

(Sukkervare- og Chokoladearbejdernes Forbund)

329-332 Sømændenes Forbund

(Dansk Sø-Restaurationsforening)

333-334 Centralorganisationen for Telefonstanden

(Tjenerforbundet)

335-340 Tobaksarbejderforbundet

341-342 Træindustriarbejderforbundet

343-347a Dansk Typograf-Forbund

Funktionær- og Tjenestemand­organisationer

348-350 Børne- og Ungdomspædagogernes Landsorganisation

351 Danmarks Lærerforening

352 Dansk Sygeplejeråd

(Dansk Journalistforbund)

(Dansk Politiforbund)

(Dansk Post- og Telegraf­forening)

(Dansk Socialrådgiverforening)

(Danske Bankfunktionærers Landsforening)

(Danske Forsikringsfunktionærers Landsforening)

(Danske Fysioterapeuter)

(Danske Socialpædagogers Landsforbund)

(Danske Sparekassfunktionærers Landsforening)

(Københavns Kommunalforening)

(Landsforeningen Danske Klubfolk)

(Landssammenslutningen af Hospitalslaboranter)

(Pædagogisk Medhjælper Forbund)

(Teknisk Landsforbund)

(Åndsvageforsorgens Personaleforbund)

Socialdemokratiet

352-358 Brede fremstillinger

359-373 Tiden indtil o. 1880

374-382 1880'erne og 1890'erne

383-390 Fra 1880'erne til 1. verdenskrig

391-393 Partiets ideologiske udvikling fra 1890'erne til 1930'erne

394-408 Fra 1. verdenskrig til o. 1930

409-417 1930'erne

418-424 Besættelsestiden

425-433 Soc. efter 1945 generelt

434-436 Partiets forsvarspolitik efter 1945

437-440 Partiets økonomiske politik efter 1945

441-445 Partiets boligpolitik efter 1945

446-447 Partiets kulturpolitik efter 1945

448-450 Soc. Vælgerkorps i 1960'erne og 70'erne

Venstrefløjen

- 451-454 Brede fremstillinger
- 455-458 Før ca. 1900
- 459-469 Ca. 1900-1920
- 470-478 DKP 1920-1940
- 479-485 DKP 1940-1945
- 486-486a DKP efter 1945
- 487-497 SF
- 498-502 VS
- 504 Fremskridtspartiet og venstrefløjen
- 505-506 Bibliografier
- 507-510 Bevægelserne

Ungdomsbevægelsen

- 511-516 Organisationernes egne fremstillinger
- 517-523 Videnskabelige behandlinger
- 524-525 Registrant og bibliografi

Kooperationen

- 526-529 Videnskabelige behandlinger
- 530-532 Festskrifter

Pressen

- 533-534 Brede fremstillinger
- 535-540 Den socialdemokratiske presse og fagbladene
- 541-542 Arbejdskampe og offentlighed

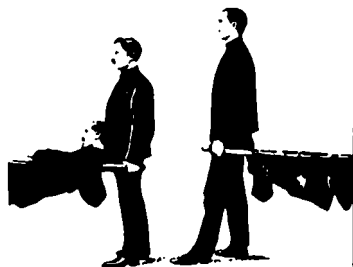
Arbejderkultur

- 543-549 Arbejderkultur og kulturpolitik
- 550-551 Arbejdernes Læseselskab
- 552-554 Arbejderteater
- 555-556 Arbejderidræt
- 557-558 AOF
- 559-561 Biblioteker
- 562 Arbejderbilleder

III SUPPLEMENT

- 563-573 Kildeudgivelser
- 574-581 Opslagsbøger
- 582-597 Bibliografier
- Anmeldelser
- Kildemateriale

der er
brug for...

socialistisk politik

SOCIALISTISK POLITIK er et tidsskrift med baggrund i det nye venstre, men tilhører ikke noget bestemt parti. Der er brug for **SOCIALISTISK POLITIK** fordi det socialistiske venstre har brug for åben debat af sit eget grundlag og fordi det socialistiske venstre har brug for offensive talerør i og imod den offentlige mening.

SOCIALISTISK POLITIK har i de forløbne to år bragt artikler om imperialismen, udviklingen i en række internationale brændpunkter, debatter fra den europæiske venstrefløj, ligesom vi har bragt artikler om det danske socialdemokratis udvikling og en række andre danske klassekampstemaer.

Denne linje vil blive videreført i tredje årgang, hvor vi bl.a. vil bringe artikler om: ■ Offensivt socialistisk fagforeningsarbejde i forskellige europæiske lande ■ Forholdet mellem borgerligt og socialistisk demokrati ■ Udviklingen i Østeuropa ■ Vesttyskland ■ Arbejdsløsheden ■ Kvindebevægelsen — ligesom vi fortsat vil præsentere teoretiske og politiske problemstillinger fra den internationale venstrefløj.

Som noget nyt vil vi for fremtiden også bringe mere kommenterende og debatterende stof, ligesom anmeldelsessektionen vil blive udvidet.

nummer 9

Det første nummer af 3. årgang indeholder et dobbeltinterview om socialistisk reformpolitik med Mikael Waldorff (VS) og Bent Moos (KF). Derudover bringer vi en artikel om VS af Niels Ole Finnemann: "VS - parti for det nye venstre?" og om den franske Venstreunions problemer af Ulla Holm. Der er kommentarer til "Opører fra midten" af Torben Hvid-Nielsen, om Cambodia af Kjeld Erik Brødsgård og til "Den lange vej gennem krisen" af Susanne Thorbek. Beth Juncker anmelder Elsa Morantes "Historien" og Palle Rasmussen anmelder Oskar Negts "Overvejelser til en kritisk læsning af Marx og Engels".

abonnér

Nummer 9, udkommer i midten af maj. Vi opfordrer til at tegne abonnementet for at sikre bladet et stabilt grundlag.

Prisen for 4 numre i abonnement er 70 kr. Den tilsvarende løssalgpris er med de nuværende prisforhold 95 kr. Du får således et nummer gratis ved at abonnere. **SOCIALISTISK POLITIK** nr. 9 er på 64 sider. Format 21,5 x 28 cm. - ill. Løssalgpris kr. 25,-

ABONNEMENT: MØTTRYK
Møjlgade 21-23 8000 Århus C
Postgiro 5 21 64 78
Tlf. (06)127912

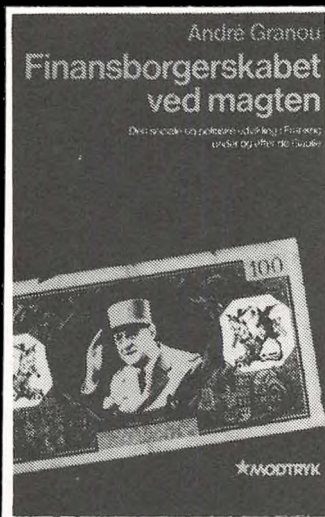
Agnes Heller
Teorien om de menneskelige behov hos Marx

Spørgsmålet om, hvad man forstår ved menneskelige behov og kravet om opfyldelsen af behov radikalt forskellige fra de eksisterende, blev centrale hos 60'ernes ungdomsoprørere.

Denne bogs mål er at forfølge denne problemstilling teoretisk. Agnes Heller forsøger ud fra de vigtigste af Marx's økonomiske skrifter at fremstille sine teser om, hvordan de menneskelige – individuelle og samfundsmæssige – behov tages op hos Marx.

Agnes Heller er født i Budapest i 1929, var elev af og assistent hos Georg Lukács. Hun blev i slutningen af 50'erne ekskluderet fra Ungarns Kommunistiske Parti i forbindelse med opgøret efter Oktoberopstanden i 1956. Blev dog senere rehabiliteret, for igen at blive ekskluderet grundet hendes protest imod Sovjet og de andre østlandes invasion i Tjekkoslovakiet i sensommeren 1968.

136 sider/kr. 42,50

André Granou
Finansborgerskabet ved magten

I disse dage er kampen om den økonomiske og politiske magt i Frankrig ved at finde en foreløbig afgørelse ved det fanske valg. Udfaldet af valget og spørgsmålet om venstrepartiernes samarbejde indenfor Venstreunionen vil have langtrækkende konsekvenser for de kommende års politiske udvikling – ikke kun i Frankrig – men i hele Europa.

»Finansborgerskabet ved magten« er en omfattende analyse af det franske samfunds udvikling siden 50'erne op til i dag og leverer uundværligt materiale til forståelsen af de voksende samfundsmæssige modsætninger i dagens Frankrig.

André Granou tilhører venstrefløjen indenfor Socialistpartiet, ligesom han igennem flere år har været aktiv i det radikale fagforbund CFDT.

I Frankrig er hans bog blevet betegnet som det væsentligste bidrag fra venstrefløjskredse til den politiske og økonomiske debat i 70'erne.

304 sider/kr. 95,00

NYHEDER

Krisen i den kommunistiske verdensbevægelse

Fra Komintern til Kominform
Bind 2

Krisen i den kommunistiske verdensbevægelse

Fra Komintern til Kominform
Bind 1

Fernando Claudin: KRISEN I DEN KOMMUNISTISKE VERDENSBÆVÆGELSE

Fra Komintern til Kominform
Bind 1 og 2

2. verdenskrig var afsluttet med en overvældende moralsk, politisk og militær sejr for Sovjetunionen og for modstandsbevægelserne i de besatte lande. Hvorfor blev denne sejr ikke udnyttet? Hvorfor virkede Sovjet bremsende på de revolutionære bevægelser i specielt Frankrig, Italien og Grækenland, og i forlængelse heraf: hvorfor forsøgte man at forhindre »den jugoslaviske revolution«? Hvad var kommunisternes rolle i efterkrigsregeringerne i en række europæiske lande?

Bind 2 i Fernando Claudins hovedværk giver svar på de centrale spørgsmål i den kommunistiske verdensbevægelses historie i efterkrigstiden. I perioden fra Stalins opløsning af Kommunistisk Internationale i 1943 og frem til Khruschovs afsløring af stalinismen på den 20. kongres i SUKP i 1956.

Bogen er forsynet med et grundigt INDEX til såvel bind 1 som bind 2.

Bind 1 afdækker perioden fra 191 til 1943: den russiske revolution, den gradvise underordning af den kommunistiske verdensbevægelse under den stalinistiske kontrarevolutions udenrigspolitik.

Udgivelsen af Claudins værk på dansk »... er uden tvivl en historisk-litterær begivenhed...« skriver KAI MOLTKE om det første bind i SOCIALISTISK POLITIK. Bogen »er på mange måder noget af et skatkammer for ærlige socialister... en udfordring til stillingtagen – og til videre kritisk bearbejdelse af de rejste problemer, som er af vital betydning for hele arbejderbevægelsen og for venstrefløjen i særdeleshed.«

»Verdensrevolutionen der blev væk: skarpsindig bog om Kommunistiske Internationales forbløffende kæde af liaskoer.« Gert Petersen i Minavisen.

BIND 1 - 304 s. Kr. 60,00
BIND 2 - 368 s. Kr. 75,00

Eurokommunisme og socialisme

Fernando Claudin
Eurokommunisme og
socialisme

I sin nyeste bog udvikler Fernando Claudin i koncentreret form baggrunden for den såkaldte Eurokommunisme og den demokratiske vej til socialismen. For Claudin er Eurokommunisme ikke begrænset til det som sker i de sydeuropæiske kommunistpartier, men en tendens, som har kommet til udtryk i kommunistpartier verden over. Majjorprøvet i Frankrig i 1968 og hændelserne i Tjekkosllovakiet samme år er også led i denne udvikling. En udvikling der kendetegnes af »... den gamlemod-sætning mellem den vestlige revolutions krav og den russiske revolutions trængen sig på, som model for den socialistiske revolution...«

200 sider/kr. 45,00

Temanummer om forskning i dansk arbejderklasses og arbejderbevægelses historie

Dette temanummer omfatter tre artikler, der har det fællestræk, at de forsøger at bidrage med generelle forskningsmæssige overvejelser og hjælpemidler til studier af arbejderbevægelsens og arbejderklassens historie i Danmark.

Den første artikel: »Arbejderkvinder og Uligeløn« er det første bidrag fra en kvindegruppe ved Historisk Institut i Århus. Formålet er dobbelt. Artiklen skal ses som et debatoplæg omkring en måde at gribe forskningen i arbejderkvindens historie an, og artiklen skal ligeledes ses som en konkret projektbeskrivelse, der kan inspirere andre til debat/erfaringsudveksling.

Artiklen »Enhed og modsætninger i Arbejderklassen« tager diskussionen om, hvad man egentlig skal forstå ved 'arbejderklassens erfaringer', op. Igennem de sidste år har dette begreb været brugt og i særdeleshed misbrugt specielt i akademiske kredse i og udenfor universiteterne. Hvad forstår man ved begrebet erfaringer, og hvilke politisk-strategiske konsekvenser kan drages i forhold til den situation som ikke blot arbejderklassen men også en lang række akademikere står i i dag.

Endelig bringer vi en »Kommenteret bibliografi til den danske arbejderklasses og -bevægelses historie«. Tidligere har vi i Den jyske Historiker bragt lignende oversigter. Denne bibliografi er imidlertid et forsøg på at opstille en tematisk oversigt, som gør bibliografien anvendelig til en række undervisnings- og forskningsmæssige opgaver.

Bibliografien kommenterer løbende de enkelte opslag. Bagest er den forsynet med et sammenfattende index.